

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

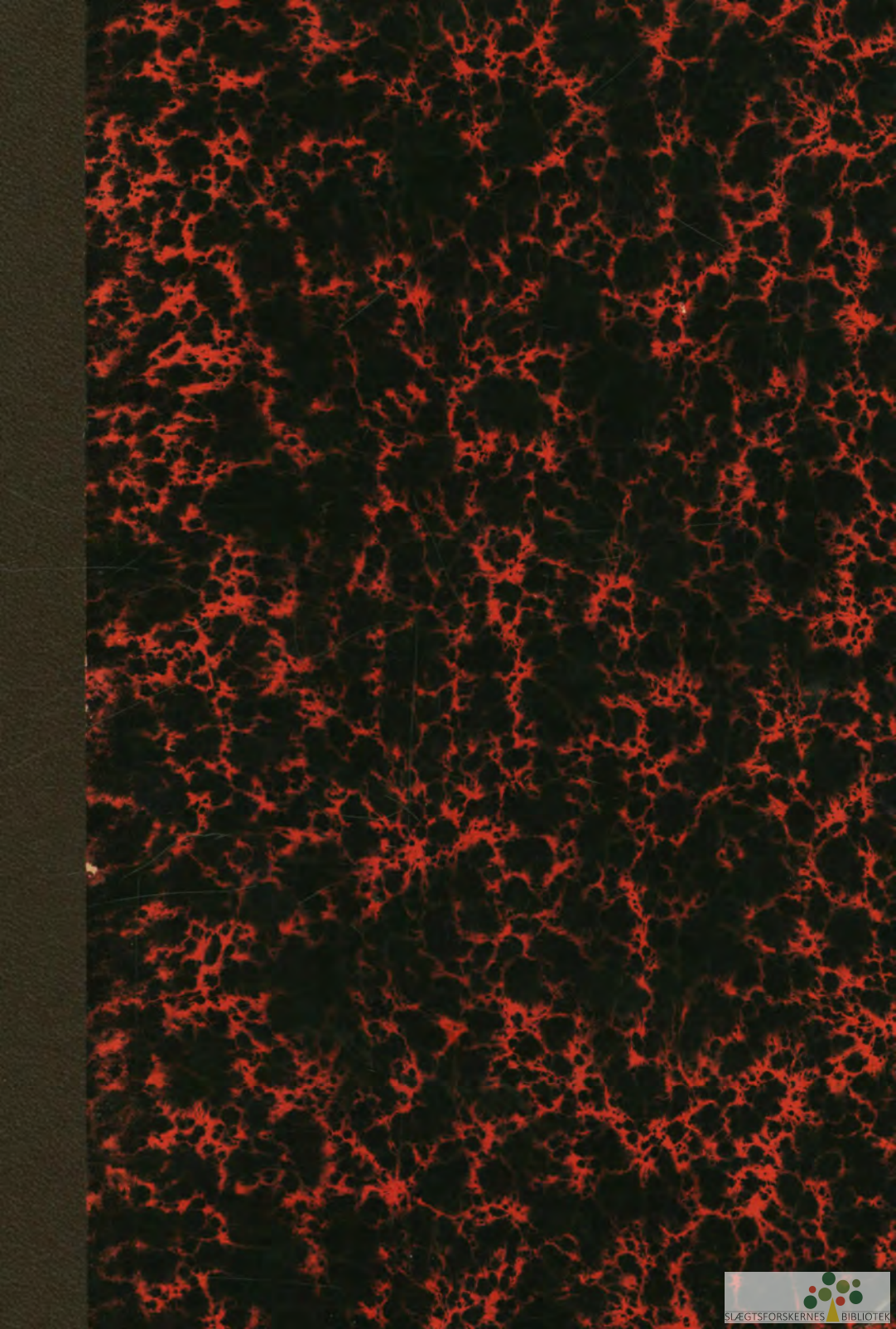
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ØSTJYSK HJEMSTAVN

1964

ØSTJYSK HJEMSTAVN

REDIGERET AF

ÅGE BREDSTED OG KNUD THORUP

UNDER MEDVIRKNING AF

KJELD ELKJÆR OG POUL RASMUSSEN

29. ÅRGANG

UDGIVET AF ØSTJYSK HJEMSTAVNSFORENING

1964

SKANDERBORG AMTSBOGTRYKKERI
HARRY BRIX

REDAKTØR N. P. ØSTERGAARD, BRABRÅND

AF A. JELSBÆK

Din egen dag er kort, men slægtens lang:
Læg øret ydmygt til dens rod forneden:
Årtusind toner op i gråd og sang,
mens toppen suser imod evigheden.

Aakjær.

Redaktør N. P. Østergaard, Brabrand.

En eg er falden, der blev lyst omkring hvor den stod. Redaktør N. P. Østergaard, Brabrand, døde 15. maj 1964 midt i forberedelserne til årsmødet i Adslevslægten, hvortil han hørte. Han nåede at få aftale om mødet ved mindestenen i Adslev, hvor den gamle gård i sin tid stod, om den efterfølgende gudstjeneste i Adslev kirke og senere møde på Kragelund hotel, men døden indhentedede ham og har vel nok overrasket ham såvel som hans nærmeste og alle os, der kendte ham og var hans venner og medarbejdere.

Vort første møde var i Adslevslægten, hvortil også jeg hører. Her blev jeg meget imponeret over det store arbejde, Østergaard udfoldede ved udarbejdelsen

og udgivelsen af den store slægtsbog i 1926, en bog på knap 350 sider. I 1959 udkom den næste store slægtsbog med redaktion af et udvalg. Hvert år siden er der udkommet en lille slægts-årbog redigeret af N. P. Østergaard. Ved alle slægtsmøderne, når vi indledede med at samles ved mindestenen, var det altid redaktør Østergaard, der talte, og ligeledes ved det efterfølgende møde var det ham, der holdt hovedtalen og aflagde beretning om arbejdet i foreningen i den forløbne tid. Vi vil savne ham, og det gjorde vi allerede i år, da vi afholdt årsmødet uden hans nærværelse.

Redaktør N. P. Østergaard ville allerede som dreng arbejde på at komme til pressen, dette har vor mangeårige kasserer Viggo Leth, Blegind, fortalt, de har nemlig gået i skole sammen i Kolt. Og Østergaard kom til Pressen i rigt mål, og det endda for hele livet. Han var fra sin tidligste ungdom interesseret i alle samfundsspørgsmål og alt, hvad der rørte sig i tiden, og skrev til en række blade om alt dette, ligeledes til en del tidsskrifter. Fra 1904 til 1908 var han medredaktør af tidsskriftet Ungdommen. I 1908 blev han sendt til London som korrespondent for en række venstreblade for at skrive om den engelske forfatningskamp. I 1909 blev han journalist ved Randers Venstreblad, i 1910 redaktionssekretær ved Sorø Amtstidende og i 1911 redaktionssekretær ved Bornholms Tidende. Herfra blev han hentet til Randers som ansvarshavende redaktør af Randers Venstreblad. Fra 1914 var han redaktør og udgiver af tidsskriftet Landet, og fra 1921 i en menneskealder redaktør og udgiver af Danmarks Kommunale Efterretninger. Dette blad ledede han lige til 1959 på den allerbedste måde. Her nedlagde han et stort og anerkendt arbejde gennem de mange år, ja i hele sin manddomstid. Folkestyret, ikke mindst på det kommunale område, havde hans store interesse, og med sjælden dygtighed og grundighed skrev han om alle disse spørgsmål, og han blev ved at skrive til bladet, efter at han var gået af som redaktør og udgiver. Så sent som i april i år sendte han bidrag til bladet. Nu på det sidste begyndte kræfterne at svigte, selv havde han haft visse sygdomsperioder, og hans gode hustru Christines (f. Stubbe Teglbjerg) lange sygdomsperiode og død tog hårdt på ham. Hans hustru havde været ham en stor hjælp gennem de mange år, hun deltog ofte i arbejdet og var ham en uvurderlig støtte gennem hele livet.

Redaktør Østergaards to store opgaver, foruden alt dette med redaktørarbejdet og udgivelsen af blade og tidsskrifter, var jo arbejdet for Adsløvslægten og så vel nok hans hjertebarn, Østjysk Hjemstavnsforening, som han var sjælen i fra dens stiftelse gennem de mange år. Fra arbejdet med Adsløvslægten var jeg kendt med redaktør Østergaard, og da der blev tale om oprettelse af Østjysk Hjemstavnsforening, sendte Østergaard bud efter mig, og jeg husker fra det indledende møde på forsamlingsbygningen i Århus, det var vist 24. september 1936, at der blev talt om udgivelsen af det første årsskrift, og Østergaard sagde: »Jeg har materialet med her i min mappe til dette skrift.« Dette kan man kalde forberedelse, så det forsløg noget. Der var på dette tidspunkt samlet en del medlemmer, vist ca. 300. Ved udgangen af året var der mellem 800 og 900 medlemmer, og 10 år efter ca. 1800, og dette tal er stigende fra år til år. Foreningen er nu Danmarks største hjemstavnsforening, medlemstallet ligger omkring de 2000. Dette med at få nye medlemmer til foreningen har altid ligget Østergaard stærkt på sinde, der er jo altid en naturlig afgang ved dødsfald og fraflytning, så der skal stadig tilgå indmeldelser af nye medlemmer, hvis antallet af disse blot skal være uforandret. Østergaard satte store annoncer i de førende blade om efteråret

med billeder og en god tekst, der fortalte om foreningens arbejde og betydning, og ind strømmede nye indmeldelser. Ad åre gav dette et godt bidrag til medlemsantallet og økonomien. I de første år var det ellers lidt skralt med økonomien, vor gode kasserer Viggo Leth, Blegind, havde i mange år sit besvær med at klare skærene. Jeg husker ved mange møder, når der var tale om årbogens størrelse, og dermed også udgivelsespris, at Leth og andre forsigtigt fremførte, om det ikke kunne gå an at spare lidt på årsskriftet, men redaktør Østergaard var der altid med dette: vi må have et stort årsskrift med gode artikler og godt billedstof, og dette var jo rigtigt, men det kneb en overgang meget stærkt. Et underskud på 1400 kr. et år måtte arbejdes af på flere år. Viggo Leth sagde til mig en dag, at vi var for bange for at lægge 25 øre på medlemsbidraget. Men vi kom på fode, og der blev ydet flere og flere tilskud til foreningen og dens arbejde. Vi udgav »Århusegnens hjemstavnsbog«, der blev brugt i skolerne, og hertil fik vi et godt økonomisk bidrag. Der har ligeledes været artikler i de forskellige årbøger, hvor vi har fået et godt beløb til trykningen, og adskillige medlemmer kunne ikke forstå, bogen skulle have så udtømmende og ret videnskabelige afsnit, men her kom tilskuddet jo til og var forklaringen. Østergaard var enestående til at få de gode bidrag af stof frem til årsskriftet. Allerede efter det første årsskrift skrev en anmelder: Bogen er alsidig, og den er redigeret ud fra det synspunkt, at den må have tilslutning fra folkets brede lag; af den grund er der ikke slået af på pålidelighed og historisk sandhed, derom vidner denne årbog smukt og er et efterfølgeligt godt eksempel.

Ved fratrædelsen som redaktør af årsskriftet blev det fremført, at redaktør Østergaard har haft en sjælden evne til at vælge de rette bidrag, så den lange række af årbøger har kunnet fremtræde med et interessant og afvekslende indhold, omhandlende personer, begivenheder og forhold fra det østjyske områdes forskellige egne, en opgave, som vanskeligt vil kunne løses på nogen bedre måde. Ja det er så sandt, de mange årsskrifter indeholder et væld af gode oplysninger, med et godt billedstof, der vil tjene til oplysning om ting og begivenheder fra ældre tider, som ellers var gået tabt, og som kan være til gavn for kommende slægter.

Årsskrifterne var i redaktør Østergaards tid altid forsynet med en forside-tegning, motiver fra Østjyllands smukke og særprægede natur, gamle bygninger fra landsbyer, kirker m. v. og inde i skriftet mange smukke tegninger og billeder, således har H. E. Jensen m. fl. tegnet adskilligt, der har sat sit præg på bogen og været med til at gøre denne mere interessant og værdifuld. Siden redaktør Østergaards fratrædelse har forsiden skiftet udseende, men selve bogen indvendig har den samme smukke og lødige udførelse, altid et værk af rang, der overstiger i værdi langt det beskedne bidrag, medlemmerne yder i kontingent.

Udflugterne er et helt kapitel for sig. Her nedlagde redaktør Østergaard også et betydeligt arbejde, dels med forberedelserne, først med hvor turen skulle gå, dette blev jo behandlet på et bestyrelsesmøde, dernæst foretoges en prøvetur rundt på den egn, hvor turen skulle gå, gennem den østjyske smukke og afvekslende natur, og ofte til steder, hvor man ellers ikke kom. Der blev givet en udmærket vejledning, og flere steder blev der afholdt foredrag om stedet og de begivenheder, der knyttede sig hertil. Heldagsturene var afgjort de bedste, og hvornår afholdtes den bedste af disse? Jeg ved det selvfølgelig ikke, de var alle herlige ture, til glæde for alle deltagerne. En del af disse kom ikke sådan

land og rige rundt til daglig, og det var en uforglemmelig oplevelse for dem og for os alle.

Redaktør Østergaard havde en formidabel arbejdsevne. Foruden den store beskæftigelse som bladudgiver og redaktør havde han arbejdet med alt det andet, ikke mindst Østjysk Hjemstavn. Alene korrespondancen var meget stor, til tider 3 til 4000 breve, postoprævninger m. v. om året. Her havde jo en beskeden kontorhjælp været på sin plads. Østergaard var i besiddelse af jysk lune. En gang blev der sagt til ham, at hans løn var sat ned, dette var selvfølgelig sagt for spøg. Han svarede blot: »En ulykke kommer sjældent alene, jeg mistede min overfrakke i formiddags oppe på bladlageret.« Og han var yderst hyggelig og altid venlig over for alle, han kom i berøring med. Viggo Leth, Blegind, sagde til mig: »Der findes ikke mange af hans slags.« Nej, det er rigtigt, han var en ener, og han var en god og fast kammerat og arbejdsfælle i allerbedste forstand.

Heldigvis kunne han før sin død se, at Østjysk Hjemstavn var i de allerbedste hænder, der smukt førte hans store arbejder videre, og her ligger den allerbedste tak til redaktør Østergaard.

Vi vil savne redaktør N. P. Østergaard både i Adsløvslægten og i Østjysk Hjemstavn. Vi vil mindes ham som det gode, noble og fine menneske, den gode ven og arbejdsfælle, der øvede en gerning, som til sene tider vil blive mindet her i de østjyske egne.

Fra Østjysk Hjemstavn skal der lyde varm tak for hans indsats for levendegørelse af svundne tider og deres befolkning i disse egne.

NOGLE DANSKE VÅBEN FRA KRIGEN 1864

AF TH. MØLLER

I Østjysk Hjemstavn 21. årgang 1956 og 25. årgang 1960 har jeg fortalt om henholdsvis Nogle danske våben fra Napoleonskrigene og Nogle danske våben fra Treårskrigen, og det er da naturligt i 100-året for krigen 1864 at fortsætte og se lidt på våbnene fra netop den tid.

Det fremhæves i almindelighed i skolernes lærebøger i danmarkshistorie som en væsentlig grund til nederlaget i 1864, at vore skydevåben var forældede og modstandernes underlegne. Hvis man skal dømme efter mulighederne for at ramme en mand på størst afstand, lå de for vort vedkommende mellem prøjsernes og østrigernes, og hvad skudhastighed angår var prøjsernes tændnålsgeværer en del hurtigere end de danske forladerifler, der her svarede til østrigernes. Vort artilleri var i kvalitet ringere end prøjsernes, men vel nærmest jævnbyrdigt med østrigernes, der kun bragte feltskyts i anvendelse. Årsagerne til nederlaget var vel først og fremmest, at Danmark i årevis havde forsømt at ofre de penge på hæren, som kunne sætte den i stand til effektivt at støtte den politik, de skiftende regeringer førte trods alvorlige advarsler udefra, og ikke mindst mod modstandernes talmæssige overlegenhed.

De håndskydevåben, vi kunne bringe i anvendelse i 1864, fandtes i rigelige mængder og havde på et par undtagelser nær gjort Treårskrigen med enten på vor eller på oprørernes side, men de typer, der blev tale om, var dog efter forudgående forsøg ændret ved oprifling, således at hele fodfolket kunne bevæbnes med rifler. For dem alle gjaldt, at de havde perkussionslås og var forladevåben, og ladning foregik ved anvendelse af en riffelpatron, der bestod af spidsprojektil og krudtladning indeholdt i en papirstut, der skulle »bides af« d. v. s. åbnes ved hjælp af fortænderne og tømmes ud i geværløbet med krudtladningen først og projektilet vendt med spidsen fremad, hvorefter en fænghætte skulle sættes på pistonen. Under omtalen af de enkelte våben vil jeg komme ind på riffelsystemerne, der forudsatte benyttelse af forskellige projektilformer.

De våben, der vil blive omtalt, er kun fra min egen samling og altså sådanne, som man almindeligvis kan komme ud for, og den benyttede nummerering stammer fra mit katalog.

Nr. 9 er tapriffel model 1848 med smedejernspibe, på hvis overside det såkaldte bukke- eller græshoppevisér — konstrueret af bøsse-mager ved flåden N. S. Jessen — er anbragt. På højre side Wengs knast med piston. Løbet har 5 riffelgange og i bunden en tap, hvorom krudtladningen lejr sig, og over hvilken det massive spidsprojektil bankes ned med 2—3 slag af ladestokken, der er af stål og har en hulning, som passer ned over kuglens spids. Piben fastholdes til bøjetræsskæftet med krydsskruen, to ringe og næsebånd, der bærer sigtekornet. På pibens underside er en bajonetknast. I kolbekassen, der lukkes med en jernklap, medførtes kradser og tapvisker. Låseblikket har en haspelignende stopper

for den kraftige hane. Sideblik, aftrækkerbøjle og kolbekappe er af messing. Riflen bærer 12. l(e)t(te) I(nfanteri)B(ataillon)s stempel og har sandsynligvis været benyttet i 1864 ved 12. infanteriregiment. Til geværet hører en trekantet døllebajonet med zig-zag-udskæring og låsering.

Da man efter treårskrigen begyndte at nære skepsis med hensyn til den virkelige værdi af tapriflen i den jævne skyttes hånd bl. a. på grund af den ret krumme kuglebane, nedsattes en kommission, hvis opgave dels skulle være at finde frem til en bedre geværtype, dels at finde ud af, hvad der burde ske med de store beholdninger af glatløbende geværer. Kommissionen foreslog bl. a. fabrikation af taprifler bragt til ophør, indførelse af geværer med mindre kaliber, og at lade de bedste af de glatløbende geværer oprifle til brug af et selvforceeringsprojektil. Det første og det sidste skete. Rundt om i Europa var man gået i gang med at oprifle glatløbende geværer efter et af den franske kaptajn C. E. Minié opfundet system, i hvilket anvendtes en særlig udformet spidskugle. Denne havde i bunden en konisk fordybning, i hvis nederste del var anbragt et såkaldt drivspejl, hult, af ydre form som en keglestub og åbent bagtil. Drivspejlet var af tynd jernplade og blev ved krudtgassens tryk presset helt op i kuglens fordybning, hvorved kuglens yderflade blev presset ud i riffelgangene.

I 1860 tog man fat på oprifling af det efternævnte gevær, nr. 68, oprindelig dansk model 1828, og i 1861 fortsatte man med det oprindelig franske gevær model 1822, nr. 23, og et tidligere fransk gevær model 1840, som man i nutiden kun sjældent træffer eksemplarer af. Af førstnævnte gevær blev 13.000 eksemplarer opriflet.

Man bestemte sig først for et Miniéprojektil uden drivspejl men i 1863 bestemte man sig endelig for et projektil af en lidt anden udformning konstrueret af en fransk oberstløjtnant Nessler. Ændringen medførte dog den ulempe, at man i de opriflede danske geværer ikke direkte kunne anvende de på de nye viserer angivne viserhøjder, men måtte regne med henholdsvis 300, 500 og 650 alen, idet man på grund af den truende krig ikke kunne nå at ændre visererne.

Nr. 68 var oprindelig dansk 16-lødig (17,5 mm) glat flintemusket model 1828, konstrueret af oberst G. C. F. B. Wildenradt og probermester J. C. Kurtzhals, der benyttede det franske gevær model 1777 som forbillede. Ændringen til perkussionsgevær med bøssebager C. M. Wengs knast er foretaget, efter at der den 7. maj 1846 var fastslået en prøve. Piben er cylindrisk undtagen et kort stykke bagtil, der er ottekantet. Den oprindelige kærhv har været indskruet på svansskruebladet, og et visér til 200 alen med to klapper til henholdsvis 400 og 600 alen er nu anbragt lige foran det ottekantede stykke. Løbet har nu 5 riffelgange, kaliber 17,8 mm. Låseblikket er det oprindelige, men forsynet med en anden hane og stopper for denne. I låseblikket er indslået et kronet F VI R, MD. 1828 og fabrikationsåret 1839 samt nr. 151. Piben fastholdes til bøjetræsskæftet af næsebånd med sigtekorn, to ringe, den forreste med reb-bøjle, og krydsskruen. Disse beslag er af jern, hvilket også gælder kolbekappen og aftrækkerblikket, hvorimod aftrækkerbøjlen, der har reb-bøjle på den forreste flig, samt sideblikket er af messing. På kolbens overkant findes en af en jernramme fastholdt messingplade beregnet til af-

delingsstempel. Dette findes imidlertid på pibens venstre side som 3. K(rigs) R(eserve) B(ataillon) 1. C(ompagni) Nr. 307 og viser dermed, at geværet har tilhørt denne afdeling mellem 19. april 1848 og 15. maj 1852. Ladestokken, dobbeltkonisk, af stål, er stemplet 3. L. B. 2. C: 63. og har altså tilhørt 3. Linie Infanteri Bataillon, der den 1. december 1863 blev til 3. Infanteriregiment. I ladestokken er skruet en kradser, formet nærmest som en dobbelt proptrækker, til brug ved løbets rengøring. Til geværet hører en bajonet med den af rustmester C. W. Kyhl i 1792 konstruerede fjederlås, og til bajonetten hører en læderskede med messinghage og -dup. Skudvidden er ca. 400 m og skudhastigheden 3 skud i 2 minutter.

Fig. 1. Fra venstre nr. 9, 68, 23, 42, 16 og fra oven nr. 63, 85 og 84.

Nr. 23 var oprindeligt fransk flintemusket model 1822. I 1848, da man ved oprørets udbrud i høj grad savnede geværer, lykkedes det den danske generalkonsul i Frankrig, baron A. Delong, ved hjælp af personlige bekendtskaber at få lovning på 20.000 geværer med samme kaliber som de danske, men med flintelås. Disse geværer blev bestilt og på geværfabrikken i Tulle ændret til perkussionsgeværer, og de blev alle leveret inden jul 1848 tilligemed andre geværer af model 1840.

Ved den forånnævnte oprifling i 1861 blev piiben afkortet ca. 9,5 cm og forsynet med nyt sigtekorn og galgeviser med fast kærvt til 200 alen og inddeling fra 300 til 1.000 alen. Pistonen er skruet i en indsløftet, lille, nærmest kugleformet knast. I låseblirket er det oprindelige udsnit for fængpanden fyldt op med jern. Hanen er kraftig og af en karakteristisk form. Piiben fastholdes til skæftet af valnøddetræ med næsebånd og to ringe, den forreste med rebøjle af jern, samt af krydsskruen. Aftrækkerblik, hvis bagudvendende fleg har fingergreb, aftrækkerbøjle med bageste rebøjle, sideblik og kolbekappe er ligeledes af jern. Ladestokken er ret tynd, har et tværhul og en fortykkelse med en lille fordybning i den ene ende og gevind i den anden ende. I kolbens venstre side er en fordybning, kindleje. I et messingskilt på højre side er indslået 10. I(nfanteri) R(egiment) 4. C(ompagni). Fra geværets tilværelse i

Frankrig er i låseblibket graveret Mre Rle de Charleville = Manufacture Royale de Charleville = fremstillingssted for lås og pipe, og i kolbens højre side er indslået MUTZIG = skæftets fremstillingssted. Til geværet hører bajonet. Skudvidden var ca. 400 m og skudhastigheden ca. 3 skud i 2 minutter.

Allerede i 1853 havde man til brug for ingeniørkorpset ladet afkorte 400 af de franske geværer model 1822 til en længde af 113 cm, men disse nåede man ikke at få opriflet.

Af andre for fodfolket beregnede geværtyper, som man kan træffe på, kan nævnes den fra oprørshæren overtagne tapriffel fra Suhl, som er let kendelig bl. a. på sine messingbeslag, men en sådan er endnu ikke indgået i min samling.

Rytteriets skydevåben var karabiner og pistoler, og heraf skal omtales

nr. 42, tapriffelkarabin model 1852, der tilhører systemet af 1848. Piben er ca. 51 cm lang, rund undtagen på et kort stykke bagtil, der er ottekantet. Sigtemidlerne består af et påloddet korn og et ved svansskruer-bladet indskudt visér med fast kærve og 3 klapper, alt gældende for afstande fra 200 til 500 alen. Løbet har 5 højresnoede riffelgange og i bunden en tap; kalibret er 17,1 mm. Låsen er en »født« perkussionslås med ringhane. Skæftet er af lyst bejtsset nøddetræ. Beslagene er karabinstang med ring på venstre side endende fortil i en skæftering og bagtil i en flig, der danner underlag for bageste låseskrue, og aftrækkerblik af jern samt aftrækkerbøjle og kolbekæppe af messing. Låseblibket er mærket MD 1852 og kronet T VII R, som skulle være F VII R men fejllæst på fabrikationsstedet, der tidligere i en publikation fra Tøjhusmuseet har været angivet som Liège i Belgien, men som nu angives at være Suhl i Tyskland. Til karabinen hører ladestok.

Nr. 85, pistol model 1848, Liège-model, stammer fra et i Belgien i 1848 af kaptajn W. R. Raasløff foretaget indkøb af 2.000 stk. til erstatning for ældre pistoler med flintelås. Den er glatløbet, 16-lødig (17,1 mm). Låsen har ringhane. Beslagene er af messing, skæftet af bruntbejtsset valnøddetræ. Til pistolen hører en kort ladestok, der førtes i en strop ved bandoleret, medens pistolen var anbragt i et pistolhylster af læder anbragt foran sadlen. Piben er stemplet 5. D (ragon) R (egiment).

Nr. 63 er pistol model 1848, Kronborg-model, som vistnok ikke nåede at komme i fabrikation, før Treårskrigen var afsluttet. Den har ringhane, er glatløbet og af kaliber som den forannævnte. Piben er bruneret og har ingen sigtemidler, den fastholdes til bøgetræsskæftet af en ring af jern og af krydsskruen. Aftrækkerbøjlen og kolbekæppen er af messing. Ladestokken er omtrent som den foregåendes. Låseblibket er stemplet kronet F VII R, MD 1848, fremstillingsåret 1854 og fabrikationsnummer 634.

Efter Treårskrigen oprettedes nærmest som et politikorps og formentlig af politiske hensyn et Grænsegendarmeri i Hertugdømmet Slesvig, der straks blev bevåbnet med våben udlånt fra hærens beholdninger, men som senere anskaffede våben i modeller afvigende fra hærens. De beredne gendarmere, hvis antal var fastsat til 200, fik som skydevåben

nr. 16, der er en tapriffel-pistol af kaliber ca. 15 mm med løskolbe. Piben er rund, båndsmedet og oprindelig bruneret, 29,7 cm lang, med udsmedet pistolknast, øsken for rebøjle samt sigtekornsfod og sigtekorn af nysølv. På svansskruebladet er anbragt et visér med en klap, men uden afstandsangivelse. Løbet har 5 riffelgange. Piben fastholdes til nøddetræsskæfte af nysølvring fortil (sikret med en ringfjeder) og krydsskrue. Låseblivet er fladt med udvendig ringhane og haspeformet stopper; det er stemplet med kronet S.G. samt nummer tilligemed fabrikantens navn og bopæl: A FRANCOTTE LIÈGE. Aftrækkerbøjlen af nysølv har ret lange flige. Kolben er lige afskåret og lukket med en kappe af jern. En jernskinne langs kolbens overside har to åbninger, hvori løskolbens T-formede tap og skudrigel kan fastholdes. Løskolben har på underkanten en skrue med stort, omtrent fladt hoved for befæstelse af rem, og nysølvs-kolbekappe med hæl og ca. 6 cm lang flig. Det foranævnte stempel S.G. samt nummer går igen på næsten alle beslag. Skudvidden angives til 150 alen.

Ammunitionen til rytteriets pistoler blev ført i en lille taske, der ses på billedet som

nr. 84, patronstaske med stor læderklap, der lukkes til tasken med en strop, der knappes over en nysølvs-knap under taskens bund, hvor der også findes to spænder, hvori spændes bandolerets ender, efter at de har passeret stropper på taskens endeflader.

Blanke våben for rytteri og artilleri var i fornødent omfang til stede, hvorimod der var visse mangler, for så vidt angik blankvåben til fodfolkets forstærkning og krigsreserve, men manglerne blev i sidste øjeblik afhjulpet. Blankvåbenene bestod for største delen af de fra de afvæbnede oprørere efter treårskrigen modtagne beholdninger, som efter sortering og reparation kunne tildeles forskellige våbenarter og korps under hensyntagen til, hvad vi havde af egne våben, som vi ville beholde i brug eller som reserve. Bestemmelse om fordeling af våbnene og om disses fremtidige benævnelse blev hovedsagelig truffet i 1854, hvorfor de nytillgæede våben fik modelåret 1854.

Infanteriets linjeregimenter var bevæbnet med

nr. 56, sidevåben for fodfolk model 1854, der har en lige, enægget, flad klinge, støbt fæste i korsform af messing med rillet greb. Skeden er af sort læder med mundblik med hage og dupsko af messing. Sablen stammer fra oprørsregeringens indkøb i Tyskland til brug for dens infanteri og har fra den tid et kronet gotisk D på parerstangens indvendige side, medens der på den udvendige side er indslået 8. L(inie) I(nfanteri) B(ataillon) 1. C(ompagni) 170. Sablen har haft en lang levetid i hæren og er først gået af brug ca. 1924 efter sidst i en årrække at have været udleveret til nonkombattanter.

Til infanteriets krigsreserve og forstærkning samt til trænet var udleveret efternævnte 5 modeller, nemlig

nr. 130, variant af grenadersabel model 1753. Den har messingfæste støbt i tre dele bestående af pæreformet knap, håndbøjle med hjertefor-

met parerplade og -stang samt »snoet« greb. På grebets inderside er fordybning efter en tombøjle. Klingen er lidt krum og flad, 58,2 cm lang. Sablen har i hæren haft en meget lang levetid, hvilket fremgår af de indgraverede og indslåede bogstaver og tal. Ældst er F. R., der sandsynligvis hentyder til Falsterske Regiment (1747—1785); derefter O. R. 4. C. 48, som hentyder til Oldenborgske Regiment 4. Compagni Nr. 48 (1785—1842). Regimentet skiftede navn i 1842 og hed derefter 16. Bataillon, hvis stempel også er indslået. Det nyeste stempel er 6. K (rigs) R (reserve) B (ataillon) og stammer fra tiden mellem 1848 og 1852.

Fig. 2. Fra venstre nr. 56, 130, 18, 178, 21, 22, 182 og 11.

Nr. 18 er jægerhirschfænger model 1788, der har messingfæste med stiliseret løvehoved. Grebet er tæt beviklet med snoet messingtråd. Klingen er enægget og flad. På parerstangens underside er stemplet 4. I (æger) C (orps) (1842—1860). Modellen har haft en lang levetid i hæren, senest fra 1869 til 1880 som konstabelrekrutsabel.

Nr. 178, fodfolkssabel model 1834, og

nr. 21, fodfolkssabel model 1838 repræsenterer hver for sig ændringer af grenadersabel model 1753 bl. a. ved at de er kraftigere. De har begge messingfæste med »snoet« greb, der ender i en stor knop, enkel håndbøjle, som fortsætter i en hjerteformet parerplade, som går over i en nedadbøjet parerstang. Forskellen består i, at håndbøjlen på model 1834 er tappet ind i knoppen, medens den på den lidt større model 1838 er skruet til knoppen, og grebet er støbt i to dele. Nr. 178 har været i brug ved L (iv) G (arden) før 1854, og nr. 21 ved 3. B (ataillon) 1. C (ompagni). Skederne til de fire foregående sabler er af sort læder med indvendigt mundblik med hage og dupsko af messing.

Nr. 22, livgardesabel model 1854 har krum, enægget, flad klinge, støbt messingfæste med parerbøjle og rillet greb. Skeden er af sort læder med udvendigt mundblik med påloddet hage og dupsko endende med en knop af messing. Modellen er oprindelig prøjsisk infanterisabel model 1818, og til denne betegnelse må mit eksemplar henføres, da det er stemplet 24. I (nfanterie) R (egiment) 5. C (ompagnie) 160, hvilket prøjsiske regiment deltog i krigen 1864. Skeden er derimod stemplet K (ongelige) L (iv) G (arde) t (il) F (ods).

Til artilleriets konstabler var udleveret

nr. 182, feltkonstabelsabel model 1854, der har lige, tveægget klinge, parerbøjle og parerstang i eet og ligesom nakkestykket støbt i messing. Grebet er læderklædt og beviklet med snoet messingtråd i rillerne. Skeden er af sort læder med mundblik med hage og dupsko med knop af messing. Sablen stammer fra oprørsregeringens indkøb i Tyskland til brug ved artilleriet. Sablen har sidst været i brug ved 1. A (rtilleri) A (fdeling), og modellen er først gået af brug herhjemme i 1931.

Nr. 11 er den oprindelige jægerhirschfænger model 1849. Fæstet er af messing med enkel håndbøjle, der er skruet til den temmelig store knop. Grebet er tæt beviklet med snoet messingtråd. Klingen er flad og enægget. Skeden mangler. Fra 1864 var våbnet bestemt for artilleriets krigsreserve, og fra 1869 benævntes våbnet fæstningskonstabelsabel og er først gået af brug 1923. En del af hirschfængerne udleveredes til fodmandskabet i Estrups Gendarmerikorps, hvis stempel G. K. findes i mit eksemplar.

På hjemmefronten i København deltog den kongelige livgarde til hest i ordenens opretholdelse, da der i anledning af efterretningen om Dannevirkes rømning opstod uroligheder, og

nr. 200 viser stål-pallask for officerer ved livgarden til hest model 1828. Den har lige, enægget klinge med to hulslibninger. Fæstet er af stål bestående af parerstang og parerbøjle, hvortil slutter sig to udvendige parerbøjler og en indvendig todelt sidebøjle. Nakkestykket er forneden rillet og ender foroven i en hvælvet, rundskåret knap. Grebet er af ibenholt, krydsfilet. Stålskeden har to ringe i bånd samt slæbesko. Pallasken er gået af brug ved hestegardens nedlæggelse i 1866.

Dragoner og husarer var bevæbnet med sabler som

nr. 34, kavallerisabel model 1843, der har jernfæste med bred parerplade med en dråbeformet åbning, kannelleret nakkestykke og omtrent lige klinge, 89 cm lang med bred hulslibning; skeden er af jern med to bæreringe. Sablen har oprindelig været i brug ved 5. Dragonregiment, men det senest gældende stempel er fra G(arde) H(usar) R(egimentet), hvor modellen efter en lille ændring endnu er i brug, når der afgives detachment til at danne eskorte ved højtidelige lejligheder som fyrstedoptagelser o. lign.

De beredne ved artilleriet, underofficerer, trompetere, trænkunstaber m. fl. havde deres særlige bevæbning, som kunne være afvigende fra regiment til regiment.

Nr. 28, reserveartillerisabel model 1842, var udleveret til artilleriets underofficerer. Den har jernfæste med en enkel håndbøjle, der i en ret vinkel går over i parerstangen, ret krum klinge med bred hulslibning og såkaldt »geddenæbspids«. Andre sabler af typen har spidsen anbragt enten midtstillet eller ved klingeryggen. Skeden er af jern med to bæreringe og kraftig, smukt formet slæbesko. Eksemplaret er stemplet 1. A (rtilleri) R(egiment) 4. B(atteri). Sablen er oprindelig lansenersabel model 1816, men da lansenerregimenterne blev nedlagt i 1842, overgik den dels til

de nyoprettede dragonregimenter, dels til reserveartilleriets trænkonsabler og fik samtidig det nye navn.

Nr. 122, sabel for det lette kavalleri model 1818, blev udleveret til 1. artilleriregiments trænkonsabler. Sablen har messingfæste med håndbøjle og to indbyrdes forbundne sidebøjler, krum kling med bred hulslibning; jernskede nærmest som den foregående. Allerede i 1836 var den blevet reglementeret også for trænkonsabler og benævntes da trænkonsablersabel. Mit eksemplar har næppe været i brug ved artilleriet, men derimod efter 1842 ved 5. D (ragon) R (egiment).

Fig. 3. Fra venstre nr. 200, 34, 28, 122 og 175.

Nr. 175, artillerisabel for beredne model 1854 mindre I, var udleveret til 2. artilleriregiments trænkonsabler. Klingens er temmelig krum og bred med bred hulslibning. Jernfæstet har en kraftig parerbøjle, der vinkelret går over i parerstangen, der har skedefjedre, og nakkestykket er glat med to flige og ender i en svagt hvælvet hætte. Trægrebet er læderklædt, men der er ingen bevikling i rillerne. Skeden har to bånd med ringe og slæbesko. (Englænderne, der kalder fæstet »stiggøjlefæste«, har haft en ganske tilsvarende sabel model 1796, som de i Napoleonskrigene hjalp svenskerne og prøjserne med beholdninger af, og som dér betegnedes henholdsvis model 1808 og model 1811).

Der findes to andre artillerisabler model 1854, nemlig »mindre II« og »større«, af hvilke »mindre II« er knap så kraftig som »mindre I«, og »større« har omtrent lige og noget længere kling samt større fæste. De stammer alle tre fra slesvig-holstenernes indkøb i Tyskland.

Marinen havde andre våben end kanoner, selvom man hører meget lidt til dem, og

nr. 61, entrebile ca. 1807, er i hvert fald ikke almindelig kendt. Økehovedet er af jern, bladet har æg, kropstykket har hul for det ca. 79 cm lange skaft og de skinner, som fastholder hovedet, og bagtil en spids hage med firkantet tværsnit. Våbnet er beregnet til brug ved entring, og det er først gået af brug, da trækrigsskibe afløstes af panserskibe.

Nr. 51 er den såkaldte Stralsundsabel, som tidligere mentes at stamme fra Stralsunds erobring den 31. maj 1809, men som efter de seneste undersøgelser skal stamme fra et dansk indkøb af våben i 1808, ved hvilken lejlighed marinen og hæren hver fik 1.000 stk. Sablen har let krummet, enægget, flad klinge med smal hulslibning langs ryggen. Fæstet er af messing med parerstang med knop, parerbøjle, der er skruet til nakkestykkets hætte, og hvortil slutter sig to bøjler. Trægrebet er læderklædt og i riller beviklet med snoet messingtråd, der på hver side følges af en glat tråd. Der findes også greb med tæt bevikling og med bånd, der er

Fig. 4. Fra venstre nr. 61, 157, 51, 38 og 114.

lagt kant ved kant. Sablen skal være benyttet som hornblæsersabel og have været i brug som sådan til 1875.

Nr. 38 er en skibshuggert model 1849 med lige, enægget, flad klinge med en smal hulslibning langs ryggen. Klingen er stempet med et kronet F = Frederiksværk. Parerpladen er smedet bredt ud på begge sider af grebet, der er støbt i jern; mellem greb og plade er anbragt en pegefingestrop af læder. Fæstet er sortmalet. Skeden er af sort læder med indvendig mundblik med knap og dupsko af jernblik. Huggerten er mandskabsvåben.

Nr. 114 er korpsabel model 1856, beregnet for Sø-artillerikorpsets underofficerer — kanonerer m. fl. — og den har let krummet, enægget klinge med bred hulslibning; på klingebrystet er stempet FREDERIKSVÆRK. Fæstet består af en støbt parerplade af messing, der går over i en håndbøjle, som er tappet ind i nakkestykkets hætteformede knap. På parerpladens udvendige side ses i relief et kronet anker. Grebet er læderklædt og i riller beviklet med en snoet messingtråd, der på hver side følges af en glat messingtråd. Skeden er af sort læder med mundblik med hage og dupsko af messing.

Nr. 157 er skibspistol model 1849, kaliber 17,9 mm. Piben fastholdes til nøddetræsskæftet af en skæftering af jern og af krydsskruen. På venstre side findes en lang bæltehage af jern, og kolben er forstærket med skinner på over- og underside. De nævnte dele er bruneret, men kolbekappe og aftrækkerbøjle er af messing. Denne pistol, der er indkøbt i Frankrig i 1849, og som efter ændring kun afviger uvæsentligt fra den af bøsse-
maker N. S. Jessen konstruerede model 1848, har den samme ejendomme-
lige lås med indvendig hane.

Hvor intet er bemærket om våbnenes fremstillingssted, gælder for skydevåb-
nene, at de er fremstillet på Kronborg Geværfabrik, som lå i Hellebæk ca. 5 km
nordvest for Helsingør. Hammermøllen var anlagt som smedje i 1597, men blev
i 1660-erne omdannet til geværfabrik og drevet skiftevis af kongen, forpagtere
eller private. Blandt private kan nævnes greve Heinrich Carl Schimmelmann
(1724—1782) og senere dennes arvinger. 1866 overtog staten geværfremstillin-
gen, som derefter foregik på Hærens Rustkammerværksteder i København. De
dansk tilvirkede blankvåben er fremstillet på Frederiksværk, hvor der til de i
forvejen igangværende fabriksvirksomheder blev føjet en kniv- og sabelfabrik
i 1800, der i almindelighed stemplede klingerne med fabriksmærke tidligst be-
stående af korslagt hammer og le i et kronet skjold, senere med et kronet F i en
oval, hentydende til fabrikejeren Frederik IV, og senest med FREDERIKS-
VÆRK. Sabelfabrikationen ophørte 1857.

KRIGEN 1864 OG KRIGSDELTAGERE FRA TISET SOGN

AF J. C. PEDERSEN

Danmarks skæbneår 1864 med de dystre minder er i hundredåret blevet mindet på mange måder, og denne artikel må betragtes som et forsøg på at give de triste og sørgelige krigsbegivenheder en nærmere tilknytning til en mindre del af Østjylland, nemlig mit fødesogn, det lille Tiset sogn i Ning herred, Århus amt.

Tiset sogn ligger i luftlinie ca. 10—16 km sydvest for Århus domkirke, og sognet består af landsbyerne: Tiset, Ravnholt, Battrup, Mustrup, Tander, Solbjerg og Ingerslev. Sognets centrale del udgøres af Tiset og Ravnholt byer, medens Ingerslev ejerlav, der er sognets største, danner sognets nordvestlige del. Tander ligger østligst, og mellem Tander og Ravnholt ligger Mustrup og Battrup. Sydligst ligger Solbjerg ved søen af samme navn. En lokalitet under Ravnholt ejerlavs nordligste del kaldet »Tingskoven« ligger 11 km fra Århus domkirke.

Tiset sogns areal udgør knap 1800 ha, og folketallet var omkring krigsåret 1864 vel ca. 1000 rundt regnet.

I 1857 hørte Tiset sogn til 7. udskrivningskreds som 8. lægd, men i 1864 var dette ændret til 4. udskrivningskreds og 238. lægd, og fra lægdsrullerne vedrørende 8. og 238. lægd stammer en del af de i efterfølgende alfabetiske fortegnelse over krigsdeltagerne opgivne data, som derefter er suppleret op, så godt som det har kunnet lade sig gøre, med oplysninger fra hærens arkiv og rigsarkivet i København, arkivalier fra landsarkivet i Viborg gennem 4 udskrivningskreds i Århus, bøger og aviser fra statsbiblioteket og folkebiblioteket i Århus, erhvervsarkivet i Århus, Den alm. Brandforsikring for Landbygninger i Århus og København samt hos de verdslige og gejstlige myndigheder i Tiset sogn, ligesom meget er bleven mig meddelt ved personlige og telefoniske henvendelser til adskillige krigsdeltageres efterlevende slægt, hvor disse var eller blev mig bekendte, tilligemed ældre mennesker i eller med tilknytning til Tiset sogn.

De første indkaldelser af tidligere soldater med tilknytning til Tiset sogn begynder allerede i maj 1863, da krigsvejret begynder at trække op, men det er først hen på efteråret 1863, efter som den truende krig mere og mere gør sig gældende, at genindkaldelserne af soldaterne rigtig tager fart, og lige efter årsskiftet 1863—64 finder vi armeens soldater, herunder de genindkaldte, kantonneret følgende steder: 1. infanteri regiment kantonnerer i Slesvig by (Gottorp slot), 2. inf. reg. i Ulsnæs, 3. i Kosel ved Eckernførde, 4. i Frederiksstad, 5. i Rendsborg, 6. i Hollingsted, 7. i Alt Bennebek, 8. i Husby, 9. i Slesvig by, 10. i Fokbæk, 11. i Slesvig by, 12. i Ramstorf, 13. i Sønderborg, 14. er opløst (officererne er i København), 15. i Helsingør (en del af tiden i landsbyerne nord og vest for København), 16. på Foldskovgård i Angel, 17. på Fahrensted-

gård, 18. i Gettorf ved Eckernførde, 19., 20. og 21. i Slesvig by samt 22. i Sønderbrarup.

3. dragonregiment kantonnerer i Sattrup, 4. i Slesvig, 5. i Husby ved Flensborg, 6. i Falkenberg og husarregimentet i Krop.

7. feltbatteri kantonnerer i Seeth ved Frederiksstad, 8. i Rendsborg, 9. i Store Reide, 10. i Skaleby og 13. i Slesvig by.

Ved at sammenligne forannævnte med efterfølgende nummererede alfabetiske fortegnelse indeholdende de fremskaffede oplysninger vedrørende krigsdeltagere med tilknytning til Tiset sogn er der mulighed for for adskilliges vedkommende at få oplysning om, hvor de ved årsskiftet 1863—64 tjenstgørende soldater var kantonneret.

1. *Jens Kristian Andersen*, Falling. (F. _____) * 29/8 1840. I anledning af krigen indkaldt 1/8 1863—20/8 1864 som menig nr. 449 ved 9. infanteriregiments 2. bataillons 4. kompagni. Deltog i 8. brigades (9. og 20. regiments) modangreb ved stormen på Dybbøl skanser den 18. april 1864 og blev herunder taget til fange. Opgiver i 1876 sin adresse som: arbejdsmand Jens Kristian Andersen, Ingerslev.
2. *Søren Peter Andersen*. (F.: Anders Rasmussen) * 22/10 1835 på Ingerslev mark. Højde på session 62¼". Møder 30/5 1860 som rekrut ved 6. bataillon, som da var garnisoneret med 3 kompagnier i byen Slesvig og 1 kompagni i Frederiksstad. Permitt. 23/9 1860 — 14/4 1860 indkaldt — 30/5 1861 permitt. — 9/8 1862 indkaldt — 21/9 1862 permitt. — ialt 16 måneders tjeneste som menig nr. 81 ved 6. linie infanteri bataillons 1. kompagni. Han indkaldtes 23/11 1863 uopholdelig og forretter derefter tjeneste som menig nr. 81 S. P. Andersen ved 6. infanteriregiments 5. kompagni. Regimentet deltog i den alvorlige kamp 13—14/4 1864 på Dybbøl, da projekterne erobrede terrænet umiddelbart foran skanserne 1—4.
3. *Christen Peter Christensen*. (F.: snedker Johan Godfred Christensen, Århus). * 22/2 1841 i Århus. Indkaldt 15/5 1863, permitteret 2/11 1864. Under krigen forrettede han tjeneste som menig nr. 395 ved 6. infanteriregiments 2. bataillons 3. kompagni. I hærens arkiv findes et fotografi med nogle af dette regiments soldater. Det kaldes *Opbrud 1864*. Blev ikke såret eller fanget, ej heller ligget på lazaret under krigen. Opgiver i 1876 sin Adresse som: gårdejer Christen Peter Christensen i Tiset. Død 11/11 1900 og begravet på Tiset kirkegård.
4. *Niels Michael Christensen*, Mårslet. (F.: væver Christian Nielsen, Mårslet). * 2/8 1837 i Mårslet. Højde på session 59". Soldat 1859. 8/11 1863 indkaldt til at møde uopholdelig i Flensborg. Militærarbejder nr. 382 ved 4. divisions kvægpark. Permitt. 12/9 1864. (I lægdsrullen står anført 30/11 1864). Ikke såret eller fanget, ej heller ligget på lazaret under krigen. Opgiver i 1876 sin adresse som: husmand Niels Michael Christensen, Ingerslev by.
5. *Peter Christensen*. (F.: Chr. Mikkelsen). * 18/1 1837 i Fastrup i Vitved sogn (Skanderborg amt, lægd 56). Højde på session 64¾". 1859 taget til infanterist, lodtræknings nr. 172 — indkaldt 30/5 1859 — permitt. 31/8 1860 —

13/4 1861 indk. — permitt. 29/6 1861 — 8/8 1862 indk. — 22/9 1862 permitt. — 4/5 1863 indkaldt til at møde uopholdelig — permitt. 26/6 1863 — 24/11 1863 indkaldt til at møde uopholdelig. Han forretede først tjeneste ved 9. regiment, men overførtes ved krigsudbruddet til 14. regiment, hvis lauenborgske mandskab hjemsendtes den 25/12 1863, hvorefter regimentet forlagdes fra Holsten til København. Fra 27/2—28/4 1864 var regimentet garnisoneret i fæstningen Fredericia og overførtes derefter til Fyn. Permitteret 13/8 1864. Bopæl i Tiset sogn.

6. *Thomas Eriksen*. (F.: Erik Hansen, Astrup). * 8/3 1839 i Astrup. Forretede under krigen tjeneste som menig nr. 29 ved 11. infanteriregiments 2. bataillons 3. kompagni. Regimentet, der kommanderedes af major Rist, deltog den 3/2 1864 om eftermiddagen i forpostkampen mod østrigerne sydøst for Dannevirke, først ved Selk og derpå Kongshøj. Under tilbagemarsken fra Dannevirke dannede regimentet sammen med 1. infanteriregiment den 6/2 efterm. arrieregarde (7. brigade), der under oberst Max Müller kæmpede ved Sankelmark (midt mellem Slesvig og Flensborg). Senere deltog 7. brigade i 4. divisions tilbagegang gennem Nørrejylland og kæmpede 8/3 ved Vejle. Eriksen angiver (i ansøgning om erindringsmedaljen i 1876), at han blev såret og lå på lazaret i København (vist garnisonshospitalet). I ansøgningen fra 1876 opgiver han sin adresse som husmand og væver Thomas Eriksen, Ingerslev by, Tiset sogn. Eriksen døde 15/4 1908 og begravedes på Tiset kirkegård.
7. *Lars Peter Hansen*, Astrup. (F.: Hans Sørensen, Astrup). * 22/4 1839. Train-soldat. Indkaldt 15/4 1864 og fra 1/5 s. å. forrettet tjeneste som officersoppasser ved 5. dragonregiments 4. eskadron hos ritmester Busky Neergaard indtil 17/9 1864. Hjemsendt samme dato fra hestedepotet i Nyborg. Opgiver i 1876 sin adresse som: gårdejer Lars Peter Hansen, Battrup, Tiset sogn. Ikke medlem af De danske Våbenbrødres Selskab. Død 9/8 1894 og begravet på Tiset kirkegård.
8. *Carl Jensen*. (F.: Jens Knudsen, smed). * 13/10 1839 i Ravnholt. Højde på session 64 $\frac{3}{4}$ ". 1862 taget til soldat. Lodtr. nr. 231. Indkaldt til 2. artilleriregiment i Flensborg den 10/5 1862, hvor han forreter tjeneste som trainkonstabel nr. 103 ved 9. batteri, hvis chef var major E. V. Schreiber. Permitt. 27/9 1863. 24/10 1863 indk. til 27/10 63 og var i Dannevirkestillingen underlagt 2. division (general du Plat). Efter tilbagegangen til Dybbøl blev batteriet foruden de faste batterier afgivet til forsvaret af Allsund. Batteriet blev forlagt til Rønhave og begyndte straks udførelse af 3 indskæringer, hvert med 4 skydeskår, nemlig det såkaldte Nordre Rønhave Batteri, batteriet ved Skovfogedhuset og et batteri ved brinken syd for Arnkilsøre over for Storskovens nordlige udkant. Hærens arkiv meddelede, at man der ikke har nogen oplysning om, at han er bleven såret eller fanget. Permitt. 29/12 1864.
9. *Mikkel Jensen* (F.: Jens Nielsen). * 30/9 1835 i Ingerslev. Højde på session 64". 30/5 1858 møder han som rekrut ved 7. bataillon på Kronprinsessegade kaserne i København, hvor han efter hærloven af 1842 forretter 16 måneders tjeneste som menig nr. 57 ved 7. linie infanteri bataillons 2. kompagni. Han genindkaldes den 24/11 1863 til at møde uopholdelig og fra 2/12 1863 forretter han tjeneste som menig nr. 57 ved 7. infanteriregiments 7. kom-

pagni. Det anføres nu om ham, at han er $63\frac{3}{4}$ tomme høj, udskrevet fra Tiset sogn, og at han er gift. Den eneste rigtige kamp, som regimentet deltager i i 1864, er forpostkampen ved Dybbøl by den 17. marts; regimentets tab er 28 døde, 52 sårede og 118 fangne. Han ses ikke at have været såret eller taget til fange og hjemsendtes den 13/8 1864.

10. *Jens Rasmus Jensen*. (F.: _____). * 1/3 1841. Fra 6/3 1864 til 22/9 1865 tjent ved 1. artilleriregiments 4. batteri som underkorporal. Ikke såret, ikke fanget, ligget 2 dage syg på garnisonshospitalet. I 1876 opgiver han sin adresse som: husmand og murer Jens Rasmus Jensen, Solbjerg by, Tiset sogn.
11. *Niels Mikael Jensen*. (F.: Jens Mikkelsen, Ingerslev). * 11/7 1838. Højde på session 62". Taget til infanterist 1861. L. nr. 163. Indkaldt til at møde 15/3 1864. Menig nr. 227 ved 17. infanteriregiments 1. bataillons 5. kompagni. Permitt. 17/8 1864. Opgiver i 1876 sin adresse som: gårdejer Niels Mikael Jensen, Ingerslev by.
12. *Rasmus Jensen*. (F.: Jens Knudsen, Ravnholt). * 13/10 1836. Forretter under krigen fra 30/11 1863 tjeneste som menig nr. 246 ved 6. infanteriregiments 2. bataillons 6. kompagni. Ved forsvaret af Dannevirkestillingen havde 4. brigade bestående af 4. og 6. infanteriregiment besat det vestligste stykke af stillingen, det oversvømmede terrain mellem Frederiksstad og Hollingsted. Deltog senere i forsvaret af Dybbølstillingen, men var 17/4 1864, efter tur, gået i reserve på Als. Ved tyskernes overgang til Als 29/6 var 6. kompagni på kystbevogtning på det nordlige Als, hvor fjenden ikke angreb. Kompagniet overførtes på skib til Fåborg. Permitt. 14/8 1864 som underkorporal. Ikke såret, ikke fanget, ej heller ligget på lazaret. Død 1884 og begravet på Tiset kirkegård. I 1876 opgives adressen som: maler Rasmus Jensen, Ravnholt, Tiset sogn.
13. *Rasmus Jensen*. (F.: Jens Andersen). * 23/1 1840 på Solbjerg mark. Højde på session $65\frac{3}{4}$ ", taget til constabel. L. nr. 303. Møder 2/7 1862 ved 6. linie infanteri bataillon, som fra 1861—63 er garnisoneret i byen Slesvig. Ved bataillonens opføres han som menig nr. 350 Rasmus Jensen Solbjerg ved 6. infanteriregiments 1. kompagni. Permitt. 26/10 1862. 22/10 1863 indkaldt til at møde 1/11 samme år. Hærens arkiv har ingen oplysning om, om han under krigen blev såret eller fanget. Han hjemsendtes 14/8 1864.
14. *Rasmus Peter Jensen*. (F.: _____). På ansøgningsskemaet til erindringsmedaljen angiver han, at han er født 20/7 1840, og at han fra 16/12 1863 til 22/9 1864 som menig nr. 1665 forrettede tjeneste ved artilleridepotet. Ikke såret, ikke fanget og ej heller ligget på lazaret. Opgiver i 1876 sin adresse som: drejer Rasmus Peter Jensen, Solbjerg by, Tiset sogn.
15. *Seier Jensen*. (F.: Jens Madsen, Ravnholt skov). * 5/9 1835 i Ravnholt. Højde på session $66\frac{1}{2}$ ", lodtrk. nr. 155. Han møder 30/5 1858 som rekrut ved 7. linie infanteri bataillon på Kronprinsessegedes kaserne i København, hvor han i 16 måneder til 18/9 1859 forretter tjeneste som menig nr. 444 Seier Jensen ved 7. linie infanteri bataillons 4. kompagni; ved bataillonsdubleringen 1/12 1863 forsat til 6. kompagni. 23/11 1863 indkaldes han til

at møde uopholdelig og permitteres 16/8 1864. I 1868 anføres i hærens arkiv, at han er udvandret til Amerika; i 1873 angives, at han endnu ikke er hjemkommet. — Habil violinspiller, spillede til »legestue«.

16. *Søren Jensen*. (F.: Jens Eskildsen, Astrup). * 16/9 1831. Som forstærkningsmand genindkaldt 16/1 1864 som menig nr. 28 ved 6. infanteriregiments 1. bataillons 1. kompagni. Ved forsvaret af Dannevirkestillingen havde 4. brigade bestående af 4. og 6. infanteriregiment besat stillingens vestlige del, det oversvømmede terræn mellem Hollingsted og Frederiksstad. Deltog senere i forsvaret af Dybbølstillingen, men var 17/4 1864, efter tur, gået i

Søren Jensen.

reserve på Als. Forstærkningsmændene hjemsendtes efter allerhøjeste ordre 15/5 1864. Ikke såret, ikke fanget, ej heller ligget på lazaret. Død 22/11 1911 på Århus kommunehospital og begravet på Tiset kirkegård.

Opgiver i 1876 sin adresse som: husmand og snedker Søren Jensen, Ravnholt, Tiset sogn.

17. *Søren Jensen*. (F.: Jens Madsen, Ravnholt skov — broder til nr. 15 Seier Jensen). * 24/6 1833 i Ravnholt skov. Højde på session 69¼". Han møder den 15/6 1856 som rekrut ved den kgl. livgarde til føds, hvor han opføres som garder nr. 147 Søren Jensen ved 1. livgardebataillons 1. kompagni. Hjempermitt. 14/7 1859. Indkaldt til mønstring 2/9 1859. 12/1 1864 indkaldt til at møde 22/1 1864, findes anført i kompagniets rapportbog. 3/2 1864 stillede kongen sin livgarde til rådighed for krigsministeriet. 4/3 1864 stillede 1. og 4. kompagni under kommando af kaptajn Jacob Elias v. Holck og indskibedes på Kvæsthusbroen i dampskibet »Freja«. Støttet af dampkorvetten »Dagmar« og kanonbåden »Marstrand« skulle kaptajn Holcks styrke forsøge landgang på den holstenske kyst ca. 35 km sydøst for Kiel.

1. kompagni gik i land, men indskibedes atter og returnerede til København. 18/3 1864 forlagdes livgardebataillonon til Als. Ved angrebet den 18/4 1864 faldt bl. a. kommandøren for 1. infanteribrigade og chef oberst Georg Henrik Lasson. Permitteret 7/8 1864.

Opgiver i 1876 sin adresse som: husmand Søren Jensen, Enslev, Kolt sogn, da han søgte og fik erindringsmedaljen.

18. *Søren Jensen*. (F.: Jens Pedersen). * 16/8 1837 i Holme Bjerger. Højde på session 62 $\frac{3}{4}$ ". Forretter fra 15/3 1864 til 17/8 1864 tjeneste som nr. 274 ved 17. infanteriregiments 1. bataillons 5. kompagni. Ikke såret eller fanget, ej heller ligget på lazaret.

Opgiver i 1876 sin adresse som: gårdmand Søren Jensen, Ingerslev by (Nederballe), Tiset sogn. Død 17/8 1916 og begravet på Tiset kirkegård, hvor gravstenen lige syd for kirken sønden for gangen står endnu i 1964.

19. *Christen Knudsen*. (F.: Knud Sørensen). * 3/10 1838 på Solbjerg mark. Højde på session 67 $\frac{1}{4}$ ". 1861 taget til infanterist, lodtr. nr. 180 og møder 31/5 1861 som rekrut ved 8. linie infanteri bataillon, der da var garnisoneret med 3 kompagnier i Kiel og 1 kompagni i Neumünster. Permitt. 26/10 1862. 5/5 1863 indkaldt til at møde uopholdelig, noget senere hjemsendt, men bliver allerede 21/10 1863 indkaldt til at møde 1/11 samme år. Under krigen forretter han tjeneste som menig nr. 203 ved 4. kompagni af 8. infanteriregiment.

20. *Poul Jensen Kaae*. (F.: Jens Pedersen Kaae). * 31/10 1839 på Ingerslev mark. Højde på session 66 $\frac{3}{4}$ ". »Indkaldt 1863, videre huskes ikke,« skriver han selv i sin ansøgning om erindringsmedaljen i 1876. Forretter tjeneste som menig nr. 182 ved 20. infanteriregiments 2. bataillons 4. kompagni. Deltog i 8. brigades (9. og 20. regiments) modangreb ved stormen på Dybbøl skanser den 18. april 1864. Ikke såret eller fanget, men ligget syg 14 dage i København.

Opgiver 1876 sin adresse som: skrædder Poul Jensen Kaae, Ingerslev by, Tiset sogn.

21. *Eskild Mikkelsen*. (F.: Mikkelt Sørensen, Slet). * 9/4 1834 i Slet. Højde på session 64 $\frac{3}{4}$ ". Indkaldt 10/12 1863 som menig nr. 79 ved 17. infanteriregiments 2. bataillons 4. kompagni. Af efterladte breve er 2 afsendt fra København d. 14. og 20/12 1863, fra Thumbby pr. Slesvig d. 31/7, 10/1 og 15/1 1864, 1 fra Sønderborg d. 12/2 1864, 1 fra Elstrup på Als d. 22/2 1864 og 1 fra Stegøe (Stige ved Odense) d. 2/6 1864. 31/5 1864 bliver E. M. udnævnt til underkorporal og hjemsendes 17/8 1864. Ikke såret eller savnet og ikke ligget på lazaret.

Opgiver i 1876 sin adresse som: gårdmand E. Mikkelsen, Ravnholt by, Tiset sogn. Død 14/3 1911 og begravet på Tiset kirkegård.

22. *Jens Mortensen*. (F.: Morten Pedersen, Thoustrup). * 13/7 1839. Tjenstgørende fra 28/11 1863 som menig nr. 350 ved 20. infanteriregiments 2. bataillons 6. kompagni. Permitt. 5/10 1864. Ikke såret, ikke fanget, ikke ligget på lazaret.

Opgiver i 1876 sin adresse som: husmand på Tiset mark Jens Mortensen.

svaret af Dybbølstillingen, men var 17/4 1864, efter tur, gået i reserve på Als. Ikke såret, ikke fanget, ej heller ligget på lazaret.

Jens Peter Nielsen er i 1876 husejer og arbejder i Ingerslev by, Tiset sogn.

25. *Søren Nielsen*. (F.: Niels Pedersen, Ingerslev mark). * 14/2 1835. Højde på session 63 $\frac{3}{4}$ ". Soldat 1858, 7. bataillon som overtallig fra 30/5 til 9/8 1858. 1860 ej mødt, mulkt 1 rdl. Mulkten erlagt i maj 1860. Indkaldt til møde 18/1 1864 som menig nr. 27 ved 6. infanteriregiments 2. bataillons 3. kompagni. Sammen med 4. infanteriregiment udgjorde 6. infanteriregiment 4. brigade, der forsvarede Dannevirkestillingens vestlige stykke, det oversvømmede terræn mellem Frederiksstad og Hollingsted. 4. brigade deltog senere i Dybbølstillingens forsvar, men var 17/4 1864, efter tur, gået i reserve på Als. Permitt. 14/8 1864. Ikke såret eller fanget, ej heller ligget på lazaret. Søren Nielsen er i 1876 husmand i Ingerslev by, Tiset sogn. Begravet på Tiset kirkegård.
26. *Søren Peter Nielsen*. (F.: Niels Christensen). * 8/5 1833 i Ingerslev. Højde på session 64 $\frac{1}{2}$ ". Møder 5/1 1856 som rekrut ved 4. dragonregiment, der da var garnisoneret på Gottorp slot i hertugdømmet Slesvig. Gennemgår fra 5/1 til 14/6 1856 som rekrut nr. 3 eksercerskolen og sættes fra 15/6 1856 i nummer som dragon Søren Peter Nielsen ved 4. dragonregiments 4. eskadron. Efter 2 års tjeneste som dragon, heri indkaldelse fra 2/9 til 23/9 1858 og fra 2/9 til 23/9 1859 hjemsendes han og overføres 15/6 1860 i krigsreserven. I anledning af krigsfares genindkaldelse fra 4/1 1864 til at møde 11/1 1864 ved 4. eskadron, som den 4/1 s. å. er redet fra Gottorp slot til Brodersby, umiddelbart nord for Mysunde, hvor eskadronen underlægges 1. armédivision, der skal forsvare Slien, og som kommanderes af generaløjtnant G. D. Gerlach. Eskadronen blev først opløst og anvendt til ordonnans-tjeneste ved Slien, men blev senere bestemt til observation langs Slien fra Arnæs og ca. 8 km mod sydvest til Ketelsby. Efter tilbagegangen til Dybbøl-Als deltager eskadronen i forposttjeneste i Sundevej. Den 26/2 1864 indlægges dragon nr. 29 Søren Peter Nielsen for »tumor natis dextræ« (svulst på højre bagdel). Overføres 27/2 1864 til Fyn, hvor han indlægges på feltlazarettet på Odense slot, og her kasseres han den 13/4 1864. 4. dragonregiments befaling af 13/4 1864, pkt. 5, er sålydende: »For de caserede Dragoner af 4. Escadron Nr. 29 Nielsen og 128 Madsen vilde 4. Escadron fremsende Permissionslister til Regimentet.«
27. *Ole Olesen*. (F.: Jens Olesen, Solbjerg mark). * 26/8 1836. Højde på session 63 $\frac{1}{2}$ ". 1859 taget til constabel, lodtr. nr. 206. Indkaldt 30/5 1859 og permitt. 2/9 1860 som menig nr. 141 ved 20. infanteriregiments 1. bataillons 5. kompagni. Indkaldt 13/4 1861 og permitt. 30/5 1861. 3/5 1863 indkaldt til at møde uopholdeligt og atter permitt. 26/5 1863. 25/11 1863 atter indkaldt til at møde uopholdeligt. Permitteret 15/8 1864 efter bl. a. at have deltaget i 8. brigades (9. og 20. regiments) modangreb ved stormen på Dybbøl den 18/4 1864. Ikke såret eller fanget, ej heller ligget på lazaret. Ole Olesen er i 1876 husmand og væver på Solbjerg mark, Tiset sogn.
28. *Jacob Peter Olsen*. (F.: Ole Pedersen, Vitved). * 30/5 1841. Skriver selv i ansøgningsskemaet til erindringsmedaljen (som han modtog): »Meldt mig den 14/6 1863 og forrettet Tjeneste som Menig Nr. 178 ved den kongelige

livgarde til fods 2. kompagni«. Den 3/2 1864 stillede kongen sin livgarde til rådighed for krigsministeriet. Jacob Peter Olsen blev efter eget ønske permitteret 16/11 1864. Ikke såret, ikke fanget, men en tid ligget på lazaret på hjørnet af Amaliegade og Skt. Annæ Plads i København.

Jacob Peter Olsen er i 1876 gårdejer i Solbjerg i Tiset Sogn. Død 10/7 1921 og begravet på Tiset kirkegård lige ved våbenhuset, hvor gravstenen står endnu i 1964.

Jacob Peter Olsen.

29. *Anders Pedersen.* (F.: Peder Sørensen). * 25/8 1836 i Tander i Tiset sogn. Højde på session 62". Taget til inf. lodtr. nr. 443, men indkaldes ikke som 22-årig, men overføres til forstærkningen og møder den 15/3 1864 som forstærkningsmand ved den 2. eksercerskole i året 1864 i Odense og forretter her i ca. 2 måneder tjeneste som rekrut nr. 57 Anders Pedersen ved skolens 1. kompagni. Da arkivalierne i hærens arkiv ikke er fuldtallige, kan det ikke ses, til hvilket regiment han derpå er blevet afgivet. I lægdsrullen står intet om regiment, kun at han er permit. 17/8 1864.

30. *Niels Pedersen.* (F.:). * 29/7 1837. Forretter fra 28/1 1864 til sidst i august s. å. tjeneste som menig nr. 553 ved 10. infanteriregiments 2. bataillons 3. kompagni. Har ikke ligget på lazaret og blev ikke såret, men blev den 29/6 1864, da prøjserne ved Arnkilsøre gik over til Als, taget til fange under tilbagegangen til Hørup hav. Efter at være løsladt af fangenskab hjemsendtes han sidst i august 1864. Niels Pedersen er i 1876 husmand i Ingerslev by, Tiset sogn.

31. *Ole Pedersen.* (F.: Peder Nielsen). * 25/2 1837 på Ingerslev mark. Højde på session 65½". 1860 lodtr. nr. 301, men blev ikke indkaldt som 22-årig og overføres derfor til forstærkningen, hvorfor han befales indkaldt som forstærkningsmand 28/4 1864; da han først skal gennemgå en eksercerskole, der varer ca. 2 måneder, kommer han derfor ikke til at deltage i krigshandlinger. Permitt. 14/8 1864 fra 12. infanteriregiment.
32. *Rasmus Pedersen.* (F.: Peder Rasmussen). * 17/11 1838 på Ingerslev mark. Højde på session 64¾". 1861 taget til inf. lodtr. nr. 343. Indkaldes ikke som 22-årig, men overføres til forstærkningen og møder den 28/1 1864 ved den første eksercerskole i København, hvor han indtil 10/3 1864 forretter tjeneste som rekrut nr. 277 Rasmus Pedersen ved skolens 2. kompagni, hvis mandskab hovedsagelig var sydslesvigere. Fra 6/3 1864 kom regimentet ikke mere i Dybbølstillingen, men anvendtes kun på Als, hvorfra det den 27/5 1864 overførtes til Fyn. Permitt. 14 (mere står der ikke i lægsrullen, men mulig skal der stå 14/8 1864).
33. *Peder Poulsen.* (F.: Poul Rasmussen, Gram). * 19/12 1841. Højde på session 64". Indkaldes 15/5 1863 og forretter under krigen tjeneste som menig nr. 82 ved 7. infanteriregiments 1. bataillons 2. kompagni. Den eneste rigtige kamp, regimentet deltager i i 1864, er forpostkampen ved Dybbøl by den 17/3 1864; regimentets tab er 28 døde, 52 sårede og 118 fangne. Antagelig permitt. 13/8 1864. Blev ikke såret eller fanget, men lå kort tid på lazaret i Sønderborg.
Peder Poulsen er i 1876 gårdejer i Tiset by, Tiset sogn.
34. *Jens Rasmussen.* (F.: Rasmus Larsen). * 4/4 1833 i Ingerslev. Højde på session 65½". Soldat 1856. 9. bataillon, senere 17. infanteriregiments ? bataillons 5. kompagni menig nr. 64. 2/12 1863 indkaldt til 10/12 1863 ved 17. inf. regiment. Formentlig falden 18/4 1864 i eller i nærheden af skanse VIII på Dybbøl banke. Dette bekræftet ved skrivelse fra 7. udskrivningsdistrikt af 29/4. 3/5 1865. Savnet efter slaget ved Dybbøl 18/4 1864, har ifølge Ning herreds skrivelse af 26/4 1865 til 7. udskrivningskreds været efterspurgt ved samtlige i hertugdømmerne etabl. tyske lazaretter uden resultat. Er antagelig begravet i den fællesgrav lidt øst for skanse 8, hvor der hviler 12 danske soldater, eller måske lidt længere mod sydøst, hvor der hviler 2 danske soldater.
35. *Laur's Peter Rasmussen.* (F.: Rasmus Lassen). * 19/5 1836 i Ingerslev (yngre broder til nr. 34 Jens Rasmussen). Højde på session 66". Taget til infanterist. Lodtr. nr. 113. Indkaldt 30/5 1859 og permitt. 31/8 1860. Atter indkaldt 13/4 1861 til 29/6 1861. Påny indkaldt 8/8 1862 til 22/9 1862. Indkaldt uopholdelig 4/5 1863 til 25/6 1863. Atter indkaldt uopholdelig 24/11 1863 og forretter under krigen tjeneste som menig nr. 152 ved 9. infanteriregiments 1. bataillons 2. kompagni. Deltog efter stormen på Dybbøl skanser 18/4 1864 i 8. brigades (9. og 20. regiments) modangreb og blev herunder såret, taget til fange og lagt på lazaret i Flensborg. Han må sikkert have været alvorligt såret, for han skriver i ansøgningen om erindringsmedaljen, som han fik tildelt, at han først blev hjemsendt 1865 og fik invalideofrsørgelse nr. 1344, idet han kasseredes 2/5 1865 for armskade efter skudsår.

Laurs Peter Rasmussen opgiver i 1876 sin adresse som: gårdejer i Ingerslev by, Tiset sogn. Død 29/3 1900 og begravet på Tiset kirkegård.

36. *Rasmus Rasmussen*. (F.: Rasmus Jensen). * 23/3 1837 i Ingerslev. Højde på session 63 $\frac{1}{4}$ ". 1859 ønsker behandl. og taget til constabel. Lodtr. nr. 312. Han indkaldes ikke, men overføres i forstærkningen og møder den 15/3 1864 som forstærkningsmand ved den 2. eksercerskole i Odense og forretter her i ca. 2 måneder tjeneste som rekrut nr. 31 ved skolens 1. kompagni. Da hærens arkivs arkivalier ikke er fuldtallige, kan det ikke ses, til hvilket regiment han er blevet afgivet. I lægdsrullen står, at han er indkaldt til at møde 15/6 1864, men ikke hvor, og permitt. 17/8 1864.

Laurs Peter Rasmussen.

37. *Søren Rasmussen*. (F.: Rasmus Lassen). * i Ingerslev den 4/8 1840 (som endnu yngre broder til nr. 34 Jens Rasmussen og ligeledes yngre broder til nr. 35 Laurs Peter Rasmussen). Højde på session 61 $\frac{3}{4}$ ". 1863 taget til soldat, lodtr. nr. 333. 8/12 1863 indkaldt til at møde uopholdelig i Odense. Han skriver i sin ansøgning om erindringsmedaljen, som han får tildelt, at han forretter tjeneste som militær oppasser nr. 1676 ved 19. infanteriregiments 2. bataillons 8. kompagni. Han var med under hele vinterfelttoget m. v. Ikke såret eller fanget, ej heller ligget på lazaret. Permitt. 30/11 1864. Søren Rasmussen er i 1876 tjenestekarl hos sin broder Laurs Peter Rasmussen (nr. 35) i Ingerslev by, Tiset sogn. Død 1907 og begravet på Tiset kirkegård, hvor gravstenen, lige nord for kirkens korbue, står endnu i 1964 med indskriften »Farbroder Søren Rasmussen« m. v.
38. *Jørgen Sørensen*. (F.: Søren Jørgensen, Gylling). * 19/1 1841. Han skriver selv i ansøgningen om erindringsmedaljen, som han fik tildelt: Var fra 15/3

til 15/11 1864 tjenstgørende som nr. 255 ved 7. infanteriregiments 2. bataillons 8. kompagni. Blev ikke såret eller taget til fange, men lå på lazarettet i Svendborg.

Jørgen Sørensen er i 1876 møllejejer i Batstrup, Tiset sogn. Død 23/9 1922 og begravet på Tiset kirkegård.

Jørgen Sørensen.

39. *Niels Sørensen*. (F.: _____). * 18/1 1838. Han skriver selv i sin ansøgning om erindringsmedaljen, som han får tildelt: »Var fra 22/11 1863 til 14/11 1864 tjenstgørende som menig nr. 72 ved 8. infanteriregiments 10. batteri« (???). Ikke såret, ikke taget til fange og ej heller ligget på lazaret. Niels Sørensen er i 1876 husmand og arbejdsmand i Ravnholt skov, Tiset sogn.
40. *Rasmus (Rytter) Sørensen*. (F.: Søren Rasmussen, Bjødstrup). * 2/8 1833. Højde på session 63 $\frac{3}{4}$ ". Soldat 1856, 9. bataillon. Forretter 10/12 1863 til 17/8 1864 tjeneste som menig nr. 202 ved 17. infanteriregiments 1. bataillons 2. kompagni. Blev ikke såret eller fanget, ej heller indlagt på lazaret. Rasmus (Rytter) Sørensen er i 1876 gårdmand i Ingerslev by, Tiset sogn.
41. *Søren Sørensen* (F.: Søren Thomsen). * 25/5 1840 i Løjenkær mark i Astrup sogn, Århus amt, lægd 5. Opholdt sig i Tiset sogn først i 1860erne og var med dem fra Tiset sogn på session, (højde 66 $\frac{1}{4}$ "), lodtr. nr. 351. Gennemgår fra 1/8 til 10/10 1863 eksercerskolen i Fredericia. 23/11 1863 indkaldt til at møde uopholdeligt og fra 1/12 1863 forretter han tjeneste som menig nr. 451 Søren Sørensen ved 9. infanteriregiments 4. kompagni. Kommanderet til kystvagt på Fyn fra 26/3 til 8/5 1864; forøvrigt deltaget i felttoget, hjemsendt 17/11 1864.

42. *Erik Thøgersen*. (F.: Thøger Pedersen). * 10/12 1834 i Bering, Kolt sogn. Trak frilod på sessionen i 1859, derfor ikke taget til soldat, men blev indkaldt til at møde den 15/3 1864 på Odense eksercerskole. Edsfæstet 22/3 1864. Forretter tjeneste som menig nr. 275 ved 7. infanteriregiments 1. bataillons 5. kompagni. Permitteret 17/8 1864. Ikke såret, ikke fanget og ej heller ligget på lazaret.

Erik Thøgersen skriver i sin ansøgning om erindringsmedaljen, som han får tildelt, at han i 1876 er gårdejer i Ingerslev by, Tiset sogn. Død 29/1 1894

Erik Thøgersen.

og begravet på Tiset kirkegård, hvor gravstenen, lidt syd for kirketårnet (under sørgeasken), står endnu i 1964.

Foranstående nummererede alfabetiske fortegnelse må dog ikke betragtes som fuldstændig, idet der er mulighed for, at der kan være endnu flere, som det ikke på nuværende tidspunkt har været muligt at finde frem til og få fremkaffet oplysninger om, hvilket kun kan beklages. Men skulle der efter publiceringen af nærværende artikel fremkomme yderligere meddelelser om krigsdeltagere med tilknytning til Tiset sogn, hvilke vil blive modtaget med tak, kan det evt. forventes, at disse vil fremkomme som et supplement til nærværende i en af »Østjysk Hjemstavns« følgende årbøger.

At det ikke har været lige nemt i kantonnementerne at styre soldaterne, mens de ventede på den kommende krig, viste 1. regiment, næsten udelukkende

Omsætning af tommer (") til cm: 60" = 157 cm — 61" = 159½ cm — 62" = 162 cm — 63" = 165 cm — 64" = 167½ cm — 65" = 170 cm — 66" = 172½ cm — 67" = 175½ cm — 68" = 178 cm — 69" = 180½ cm og 70" = 183 cm.

På den såkaldte krigsmedalje (erindringsmedalje) fra 1876 står der en meget forsigtig tekst: FOR DELTAGELSE I KRIGEN 1864, ikke noget med *tak eller hæder*.

Erindringsmedaljer for deltagelse i treårskrigen, krigen 1864 og begge krige.

københavnere med al deres behændighed og kådhed. Ja, kåde var de til gavn: Kaserneinventaret på Gottorp slot molesterede de i en sådan grad, at deres ny kommandør, oberstløjtnant Beck, så sig nødsaget til at ansøge om tilladelse til for sit regiments vedkommende at måtte genindføre krumslutning som arbitrær straf, idet det var det eneste, som soldaterne havde respekt for.

Efterhånden som den truende krig nærmer sig, flyttes soldaterne fra de sydlige kantonementer nordpå til Dannevirke, Thyras gamle vold, der kun havde nået at få en meget nødtørftig udbedring i den allerseneste tid, inden soldaterne tog den i besiddelse. Denne udbedring havde det været let for tyskerne at få oplysning om, idet der ingen afspærring fandt sted, mens de civile arbejdere udførte opbygning af skanser m. m. Af nedenstående kortskitse fremgår, hvor skanserne blev anlagt i forhold til den gamle vold.

Efter at soldaterne var bleven flyttet op til eller i nærheden af Dannevirke, gik det løs med feltøvelser, og ud over det flade land mod syd foran Dannevirke stormede vore soldaterkolonner frem til udfald mod en supponeret fjende under hurraråb, som ingen nation kunne præstere magen til, det var de fra Arilds tid bekendte cimbriske hyl, som allerede forfærdede romerne. Tyskerne med deres spagfærdige »Hoch« kunne i forrige krig (48—49—50) slet ikke vænne sig til dem, og der regnedes med, at det ikke ville gå bedre denne gang.

I »Jydske Avis« nr. 9 for søndagen 17. januar 1864 findes nedenstående skildring af armeen ved Dannevirke: »Det er smukt en Morgenstund at staa paa Dannevirkevold og see dem komme fra alle Kanter, de rødmussede Jenser for at indtage de dem anviste Pladser under en eventuel Kamp. Hver Brigade har faaet de Skandser og Melleumrum mellem dem anvist, som de skulle

forsvare, de øve sig nu i at besætte dem, for at de derved kunne lære at kjende Terrainet og dets rette Benyttelse. Og det vil blive en varm Dyst, hvis vore Venner deraussenfra virkelig gjøre Alvor af at besætte Slesvig (Landsdelen). See fremad, og Du seer den endeløse Slette, hvor ethvert Gærde er raseret, enhver Grøft tilkastet. Paa denne Slette skal Fjenden plante sine Kanoner, over denne Slette skal hans Stormkolonner rykke frem. See omkring Dig, og Du seer Skandse ved Skandse; høie, seige Lerskandser, der ikke ramler ned som Muurstensvolde, men næsten kunne siges at blive fastere ved hver Jernregn, der sendes ind i dem. See, hvor truende det svære Skyts rækker sit sorte Hoved op

Kort over Dannevirkestillingen.

over Kronen af Værket. Det seer, ligesom Løven paa Flensborg Kirkegaard, ud mod Syd og spørger ligesom den: »Hvad behager?« Og se dig saa om paa disse fiirskaarne hærde Karle, der altid ere ligeglade, der ikke prale, ikke let begeistres, men der Alle som Een vide, at denne Stilling skal bevares, ikke til det yderste — men blot skal forsvares. Naar Bondekarlen veed det, og naar han tillige har sin Madpose godt fyldt og et solidt Brystværn foran sig, saa er han aldeles uvidende om, at der existerer Noget, som hedder Retraite, »han er ligesaa klog som et Menneske« og kan meget godt indsee, at, gaar han først tilbage fra Dannevirke, saa faaer han langt flere Børst. Han vælger derfor det mindste Onde.»

Men den dansk-tyske strid fortsætter, og kongen af Hannover har efter sine ministres indtrængende opfordring givet tilladelse til de preussiske troppers gennemmarch gennem det hanoveranske gebet. Den hannoveranske jernbandedirektion bekendtgør, at de hannoveranske jernbaner til Harburg fra den 19. til den 24. januar 1864 vil blive taget fuldt i brug til militærtransporter, og troppemassen, der skal befordres, angives til 40.000 mand. Efter en senere be-

stemmelse skal transporten af de østrigske tropper begynde 23. januar 1864 og vare i 7 dage.

Selv om Dannevirke ikke er nogen fæstning, men en frontlinie på 2 mil, så angives den dog at være den bedste stilling på halvøen til at modtage et slag i. Hvis derfor Dannevirkestillingen trods al menneskelig beregning bliver force-ret, så må man ikke deraf lade sig forlede til at tro, at alt skulle være tabt, at nu kunne vi ligeså godt pakke sammen og forære tyskernes Slesvig, ja Jylland med. Nej, vi har endnu den stærke Bovstilling, Dybbøl og Fredericia, ligesom den jyske halvø er en sæk, der fra flankestillingerne kan snøres til på forskellige steder efter en uforsigtig fjende.

Som det gik, ved vi, at der i det den 4. februar 1864 afholdte krigsråd blev besluttet med 10 stemmer mod 1 at opgive Dannevirke og foretage tilbagetrækning til Dybbøl og Als, og den 5. februar 1864 begyndte armeen sit tilbagetog.

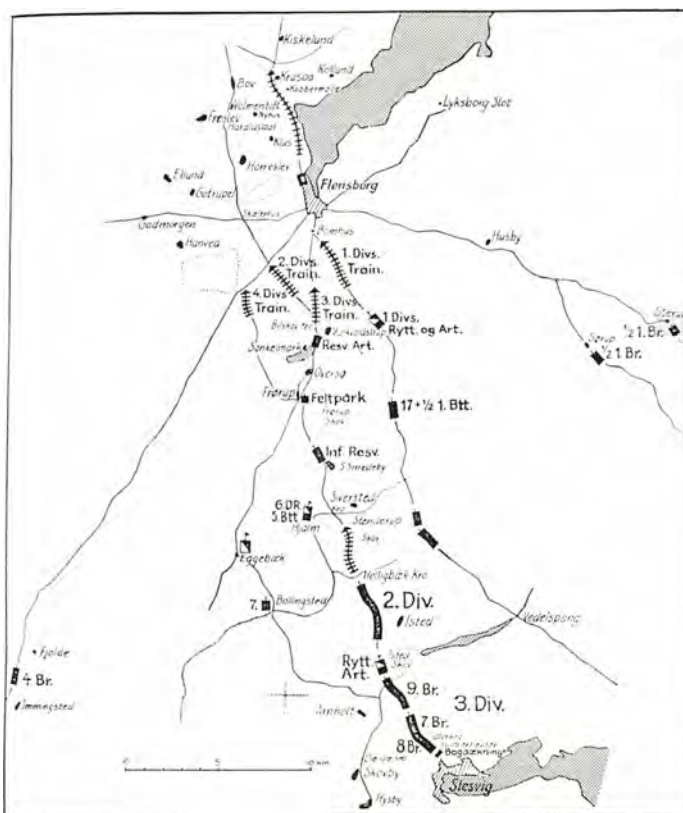
En skildring af tilbagetoget fra Dannevirke findes i »Jyske Avis« for den 17. februar 1864 og er sålydende: »Jeg stod ved Veien uden for min Hule og saae op mod Himlen for om muligt at opdage, om vi kunde gjøre Regning paa Sneevejr eller klart Maaneskin til Udfaldet, da en Menig Artillerist kom løbende forbi mig og raabte: »Nu er Alt i Orden, Hr. Leutenant, Kanonerne derude er fornaglede!« »Er Du gal, Karl!« bruste jeg op imod ham og vilde gribe ham, men han var allerede forsvunden hen af Veien. I det samme kom et Par Kapitainer gaende, hvem jeg meddelte, hvad jeg havde hørt, de gik ind med mig, og ved Lyset saae jeg deres forstyrrede Aasyn. »Der foregaar noget Underligt derude,« sagde den Ene nølende. »Ja!« for den Anden op, »de have taget Vaabnene af Haanden paa os. Kanonerne ere allerede fornaglede. Angriber Fjenden i dette Øjeblik, er hele Armeen fortabt! Først om 2 Timer gaac vi mod Nord! Ikke et Ord, lad Ingen mærke noget!« To Timer efter stode vi marchefærdige, en dyb Taushed, ligesom en Anelse, hvade lagt sig over de ellers saa muntre Klynger! — Der gik et Suk, nei et Hvin, som fra et vaandebeklemt Menneskebryst gjennem Rækkerne, da der kommanderedes: »Omkring Marche!« Og vi vendte Skandserne Ryggen. Der behøvedes alle Officerernes Talegaver til at forestille Soldaterne Nødvendigheden af at gaa tilbage nu, da Skandserne allerede laae som Lig, dræbte af vore egne Hænder.«

-- Vi havde kun ca. 32.000 mand mod fjendens omtrent 60.000 mand, der endda var langt bedre udrustede med moderne bagladegeværer og langtrækkende riflet svært skyts. —

Tilbagetrækningen fra Dannevirke mod Nord efter Flensborg og videre fremgår af nedenstående kort.

I ugen efter den danske hærs tilbagetrækning fra Dannevirkestillingen blev denne besøgt af folk fra alle Tysklands egne, som valfartede dertil for at hjembringe »souvenirs«: en dansk kugle, spade, kanonvisker etc. Men da udplyndringen begyndte at antage vel stor målestok, fandt man det rigtigst allerede ved næste uges begyndelse at nægte uvedkommende adgang til Dannevirkestillingens område.

Af efterfølgende brev fra fortegnelsens nr. 21: Eskild Mikkelsen, dateret Sønderborg den 12. februar 1864, men stemplet »FELTPOST 11/2«. (Brevet må derfor være skrevet samme dag, som det er stemplet, eller hvad der er mest sandsynligt, dagen før, den 10. februar. For de menige soldater var det sikkert vanskeligt under det overordentlig anstrengede tilbagetog at holde rede på datoerne) fås et godt indblik i, hvad soldaterne måtte gennemgå af anstrengende strabadser og meget andet ondt.

Tilbagetrækningen fra Dannevirke.

Sønderborg, den 12. Februar 1864.

Kjære Moder og Sødskende.

Jeg vil i denne Tid, gribe Pennen for at lade Eder vide, hvorledes jeg lever her bortfjernet fra Eder Familie og Venner. Jeg er snart hist snart her, jeg kan lade Eder vide, at jeg er frisk, men jeg har gennemgaaet meget Ondt siden jeg reiste fra Eder. Vi reiste fra Thombye en Aften og marcerede 6 Mile denne Nat og kom til vores Bestemmelsessted om Morgenen Klokken 4, og stod der opstillet til om Aftenen, og det regnede saa vi var gjennemblødt først om Morgenen, men vi maatte blive staaende, der stod vi opstillet i tre Dage, saa reiste (vi) derfra en Nat, da var der i fire Nætter og Dage i Rad, vi fik hverken Søvn eller Hvile, vi maatte ligge paa Marken om Natten, og Marcere om Dagen en 6, a 7 Mile pr. Dag. Den sidste Nat, vi havde det saadan, vi var paa Forpost, vi stod paa Marken om Natten, da var vi saa udvaaget og saa udmarseret, at vaa (vi) laa Os ned paa Marken, og de Fleste faldt saa strax i Søvn, og dengang vi vaagne op, da var vi forresten fyget helt under i Sne, og var saa forkommen af Frost og Kulde, at vi næsten hverken kunde staa eller gaa. Denne Nat vi ritrede fra Slesvig, Maricerede Vi 6 Mile denne Nat, saa maatte vi staa Forpost om Formiddagen, og om Eftermiddagen maatte vi ud med en Recogneserigs Patrøilie,

og vi maatte gaa en 2 a 3 Mile, da traf vi paa Fjenden, hvor vores Regiment fik det første Angreb mod Dem, Hvor jeg kom uskadt fra, og Gud give, at Gud vil bevare Mig, at jeg maa vende uskadt tilbage igjen, som er mit største Ønske, om Jeg ogsaa skal gennemgaae meget Ondt. Nu maa jeg afbryde min Skrivelse for denne Gang, og I være Alle paa den venskabeligste hilset fra Mig. Far vel for denne Gang. Far vel lev stedse vel og Gud være med os Alle. Jeg beder Eder at hilse Knud Jacobsen, og takke ham for hans Skrivelse og undskyldte Mig fordi Jeg ikke har besvaret Ham.

Skriv snart igen.

Eskild Michelsen.

Brevet er adresseret: Til Hans Michelsen i Sleth pr. Aarhus. Adr. Hr. Kjøbmand Spliid, Frederiksgade.

Sidst i december 1863 var der fra krigsministeriet udgået befaling om at sætte Dybbølstillingen i forsvarsstand; men i den korte tid, og navnlig fordi al kraft måtte rettes mod Dannevirkestillingen, var der kun blevet udrettet meget lidt ved Dybbølstillingen inden krigens udbrud. Selve værkerne var i det væsentlige fuldførte; men deres forsyning med stormpæle og palisader i gravene, med rullebroer og magasiner, var kun tildels udførte, ligesom der i nogle af skanserne manglede krudtmagasiner og adskilligt andet.

Foran stillingen var der ingensomhelst sløjfninger eller rydninger foretaget; mellem værkerne skulle anlægges løbegrave m. m. Bag stillingen manglede barakker for det mandskab, der måtte holdes i beredskab, ligeledes manglede kolonneveje.

Soldaterne fik derfor nok at tage fat på med at bringe skanserne i nogenlunde forsvarsmæssig orden, men det var ingenlunde nogen let opgave, endvidere kneb det til at begynde med med forplejningen på Als, hvilket dog for størstedelen ret hurtigt blev afhjulpet.

Fjendens første foretagende efter indrykningen i Sundeved var at bemægtige sig Broagerland for derfra at vinde bedre indsigt i vor stilling og for at kunne benytte halvøen til batterianlæg, for med kanonerne derfra at kunne beskyde ca. halvdelen af Dybbølskanserne.

Krigsbegivenhederne indskrænkede sig i den første uges tid derefter til nogle få og ubetydelige sammenstød, men den 18., 20., 21. og 22. februar kom det til større kampe ved forpostlinien.

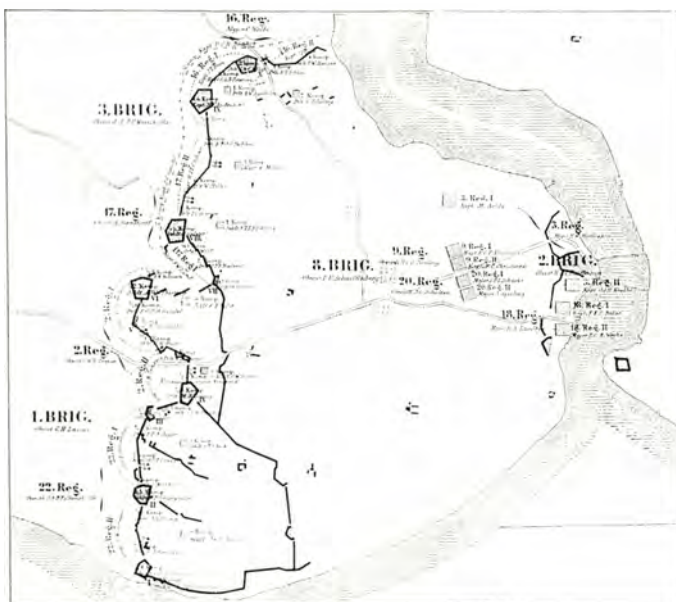
I den nærmeste tid efter kampene den 22. februar indskrænkedes krigsbegivenhederne til patruljesammenstød, der forefaldt daglig.

Vore troppers sundhedstilstand var sidst i februar 1864 ved Dybbølstillingen bedre, end man skulle kunne have ventet efter årstiden, men det, der klagedes mest over, var savnet af støvler. Ved de idelige marcher blev fodtøjet hurtigt slidt op, og det var forbundet med store vanskeligheder hurtigt at få fat i noget nyt, og som følge deraf sås ikke så sjældent soldater, der endog under selve marchen var iført træsko, hvilket just ikke bidrog til at gøre deres i forvejen noget klodsede udseende synderlig lettere, hvorfor der udgik opfordring til at sende støvler til armeen.

Samtidig med at fjenden ved løbegrave og senere også ved de såkaldte parallelle arbejdede sig opad mod Dybbølstillingens venstre fløj, foretog fjenden forskellige udfald mod vore stillinger, ligesom de etablerede batterier på Broagerland begyndte beskydningen af skanserne I, II og IV samt de omliggende gårde

og Dybbøl Mølle. Også Sønderborg blev beskydt med det langtrækkende svære skyts.

I Aarhus Stiftstidende for 26. marts 1864 skrives: »I Dybbølkampen den 17. Marts 1864 havde vi omtrent 6000 Mand i Ilden. Fægtningen varede fra Kl. 10 om Formiddagen til Kl. 7 om Aftenen, da Mørket afbrød den. Vore Tropper gik flere Gange paa med Hurraraab, og hvor usvækket deres Kamplyst var, sees af, at de efter saa mange Timers Kamp drog syngende tilbage til Skandserne og

Kort over Dybbølstillingen.

over til Als. At Dybbøl By og nogle Gaarde umiddelbart foran Stillingen gik op i Luer maa betragtes som heldigt for os, da de blot havde tjent Fjenden som Ly. Vort Tab var efter saa mange Timers Kamp selvfølgelig ikke ringe, men Fjendens Tab var utvivlsomt større, da vore Granater saas at springe midt i hans Colonner.«

Tidligt om morgenen den 28. marts — 2. påskedag — foretog fjenden atter et af sine stormangreb på Dybbølskanserne, hvilket omtales ret udførligt i Aarhus Stiftstidende den 1. april 1864. Herfra følgende afsnit. »Blandt de øvrige Træk om modig Adfærd nævner man, at en Corporal med 6 Mand ved en bestemt Optræden tog 24 Preussere til Fange, der havde dækket sig i en af Huulningerne foran (vor) venstre Fløj. Han var udsendt siges der, for at søge Saarede, men fik Øje paa Preusserne, sprang til og opfordrede dem paa en saadan Maade til at overgive sig, at de strax afleverede deres Vaaben.

Fjendens Tab maa have været umaadeligt stort. Man saa tydeligt hele Dynger af hans Døde og Saarede ligge foran Værkerne. Hertil indbragtes 5 Døde og 6 saarede preussiske Menige, 3 Saarede og 1 ikke saaret Officier og 24 fangne Menige. Disse var Alle fra Posen og vare sjæleglade over at være bleven fangne.

De sang og loe, spiste Flæsk og drak Brændevin med vore Jenser og vare i den mest levende Conversation med deres Ledsagere, da de bragtes ind til Byen. Her anvistes der dem foreløbig Qvarter paa Raadhuset, hvor Underholdning med Soldaterne vedblev, og Tractementet fortsattes. Den fangne Officier var derimod ikke saa glad; Taarerne randt ham ned ad Kinderne, og hans Ansigts Udtryk viste, at han følte Fangenskabets Bitterhed.«

Dybbølstillingen blev iøvrigt af de fjendtlige soldater kaldt for slagterbænken.

Fjenden benytter den samme taktik overfor Dybbølstillingen som den med så megen held anvendte ved Dannevirke. Stadig alarmering, aldrig ro eller hvile, for at den danske hær efterhånden må komme i en sådan forfatning, at den må give sig. Sønderborg by bliver bombarderet uafbrudt i over 24 timer, idet 1500 granater kastedes over byen.

Fra Sønderborg skriver en korrespondent til det franske blad La Patrie om bombardementet: »Jeg mindes endnu med dyb Bevægelse, blandt den Mængde forfærdede Mennesker, som strømme ud af Husene, en lille smuk Pige, der fulgte sin Moder, som bar en tung Byrde Linned. Barnet holdt i sine Arme en lille Pakke og noget Legetøj. Et Øjeblik standsede de hos en Soldat, som fuld af Smuds kom fra Kampen og var i Færd med at vende tilbage dertil. Denne Soldat var utvivlsomt de flygtendes Familiefader. Han trykkede Moderens Haand, kyssede Barnet og ilede derpaa ind i Rækkerne. Han havde næppe vendt sig bort, førend der lød et Skrig; jeg ilede til, Barnet var truffen af en Kugle i Maven, og Moderen laa paa Knæ over det døende Barn, hvis Øjne søgte Faderen. Han stod i Geleddene med den ene Haand for Øjnene, den anden paa sit Gevær, som han trykkede konvulsivisk (krampagtigt). En Vogn med Halm optog Barnets Legeme. Moderen fulgte grædende efter. Lignende hjerteskerende Episoder foregik rundt omkring. At see Mænd lide er intet; men Kvinder og Børn! — Og de Mænd, som udfører denne Masakre, har jo ogsaa Koner og Børn. Dette Bombardement er et Barbari uden Lige.«

Natarbejdet i skanserne var faktisk det, der muliggjorde det lange og hårdnakkede forsvar. Pauser i arbejdet kom ved alarmeringer, hvor værktøjet skiftede plads med geværet, og ved den fjendtlige ild, når udkigsmanden averterede »Broager dæk!«, »Avnbjerg dæk!« o. s. v., og der søgtes dækning; men ofte fortsattes arbejdet trods de springende granater. Talrige og glimrende prøver på mod og uforsagthed lagdes for dagen såvel af befalingsmænd som af de menige. Under fortvivlede forhold, hvor hvert øjeblik kunne afgøre spørgsmålet om liv og død, søgte soldaten i sin tarvelige dækning trøst ved læsning af gudelege skrifter og salmer.

Beskydningen af Dybbølskanterne blev stedse kraftigere, efterhånden som fjenden rykkede disse nærmere, og søndag den 10. april sendtes omtrent 600 skud i timen mod skanserne og stillingerne bagved. Ved 3—4 tiden den påfølgende nat forsøgte fjenden et stærkere angreb på skanse nr. 8 samtidig med et svagere angreb på venstre flanke, hvilke angreb aldeles mislykkedes, hvorefter beskydningen fortsattes.

Prøjsernes krudtforbrug angives af Köllnische Zeitung til ca. 10.000 pund krudt daglig. Det letteste projektil, der anvendtes, vejede 8, det sværeste 85 pd. 5000 skud, som er det antal, der næsten blev affyret hver dag, repræsenterede en vægt af 100.000 pund jern og bly.

»Enhver Fæstning er udsat for den Skæbne at kunne tages, men for hver Uge, der hengaar, uden at Stillingen tages, for hvert Angreb, der tilbageslaas, forøges

den lille danske Armées Hæder overfor en numerisk langt overlegen Fjende. Den Ære, som han saaledes vinder, bliver under alle Omstændigheder kun smal, ligesom der overhovedet i en Krig mellem to af Europas største Magter paa den ene Side og en lille Stat paa den anden ikke er stor Hæder at høste for disse Magters Armeer.«

Mandag den 18. april 1864 sker så det uafvendelige. I et stort krigsråd havde preusserne besluttet, at stormen på Dybbølskanserne skulle finde sted 18. april. Tiden blev holdt så hemmelig, at selv mange af fjendens højere officerer ikke anede noget derom, før der pludselig om natten kl. 12 indtraf den befaling, at de til stormkolonnen designerede kompagnier, der ved lodtrækning var udvalgte af hver bataillon og forinden modtager Nadveren, kl. 2 om natten skulle opstille sig i løbegravene og parallelterne, hvorefter hver mand får udleveret 1 pot brændevin, som skulle være drukket inden kl. 10 om formiddagen.

På slaget 10 ophørte pludselig kanonilden mod skanserne og rettedes derefter mod de bagved liggende terræner og brohovederne, og op fra den nærmeste parallel myldrede fjenden og gik frem til storm mod skanserne 1 til 4, og tilstødende løbegrave, og nu går det i de følgende minutter rigtig for alvor på livet løs, og vore tapre jenser gør alt, hvad gøres kan, for at afværge stormangrebet, men overmagten er alt for knusende.

Allerede kl. 6 minutter over 10 falder skanse 1, skanse 2 må overgive sig kl. 10,10. Skanse 3 faldt allerede kl. 5 minutter over 10, kl. 10,13 var skanse 4 i preussernes hænder. Skanse 5 var allerede falden kl. 5 minutter over, og skanse 6 havde overgivet sig $\frac{1}{2}$ minut før, nemlig kl. $4\frac{1}{2}$ minut over 10. (Klokkeslettene er fra det preussiske generalstabsværk). Kl. 10,30 bemægtigede fjenden sig den åbne skanse 7, og ca. kl. 11,30 faldt skanse 8 i preussernes hænder. Hvornår skanse 9 overgav sig efter en hårdnakket kamp, findes ikke tidsangivet, og skanse 10 blev, efter at have beskudt fjenden med gevær- og granatild, rømmet for fjendens angreb.

Forinden skanse 8 overgav sig, var denne bleven beskudt af 26 kanoner, ligesom 2 stormforsøg var bleven afvist, men da besætningen var svundet ind til en håndfuld, blev den sluttelig overmandet.

Kampen i Dybbølstillingen var ved 12-tiden indskrænket til brohovederne ved overgangen til Als, og omtrent kl. 2 om eftermiddagen var broerne til Als blevet afkastede, hvorefter de fjendtlige tropper rykkede helt frem til besættelse af brohovederne.

Den tilbageværende del af hæren var foreløbig bragt i sikkerhed på Als m. v., men de verdensberømte Dybbølskanser var nu i vor overmodige fjendes vold. Fra Dybbølbakkekammens tinde skuede nu den rovgriske preussiske ørn ned over det skønne Als.

Tirsdag den 19. april var der bleven aftalt nogle timers våbenhvile om eftermiddagen, for at vi kunne hente vore faldne officerer over Allsund, men de var alle plyndrede til det yderste, deres lommer tømte, deres knapper og deres galloner afskårne, deres støvler forsvundne.

Hvor mange af krigsdeltagerne med tilknytning til Tiset sogn, der har været med ved Dybbølstillingens kamphandlinger, kan efter de hidtil fremskaffede oplysninger ikke med bestemthed opgives. Selv om det ikke findes angivet i foranstående nummererede alfabetiske fortegnelse, kan flere af soldaterne godt have været med i kampen om Dybbølstillingen.

23. marts 1864 dannedes et strejfkorps under premierløjtnant (fra 17. april kaptajn) B. C. M. Aarøe, der sammensattes et fodfolkskompagni, en svensk-norsk afdeling og en rytterdeling samt noget transportmateriel med ialt ca. 200 mand. Dette korps havde 118 danske frivillige, deriblandt *Søren Frederik Hansen* (F.: Hans Christiansen) * 3/2 1842 i Ravnholt, Tiset sogn. Højde på session 61". 1864 antaget som frivillig ved 1. infanteriregiments eksercerskole som nr. 300 ved 6. kompagni. Fra 8/5 1864 i kaptajn Aarøes strejfkorps til dettes opløsning den 22/8 1864 som nr. 153 i 3. kompagni. Søren Frederik Hansen boede 1876 som møller i Beder, da han efter ansøgning fik tildelt erindringsmedaljen. Korpsset foretog små landgangsekspeditioner og alarmeringer på den nordslesvigske Østerskyst og opnåede vel også derved, at fjenden måtte iværksætte en noget omhyggeligere kystbevogtning, men et resultat af betydning kunne naturligvis ikke tilvejebringes af så lille en styrke. Værdien af korpssets virksomhed lå nærmest i, at denne blev et, om end svagt, udtryk for aktivitet i vor forsvarskamp.

I 1864 lå der lidt nordvest for Ingerslevgård 2 gårde, der hed Kærgårde, hvoraf den østlige gård blev nedbrudt 1916. I den nu nedbrudte gård boede i 1876 Niels Michael Jensen (fortegnelsens nr. 11), medens den vestlige gård i 1863 beboedes af Jens Rasmussen (fortegnelsens nr. 34) og hans kone Anne Andersdatter samt disses små børn, mulig sammen med hans forældre, gårdmand Rasmus Lassen og Johanne Jensdatter. Jens Rasmussen havde været soldat i 1856, og han blev indkaldt til 10/12 1863. Små 3 uger i forvejen var hans 3 år yngre, ugifte broder Laurs Peter Rasmussen (fortegnelsens nr. 35) bleven indkaldt uopholdeligt. Han havde været soldat i 1859/60. Men samtidig med den gifte broder blev også dennes 7 år yngre broder Søren Rasmussen (fortegnelsens nr. 37) den 8/12 1863 indkaldt til at møde uopholdeligt. Han havde været på session tidligere på året. Ved årsskiftet 1863/64 har gårdmand Rasmus Lassen og hustru Johanne Jensdatter, Kærgårde i Ingerslev, 3 sønner med i krigen. Det må have været en endda meget hård belastning for disse forældre såvel rent psykisk som vel også økonomisk ved tilskud hjemmefra til underbeklædning, supplement til den ensformige krigssoldaterkost samt tilskud rent pengemæssigt til den udbetalte meget ringe soldaterløn. Alle 3 brødre var med under hele vinterfelttoget. Begge de to ældste brødre var med under kampene på Dybbøl den 18. april, Jens Rasmussen, den ældste, i skanse 8, hvorfra han antagelig, efter at skansen var bleven delvis besat, sammen med nogle kammerater har forsøgt at trække østpå, for ikke sammen med de andre at risikere at blive taget til fange. Men under tilbagetrækningen østpå er i alt fald 14 af dem blevet ramt af fjendens kugler, thi der findes 2 soldatergrave, den ene ligger ca. 150 m øst for skanse 8 og på denne står: *Her hvile 12 tapre danske Soldater, som faldt den 18. April 1864*. Noget længere sydøst for denne findes en anden gravsten, der er indhugnet med et jerngitter, og på sidstnævnte står: *Her hvile 2 tapre danske Soldater, som faldt den 18. April 1864*. Jens Rasmussen må sandsynligvis være begravet et af disse to steder, men hvilket af stederne, er der ingen mulighed for at afgøre nu.

9. regiment, hvortil den næstældste broder Laurs Peter Rasmussen hørte, lå den 18. april som reserve ca. 1200 m øst for skanse 8. Under 9. regiments modangreb, der foretoges ved 11-tiden med megen bravour trods den meget morderiske ild, blev Laurs Peter Rasmussen ramt af et skud i den ene arm og derefter taget til fange, og han blev sendt på lazaret i Flensborg. Efter at være blevet så nogenlunde restitueret frigives han fra fangenskab, hvorefter han kasseres

som invalid efter skudsåret i armen (der var vist også noget med, at den ene lunge havde været berørt af skuddet) og blev hjemsendt den 2. maj 1865.

Den yngste broder Søren Rasmussen skrev i sin ansøgning i 1876 om erindringsmedaljen (som han får tildelt), at han var med under hele vinterfelttoget. Han blev indkaldt til at møde i Odense ved 19. regiment, der lige efter årsskiftet 1863/64 blev kantonneret i Slesvig by, hvorfra der jo ikke er langt til Dannevirke. Efter tilbagetoget befandt 19. regiments 1. bataillon sig den 12. februar ved Kolding. 18. februar opholdt 19. regiment sig lidt nordøst for Kolding, men 1. marts var opholdsstedet lidt nord for Vejle, og 9. marts stod regimentet nord for Bygholm å (ved Horsens). Midt i marts var 19. regiment på Mors, for derefter knap en måned senere at være stationeret sydøstpå mellem Århus, Silkeborg og Hammel. Omkring 25. april befandt 19. regiment sig i nærheden af Ålborg, og først i maj var regimentet stationeret i Vendsyssel øst for Ryå. Da våbenhvilen indtrådte 12. maj og skulle vare en måned, efterlader vi Søren Rasmussen her. Våbenhvilen blev 9. juni forlænget yderligere 14 dage.

Af nedennævnte brev fra Eskild Mikkelsen (fortegnelse nr. 21) dateret Stigøe (Stige ved Odense) 2/6 1864, stemplet i Bogense 3/6, fås et lille indblik i, hvordan den menige soldat (selv om den menige en uge forinden var bleven udnævnt til underkorporal) befandt sig under første del af våbenhvilen.

Stigøe, den 2. Juni 1864.

Kjære Moder og Sødskende.

Da Tiden i Dag tillader mig, det saa godt, vil jeg gribe fat paa Pennen for at lade Eder vide, hvorledes jeg lever bortfjernet fra Eder Familie og Venner. Jeg kan Gud være lovet tilmelde Eder, at jeg er frisk og rask og har (det) godt, og det samme Gode ønsker jeg at spørge fra Eder igjen.

Dit Brev min kjære Broder af 26 fr. Md, har jeg med stor Glæde modtaget helst da jeg deraf saa at i Alle ere friske og ved god Velbefindende, og jeg tillige seer af dit Brev at I har Fjenden i Indkvartering og Di viser dem ordentlig, som glæder mig meget for efter Aviserne her paa Fyen saa er Fjenden ikke suviliserede Folk, og viser dem strænge i Jylland denne Gang; synes jeg imod som i sidste Krig; Hvad Nyt angaar har jeg ikke noget at tilmelde Eder. Conferentsen skal jo Nylig afgjøres i Dag: Jeg vilde gerne bede Eder, dersom den bliver sluttet til Krig igjen, om I da ikke vil sende mig nogle faa Penge først inden Postgangen bliver standset og tillige nogle Strømper som jeg trænger haardt for, men det skulde kun være korte Strømper; for jeg mener jeg kunde skjære Sokkerne af de Gamle og saa sye de nye til; men bliver Conferentien sluttet til langvarig Stilstand da skal I ikke sende mig Noget for saa kommer jeg nok hjem, det er rigtignok mit Ønske at det kunde dreie sig saadan, for jeg ønsker helst at komme hjem, men jeg faar aldrig saa gode Dage som jeg har her paa Fyen, og I skal ikke sørge for mig helst saalænge jeg ligger paa Fyen, men med Guds Hjælp vender jeg nok frisk og rask og uskadt tilbage til min Hjemstavn igjen, jeg har rigtignok døiet meget Ondt siden jeg reiste fra Eder, men Gud har givet mig Kraft til at modstaa det, og jeg har været frisk hele Tiden, og jeg har ikke været saa frisk i mange Aar som jeg er i Aar. Jeg har modtaget Jens Peters Brev, hvorfor jeg takker, hils Jens Møller fra Mig og hans Svoger Jacob, som staaer ved 1ste Compagni. hils Søren Møller og Mikkell Laursen Jens Knudsen.

Jeg vil afbryde min Skrivelse for denne Gang, og i være Alle paa det venskabeligste hilset fra Mig. Farvel for denne Gang lev stedse vel det ønskes af Mig

E. Mikkelsen
Hastværk
for jeg er paa Vagt.
Skriv snart igjen

Brevet er adresseret: Til Gaardmand Hans Michelsen i Sleth pr. Aarhus
Adr: Hrr. Kjøbmand Spliid, Fredriksgade

26. juni (efter våbenhvilens udløb) er krigen i gang igen, og Als bliver erobret 29. juni 1864. Fra 1. til 9. juli overføres tropperne (herunder 19. regiment med Søren Rasmussen) fra Vendsyssel over Frederikshavn (nogle med kort ophold på Hirtsholmene og Læsø) til Fyn, og fra 13. juli 1864 var hæren samlet på Fyn, ialt ca. 40.000 mand.

Atter blev der indledt forhandlinger om våbenhvile, og denne trådte i kraft 20. juli kl. 12 og skulle vare til 31. juli 1864, hvorefter fredsforhandlingerne blev begyndt i Wien 25. juni, og under disse forhandlinger blev våbenhvilen forlænget til 3. august og derefter våbenstilstand til 15. september 1864. Hæren blev nu fordelt på Sjælland og Fyn, og store hjemsendelser af soldater fandt sted efter kong Christian IXs proklamation af 8. august, således at adskillige af krigsdeltagerne med tilknytning til Tiset sogn allerede hjemsendtes 13. august 1864, enkelte endda nogle dage før.

Freden blev undertegnet 30. oktober 1864 i Wien, men sønderjyderne tænkte på og talte, i over 50 år, om Pragerfredens § 5, inden befrielsen for de fleste faldt i deres lod. Det var en mørk og tung tid, der fulgte efter den store ulykke, som ramte hele den danske nation i 1864, ikke mindst for den del af den danske nation, som havde bopæl syd for Kongeåen.

De i fortegnelsen som nr. 15 og 17 angivne Seier Jensen og Søren Jensen, hvilke var min mormors brødre, var fra den meget lille ejendom, der ligger østligst i Ravnholt ejerlav mellem Havnholt skov og Testrup teglværk, der ligger lige på den anden side af sogneskellet med Mårslet. I lægdsrullen angives, at Seier Jensen rejste til Amerika (mulig i 1866). Seier Jensen blev 25/9 1861 i Tiset kirke gift med Anna Marie Jensdatter, datter af bortdøde gårdmand Jens Nielsen i Slet. Broderen Søren Jensen var i 1876, da han ansøgte om erindringsmedaljen, som han fik tildelt, bosiddende i Enslev i Kolt sogn.

For i øvrigt at give læserne et indblik i, hvilke ejendomme i Tiset sogn de i den nummererede alfabetiske fortegnelse opførte krigsdeltagere havde tilknytning til, er nedenfor angivne kort over Tiset sogn blevet forsynet med nummer, der angiver den ejendom, som vedkommende krigsdeltager har tilknytning til, idet det dog må beklages, at der for adskilliges vedkommende med den tid, der var til rådighed for udarbejdelsen af nærværende, ikke var muligt at få deres bopæl i sognet identificeret (stedfæstet); men skulle det senere lykkes, var det måske muligt til den tid at få nærværende kort med de til sin tid fremskaffede supplerende numre påført genoptrykt i en senere årgang af Østjysk Hjemstavn.

De på kortet i en cirkel angivne numre svarer til vedkommende krigsdeltagers nummer i den alfabetiske fortegnelse.

Kort over Tiset sogn.

Til slut skylder jeg at sige en oprigtig tak til alle dem, der ved institutionerne eller rent privat, slægtinge og andre, har ydet mig megen værdifuld oplysning og direkte hjælp ved udlån af fotografier, breve og andet. Mulig kan der af andre, der er langt bedre inde i slægtshistorie og lokalhistorie end undertegnede, bygges videre på det her indsamlede materiale, og så er formålet med nærværende artikel opnået.

LIDT OM EN SOLDAT FRA 64

AF MARGRETHE BACH

--- »Kre-esten! Det begynder å dawes i Kjællingvih.«

En otte-ni års purk forsøger at gnide søvnen af øjnene. Klokken er lidt over tre. I gården Nørholms karlekammer snorker gamle Søren videre, men drengen må op — ud i Høkjær at flytte studene, så de kan få noget i skrutten, før de skal hjem og spændes for mergelvoغن. Bagefter om til kvierne ved Ellekrattet, ind til fårene i Høkrog og så hjem at trække køerne ud, når kvindfolkene har malket.

Intet under, at hovedet i dagens løb synker ned på skolepulten, endda han ved, det koster et hårdt rap af knudetampen eller et smertende rap i øret.

Kristen Bach — navnet staves i et par århundreder med ch, men vistnok omkring eller efter 1864 får en del af slægten det forandret til Bak, så selv inden for samme søskendeflok staver man det forskelligt — voksede op hos morfaderen på gården Nørholm, Dalby i Skannerup sogn. Hans morfar Niels Jensen Bach var født på Oustrupgård i Røgen sogn som søn af Margrethe Jensdatter Leth (eller Lett eller Læth), født på Oustrupgård, og Jens Nielsen Bach, født på Bakgården i Truust. Kristen var døbt Andersen, men kaldtes af alle mennesker hele livet Kræn Bach. Hans børn blev døbt Bach Andersen, men da de alle var blevet voksne, opnåede han kgl. tilladelse til at slette Andersen.

Niels Jensen Bach fik Dalbygård med sin hustru, Karen Pedersdatter, født på Dalbygård. Hendes eneste bror tog navnet Holmstol efter nabobyen. Han blev ritmester og boede en tid i Viborg. Niels Bach byttede Dalbygård mod nabogården for at få fat i denne gårds gode overdrev. Han udstykkede den siden til fire gårde, hvoraf han selv beholdt den på overdrevet og gav den navnet Nørholm. I Erhvervsarkivet i Århus findes mange tætskrevne foliosider angående Niels Bachs landbrug. Han krævede hårdt arbejde, først og fremmest af sig selv, men også af alle på gården, og da sønnerne Per og Jens under treårskrigen var indkaldt det meste af tiden, fik drengen at vide, at nu måtte sådan en stor dreng sandelig gøre nytte.

Godt for ham, at han var stor og stærk, for der var ikke mange hvilepauser sommerdage, når han foruden alt andet arbejde måtte løbe efter bissende køer eller, som det hændte engang, bene op ad bakken og skråle efter bedstefaderen, at tyskerne stjål køerne. Denne gang fik tyskerne imidlertid øje på et par fede stude ved Lyngby krat, og køerne var frelst.

En tid fik Kristen hjælp af ritmester Holmstols drenge, der var en del ældre end han. De opholdt sig sammen med deres mor i Nørholm en tid under krigen, men bedstefaderen sagde, at de købstaddrenge var nogen »skidt kåhl«, så var den lille dygtigere.

Ritmesteren gik efter krigen over i civilt arbejde. Han bosatte sig i Århus, og fra ham nedstammer --- efter Kristen Bachs beretning --- slægten Holmstol i Århus.

Der blev ikke mindre arbejde til Kristen, da morbrødrene var vendt tilbage fra krigen. De var som alle de andre fra »48« svært seje af sig selv og af sejren. De gik som alle kammeraterne fra krigerbal til krigerbal og lod sig fejre, og hjemme skulle de sandelig også vise, hvad de duede til. Der blev sat fart på merglingen, og Kristen, der var ved at udvikle sig til inden længe at vokse dem over hovedet, blev holdt hårdt til. Han måtte køre den tunge mergelvogn op over markerne og sprede mergelen. Når han, siddende på den væltede sidefjæl,

Kristen Bak som soldat.

kørte tilbage, hændte det, han faldt i søvn. Studene tog da selv den kendte vej ud i graven, indtil morbrødrene skrålede: »Kreesten — du drukner både dig selv og studene.«

Han havde det næsten bedre i skolen på den tid. I Holmstol skole foregik nummervgivning sådan, at den, der havde degnens bevågenhed, sad som nr. 1, indtil han en skønne dag havde forset sig. Så blev han uden kommentarer hevet ud og sat nederst, medens en anden favorit indtog hæderspladsen. I hele to år sad Kristen øverst, efter hans eget udsagn fordi han var den dygtigste til at arbejde i degnens stald og mark. For ham var det legearbejde mod det, han blev sat til hjemme, og drive den lidt af uden for degnens synsvidde kunne han jo også. Men en skønne dag tabtes hæderspladsen. På grund af en forseelse, han ikke selv huskede, greb degnen fat i hans øre og hev ham hen på nederste

plads. At øret blev revet løs et lille stykke op og blødte slemt, var ikke noget, der skulle snakkes om hjemme.

Kristens mor, Ann' Margreth, og hans stedfar, Povl Jensen, havde den ene af Niels Bachs gårde og var naboer til Nørholm. Kristen følte sig derfor altid nær knyttet til Dalby, til moderen og halvsøsteren Poulina, til bedstefaderen, som han altid omtalte med respekt og agtelse, men især til gården, som han elskede med dens eng og kær, dens krat og bæk og gode marker; men da Jens giftede sig med Anne Marie Ove fra Skivholme og overtog gården, ville Kristen hjemmefra. Han bad om at komme i snedkerlære.

Skønt han havde godt håndlag for værktøjet, var det alligevel langt bedre kår, han gik ind til, da den barnløse møster Maren, gift med Mikkel Lausen, Lyngby Vestergård, gav ham et godt hjem i Lyngby og senere adopterede ham. Her fik han gode ungdomsårsår sammen med to andre plejesøskende: hans kusine Anne Marie, der senere blev gift med Per Kristian Nielsen (Ågård) og fik Lyngby Vestergård, og den langt yngre Andreas Kristian Sørensen, søn af Mikkel Lausens søster i Frausing. Andreas ville ikke være landmand. Han kom i tømrerlære og blev den senere ret kendte tømrermester A. K. Sørensen, Århus. Han var med til at bygge Århus teater, var aktionær i foretagendet med fribillet til 1. parket 3. række midtfor. Den høje, smukke mand med det røde, lidt krøllede kindskæg og hans statelige hustru Sidsel var kendte skikkelser i Århus på den tid. Han byggede senere valgmenighedskirken og var i en årrække valgmenighedens formand.

Kristen blev ved landbruget. Han var en slider som bedstefaderen og blev Mikkel Lausen en god støtte, indtil han sidst i 1861 eller først i 1862 blev indkaldt til soldat. Det blev en lang soldatertjeneste med marcher fra den ene ende af Jylland til den anden. Han har fortalt om kammerater, der humpede af sted på ømme, hudløse fødder, hvor støvlerne gnavede grimme huller, og om kolde overnatninger i bivuak, men han må selv have haft et godt helbred, for han har aldrig talt om egne sygdomme eller besværligheder eller klaget over dårlig behandling.

Han lå som rekrut i Sønderborg, og herfra mindedes han de smukke gårde og gode marker på Als og aftenture til en nærliggende lund, hvor han og mange af kammeraterne første gang hørte nattergalen. Han kunne blive så underlig i mælet, når han sagde: »Det dejlige Als — det var skammeligt, vi skulle miste det.« Så tav vi andre, for nu var det ikke værd at røre mere ved krigserindringer.

Her i Sønderborg fik han mellem kammeraterne en ven, der skulle komme til at betyde overordentlig meget for ham. Af ham hørte han for første gang om Grundtvig. Han var fra et åndelig vakt hjem på Mors, og de samtaler, de to førte med hinanden, blev for Kristen indgang til forståelse og medleven i en trosretning, der blev hans livs rettesnor og rigdom.

Da 1863 gik på hæld, var de danske soldaters skæbnetime inde. Den 16. november sad Kristens afdeling og spiste i marketenderiet i Sønderborg. Pludselig så de den lille halte skrædder fra den anden side gaden komme haltende i fuld fart på sine halvanden ben (sådan lød beretningen). Han rev døren op og skrælede: »Hå, hå, nu må I dumme Dänen hellere se at luske hjem. Frederik VII døde i aftes ude på Glücksborg — nu har vi f. t. m. tyskerne, før I får set jer om.«

Kristens afdeling marcherede til Neumünster, hvor den skulle indkvarteres

rundt hos private. Den kom dertil hen mod midnat. Hver fik en seddel med adresse udleveret, og så måtte de selv se at finde i kvarter. Kristen gik alene omkring i den tyske by. De få, han mødte, gad ikke svare en dansk soldat, der spurgte om vej. Til sidst vovede han at spørge en ung pige, der luftede ud fra en kafé. Til hans glæde svarede hun på dansk, men endnu større blev hans glæde, da han nåede sit kvarter, et velhavende dansk hjem. Manden tog mod ham og gav ham god mad og en god seng.

Tomrermester A. K. Sørensen og hustru.

Så længe Kristen lå i Neumünster, udsatte manden sine måltider for at kunne spise sammen med ham, ja en dag, da soldaterne holdt hvil under en øvelse uden for byen, kom en ung pige og spurgte efter nr. 87(?) Bach. Stor var Kristens overraskelse og de andres misundelse, da hun serverede varm kaffe og friskbagte boller for ham.

En dag kom der så marchordre til at gå nordpå, og den dag mindedes Kristen nødigt. Hans vært var meget stille ved afskeden. Da Kristen var ved at gå, standsede han ham og sagde: »Ved De, hvad min kone bestilte i går? Hun var ved at sy en tysk fane.«

Afmarchen blev for soldaterne en ond spidsrod. Overalt, syntes det, vinkede man ud ad vinduerne med den slesvig-holstenske fane, og hånlige tilråb lød efter dem. Mange skrålede også »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, og allerværst, noget rakkerpak fulgte dem på vej med hån og hyl.

I slutningen af januar gik Kristen på vagt ved Dannevirke. Han har fortalt om kolde nætter i bivuak og lange trælsomme vandringer, der blev endnu længere, da de blev tvunget til at søge i hus, han sagde et par mil (formodentlig begge veje, ud og hjem), og så var det endda en elendig hytte — i en mose mente han, den lå.

Den 3. februar var han som sædvanlig purret ud før dag. I mørke og rusk-

regn og plørc traskede han af sted på elendige stier og veje. Den gode vej skulle gemmes til kampen, sagde man. Forplejningen havde de sidste dage været ussel, hvis man ikke, som nogen af kammeraterne, ville gå på fouragering på egen hånd i de nærmeste gårde. Dyngvåd kom han til stillingen, hvor hvil var umulig i mudderet, og dyngvåd traskede han om aftenen tilbage til hytten, men i løbet af dagen var det slået om til frost, vinden isnede gennem tøjet, og soldaterne var alle søgt inden døre. Her lå de i lag, da Kristen som den sidste

Kristen Bak og Sine Byriell Jensen.

ankom. Han tog den eneste ledige plads — under bilæggerovnen — her krøb han sammen som en hund og sov så fast, at han ikke mærkede, en anden havde været oppe og tændt op i ovnen. Da han vågnede om morgenen, dampede det våde tøj, og selv dampede han af feber. En kammerat, der så, hvordan det var fat, rådede ham til at melde sig syg, men fik til svar: »Ja, det var sandelig også det rette tidspunkt.«

Frosten tog til. Isen syd for volden bredte sig. Kristen nåede volden hen på morgenstunden, men kunne knap holde sig oprejst. De sidste dages dårlige og utilstrækkelige kost gjorde det ikke bedre. En gang vovede han at sætte sig og faldt straks i søvn. Han vågnede ved et vældigt brag fra sydsiden af volden, sprang op med geværet parat og råbte sit: Hvem der? En flok får var gået igennem nyisen. Han stod og så på dem. Det var forbi med dem, men han forstod også, at det havde været forbi med ham, om han havde sovet ret meget

længer. Han holdt sig oppe, til afløsningen kom, så faldt han sammen, blev båret hen til en vogn og kørt på lazaret i Slesvig.

Der lå en østriger fra Mysundeslaget i den anden seng. Da Kristen kom til sig selv næste morgen, var sengen tom, og uniformen lå slængt på gulvet. Op ad dagen blev der spektakel på lazaretet og på gaden. Omsider kom nogen styrtende ind og slæbte af med ham. De ville have givet ham fjendens uniform på, men så meget liv var der i ham, at han kunne sparke og slå, til de fandt hans egen.

I en lang »lejret« vogn med hullet hestedækken over sig skumplede han så af sted mod Flensborg den frygtelige 5. februar. Om den køretur fortalte han ikke ret meget, stemmen svigtede. Måske var han også bevidstløs det meste af

Nørholm. Stuehuset set fra haven.

vejen, men vi forstod, at når han en gang imellem vågnede op og gennem hullerne i dækkenet så kammeraterne som dødnings traske efter vognen, så ønskede han, at han havde sovet lidt længere på Dannevirke.

Hans vogn havde holdt længe i Flensborg, før nogen opdagede, at der lå en mand i den. Han var dækket til af sne. Et par gamle folk, der gik omkring og gav de sårede brød og brændevin, fik øje på hans støvler. »Her ligger en mand endnu,« råbte de. I en stor iskold lade var der lagt halm på jorden. Her var de sårede båret ind, og Kristen blev nu også båret derind. De lagde ham til side i en krog, og der lå han, da alle de andre var båret ud til vognene, der skulle køre dem til havnen. Han har fortalt, at den pine, at han skulle lade sit vand og ikke kunne, måske reddede ham, for da et par slagtere kom ind og samlede halmen sammen, hørte de ham stønne. — »Nåh, har de glemt dig,« sagde de, »ja, halmen er vores, men dig vil vi ikke have med.« — Så slæbte de ham ud på den isede trappe og lod ham ligge.

Han blev fundet, før den sidste vogn med de sårede var kørt, og med den kom han til havnen. Her lå to skibe, Sønderborg og København stod der på dem. Han fik stønnet, at han ville til Sønderborg, men kusken grinte: »Det kan sku vist være dig lige meget, ser det ud til.« Det blev København, og det blev en svær tyfus med et meget langt sygeleje.

Til Dalby og Lyngby var der kommet besked om, at menig nr. 87 Bach var savnet efter tilbagetoget fra Dannevirke. Uge gik efter uge og måned efter må-

ned, og ingen hørte mere om ham. I Lyngby gik moster Maren og græd, og sorgen var ikke mindre i Dalby.

Langt om længe stod han sygdommen igennem, og hen på foråret blev han sendt til Fredericia for at melde sig til hæren igen. Her har man dog tvivlet på hans kræfter, for han blev straks hjemsendt.

En nat blev der banket på vinduet til Poulines kammer i Dalby. Hun for op og skreg, men da hun hørte stemmen, sprang hun i den bare særk ud og faldt ham om halsen. Så blev der kaldt på moderen og på bedstemoderen, som endnu levede, og op ad dagen blev der gensynsglæde i Lyngby Vestergård. Et ondt sår var det dog for Kristen som for alle de hjemvendende fra »64« at møde

Nørholm. Lade og stald.

dem fra »48«, her repræsenteret af morbrødrene. Der måtte døjes mange skjulte eller direkte hånlige og sårende bemærkninger: — Ja, når de lagde sig syge, lige når det gjaldt, så var det jo ikke så sært, at deres beundrede de Meza ikke kunne klare det. Eller: — Nåh, skulle dé også have krigerbal? — Af hvilken grund? — Hvad var det, der skulle fejres?

Dertil kom, at tyskerne endnu sværmede på egnen, krævede korn og kreaturer og — det værste af det hele, syntes Kristen — heste. En tid skjulte han Mikkel Lausens de pæne røde nede i Lyngby krat, mens man lånte et gammelt helmis hos Mouses og satte i stalden, men svindelen blev opdaget. Om høsten måtte han møde i Silkeborg med et stort læs korn til tyskerne og med de røde for vognen. Til alles overraskelse kom han dog hjem igen med både vogn og heste.

Efter ydmygelsen i 1864 fulgte den åndelige rejsning, som ikke mindst bønderne — takket være den grundtvigske vækkelse — fik del i. I Røgen blev der oprettet en højskole, og mellem de unge, der straks meldte sig, var Kristen Bach. Her traf han bl. a. sammen med Anders Byriel Jensen fra Lyngby og Niels Jensen fra Toustrup. Den sidste blev senere gift med Kristens slægtning, Kirstine Bach fra Oustrupgård. Jensen-Toustrup, som han kaldtes, blev senere landstingsmand og en meget kendt hesteopdrætter. Højskolen i Røgen blev for en tid centrum for egnens kirkelige og nationale rørelser — måske også for de politiske. Striden mellem venstre og højre, de små og de store bønder, var be-

gyndt. Ved et møde på den folkelige forsamlingsbygning i Hammel blev Niels Jensen valgt som en af de to delegerede til forhandlinger i København, endda med flere stemmer end selveste grev Frijs, der var den anden delegerede.

Samme efterår, efter en hidsig optakt til valg af bestyrelse for den ved grevens hjælp oprettede Landøkonomiske Forening, fik Anders Byriel flere stemmer til formandsposten end Tielemann, som var grevens mand. Senere blev Anders Byriel folketingsmand for Silkeborg-kredsen. — I den kreds af unge fandt Kristen den pige, der blev hans hustru, Anders Byriels søster Sine.

Jens Bach og Anne Marie Ove havde ikke haft lykken med sig i Nørholm. Seks drengebørn døde af tuberkulose, før de nåede den voksne alder, og af to

Kristen og Sine Bak.

piger mistede de den ene af samme sygdom, da hun var sytten år. Det sidste af deres børn, Karen, blev gift med lærer Nielsen, Holmstol. Måske på grund af al den sygdom og modgang havde de tabt lysten og modet til at slide med gården. I 1870 blev den udbudt til salg, og de flyttede ned til den mindre gård nede i byen.

Kristen havde vistnok været selvskrevet til at overtage Lyngby Vestergård, men gården i Dalby, der havde drukket så meget af hans unge arbejdskraft, trak stærkere — måske også naboskabet til moderen og Poulina, der nu var gift og havde fødegården. Mikkel Lausen og Sines far, Jens Byriel, bøjede sig for hans ønske, og i foråret 1871 gik han så rundt fra Høkrog til Høkjær, fra bækken til diget ved Lammehøj, og tog sit barndomshjem i besiddelse.

Den 10. oktober stod brylluppet i Lyngby, og den lille spinkle, velbegavede og hjertensgode Sine gik ind til kår, der blev betydelig strengere end dem, hun var vant til hjemmefra. Nørholms marker var stærkt forsømt, og besætningen talte kun nogle få stykker ungvæg og to magre køer, der næsten ingen mælk gav, så Jens Byriel lånte Sine en ko, der kunne dække det daglige behov for mælk. Det blev år med hårdt slid og slæb og med kamp for det daglige brød og

for penge til renterne, men heldigvis — trods otte børnefødsler — med usædvanlig få sygedage for både forældre og børn, næsten et under, eftersom de store æbletræer på rad foran stuehuset lukkede alt sollys ude, og ingen tænkte på at desinficere efter den megen tuberkulose.

Kristen Bak, som han nu stavede navnet, fik trods arbejdets store krav tid til at passe adskillige tillidsposter i mejeri, sparekasse, sogneråd og skolekommission m. v. og tid til at spænde for charabancen og køre til møder på Ry og Klank højskoler og store kirkekonventer i Silkeborg — ja, og tid til at standse markarbejdet sommerdage så tidligt, at pigerne, der skulle malke, kunne nå at komme med de andre op på Lammehøj og se solen gå ned eller samles i lyst-huset om lampen og højskolesangbogen.

En god vennekreds kom i Nørholm, og det var ikke kortspil og bysladder, der udgjorde underholdningen. Det var børnenes største glæde fra en eller anden lidt skjult krog at lytte til de voksnes ivrige diskussioner.

Sine var ikke den, der stillede fordringer. Hun forstod at give afkald på egne ønsker og gjorde det med et bestemt: »Det er bedriften, vi skal leve af.« Kristen kunne til tider tabe modet, når uheldet var ude efter ham: En ny dyr ko døde under kælvning, tre følhopper kastede føllet samme sommer, kostalden brasede sammen over kreaturerne i juleorkanen 1902 o. m. a. Når han ikke så anden udvej end at sælge, var Sines stående bemærkning: »Sælge, det kan vi da altid nå — nej, vi må igennem på en måde.«

Og de kom igennem. I 1911, før endnu en lille gård blev skilt fra, var der en besætning på 20 gode malkekøer og næsten lige så meget ungvæg. Den næstældste søn, Jens Bak, overtog den gamle gård, da han blev gift med Kristine Nielsen. En søn af ham, Niels Bak, gift med Mary Dahlgård, har nu gården.

I 1920, da vi havde fået Sønderjylland tilbage, havde Kristen Bak den store glæde at besøge de for ham så minderige steder sammen med nogle af sine børn. Nu blev der endelig gjort stads af »dem fra 64«. Hvor den høje, ranke, gamle mand med veteranernes hæderstegn på brystet viste sig, stod folk ret og gjorde honnør.

De sidste år boede Kristen Bak og Sine i et lille nybygget hus i Gjærn, lige over for forsamlingshuset. Mange venner foruden den store familie fandt vej til dem her. De ligger begravet på Skannerup kirkegård. En stor sten fra marken på Nørholm, midtpunkt for manganen munter leg og mangt et hyggeligt arbejds-hvil gennem fem generationer, er rejst over dem.

Mange år efter, da deres gode ven, sognets gamle lærer Kristen Koudahl holdt tale ved en familiefest i Nørholm, sagde han bl. a. — for Kristen Bak, han var en adelsmand.« — De gamle »børn«, der var til stede, kunne høre det uden at rødme.

TRE MØLLER VED ØKSENMØLLE Å

AF P. MADSEN PEDERSEN

SKRAMSØ MØLLE I TIRSTRUP SOGN

Fjernt fra alfarvej sydvest for Tirstrup og ca. 2 kilometer fra hovedvej 15 ligger *Skramsø* midt i det store skovkompleks, der er resultatet af det allerede omkring 1825 af sandflugtskommissær Martens i forbindelse med sandflugtsdæmpningen foretagne såningsforsøg med skovfyr og Østrigsfyr. Denne skovstrækning afbrydes dog af engdraget, der strækker sig fra Øjesø til Skramsø og videre frem til Stubbe sø. Denne engstrækning har hidtil undgået kulturens og opdyrkningens i landskabs- og naturmæssig henseende som oftest skæmmende og forfladigende arbejder, selv om der et par gange er gjort tilløb til at få vandstanden sænket og dermed drivkraften nedlagt. Omkring år 1900 fik ejerne af de mellem Skramsø og Øjesø beliggende sure og side engarealer tilbud om at købe møllen, og summen var kun 10.000 kroner — men man glemte at sige ja. — Heldigvis! fristes jeg til at sige.

Endnu glider sagte fremad den bugtende og vridende å, hvis sølvglitrende vande tager sig særdeles smukt ud, således som den snor sig gennem det ganske smalle engdrag, hvis forandring sandt at sige ville være blevet et noget tvivlsomt foretagende i økonomisk henseende. Endnu ligger dette storslåede naturpanorama altså hen med sine mod nord liggende stejle istidsaflejringer, kun afbrudt af »Die Wehrmacht«s arbejder på her at indrette ammunitionsmagasiner. Ved Skramsø samler vandet sig i mølledammen og tager sig et styrt ud over vandkarmen til den turbine, som fremstiller den elektriske strøm til brug ved ejendommen.

I det 18. århundrede tilhørte Skramsø mølle baroniet Høgholm, hvorfor der i en synsforretning over baroniets gods 1728 gives en udførlig beskrivelse af møllen.

Skramsøe mølle.

Jens Hansen. (Hartkorn, ager og eng 5 td. 1 skp. 2 fdk.
Molleskyld 3 td. 1 skp. 2 fdk.)

Stuehuset består af 7 fag, hvilket både på tømmer og tag er i temmelig god stand.

Møllehuset: 4 fag mangler fodstykke på begge sider, (er) ellers på øvrige tømmer og tag i behørig stand.

Mølleværket.

Både løberen og understenen er gode, forsvarlige og for 2 år siden indlagt.

Støvkarret er godt og nyt.

Kuben er lige så brugbar.

Bingen er brøstfældig og gammel.

Loftet er brøstfældig, dertil behøves 1 tylt egebrædder a 4 alen lange og 1 alen brede, item 3 tommer tykke.

Trappen til mølleloftet er ganske brøstfældig. Dertil behøves 2 egetræer, 4 alen lange af stolpestørrelse. Det øvrige tømmer mølleværket tilhørende er alt i nogenlunde god og brugbar stand, og ingen videre reparation efter vor skønsomhed behøves.

Endnu befindes at være forrådnede fodstykke i enden af møllehuset. 4 bjælker, og hver 12 alen lange og 3 opstandere, hver 4 alen, og den ganske gavlf, som er sat med fjæl utjenlig, så der i stedet for behøves nødvendig tykkelse.

Vandkarmen er god og efter vor betragtning forsvarlig.

Skramsø mølle. Foto fra o. 1910.

Broen over vandkarmen er i det (hele) brøstfældig, dertil behøves 3 bjælker under broen a 4 alen og $\frac{1}{2}$ alen tykke og over broen 4 bjælker a 4 alen lange og $\frac{1}{2}$ alen tykke og så mange egebrædder 5 alen lange, som kan beklæde disse 4 alen bro.

Ved møllen er eller har i lang tid ingen omløb været, men behøves efter vor skønsomhed, (og er) højst fornøden til mølle og dæmningens conservation. Stedet for anløbet har stået tilgroet, men er dog kendelig, hvor det har været.

Brøggerhuset: 5 fag er i forsvarlig stand både på tømmer og tag, og ildstederne ligeledes velindrettet og forsynet.

Stald- og ladehus 17 fag. Derpå 9 stolper og en løsholt i stykker, og ligeledes indvendig 2 bjælker og 1 spændetræ. Det øvrige af tømmer i temmelig god stand.

Fæhus 9 fag. Derudi 2 bjælker i stykker, og tømmerværket på søndre side brøstfældig.

Besætning: 8 bæster: er i forsvarlig stand. 5 køer, 4 stude, 2 kvier, 3 kalve og 12 får.

Kan årlig sås på Høgholms ejendom: rug 5 tdr., boghvede 4 tdr., mere sæd er ham ikke mulig, siden jorden på den sydvestlige side fra møllen efter vores

cragtning mindst den femte del deraf er belagt med flyvesand og ganske unyttig både til korn og græs.

Kan årlig avles 7 læs mådelig hø. Men for nogle år siden — efter beboernes beretning — kunne (man) avle 5—6 læs mere, hvilket (skyldes at en betydelig del af) ejendommen nu også under sand er belagt og overfløjet, så ingen græsning er uden siden på Tirstrup mark. Ingen tørveskær (findes).

Skramsø mølle. Foto fra o. 1925.

Unge mandskab:

1 stiftsøn, Søren Nielsen, 22 år, vanfør.

1 karl, Søren Rytter er en husmand af Tirstrup.

1 do., Jens Sørensen Brock, 17 år.

Ad notam: Søren Petersen ungefær 26 år, tilhører Høgholm gods, og tjente denne mand ungefær for 3 år siden, da han udgik af godset uden pas, og nu skal være ved Harlev mølle for møllersvend.

Til denne (ejendom) er mølledammen og fiskeri i Langsøen.

Som det fremgår af ovenstående, har tilstanden absolut ikke været god på Skramsø mølle, og dette bekræftes da også af nedenstående skrivelse under 21/10 1752 til Rasmus Nielsen, (som på daværende tidspunkt formentlig har været

fæster af møllen) »at formedelst den skade jorderne til Skramsø-Mølle under baroniet Høgholm i Tirstrup sogn har lidt af sandflugt, har kongen den 9. samme måned resolveret, at hartkorn 1 td. 3 skp. 2 fdk. 2½ alb. fra indeværende oktober kvartals begyndelse dels for skatter og påbud må være befriet med vilkår, at vedkommende ingen tid lader disse jorder pløje eller opbryde, men de samme så vidt muligt er med græs eller anden gevækst tilgroede for at hindre sandets videre udbredelse. Angående hans ansøgning om afslag i samme mølles hartkorns mølleskyld skal nærmere undersøgelse foretages før afgørelse kan træffes.« (Kronens Skøder, bind V, side 385).

Under 29/1 1754 (samme bind af Kronens Skøder) foreligger afgørelsen:

»Åbent brev, hvorved det bevilges, at den under baroniet Høgholm i Kalø amt liggende Schromsøe (Skramsø) mølles hartkorns mølleskyld 3 tdr. 1 skp. 2 fdk. 0 alb., hvis møllesten, dam og bagvand af flyvesand, der ikke har været til at tæmme, er bleven så opfyldt, at den ikke kan male den halve del imod i forrige tider, må i mølleskylds hartkorn nyde afslag på den halve del, hartkorn 1 td. 4 skp. 3 fdk. 0 alb., hvoraf fra indeværende års begyndelse ikke skal skattes.«

Angående Skramsø mølles videre skæbne kan oplyses, at selve mølleriet som erhverv betragtet ophørte i begyndelsen af indeværende århundrede. 1901 købte Johannes Friis til Lyngbygård ved Århus Skramsø mølle med al dens tilliggende, ca. 300 td. ld., af den daværende ejer Lemann Gram for 10.000 kr. Han tog straks fat på tilplantning af de lyngbegroede arealer, og dette arbejde fortsattes efter 1906, da ejendommen overgik til et konsortium, som opkøbte store arealer til 5 kroner pr. td. ld. (man forstår unægtelig ikke en sådan ringeagt for den danske jord!) Arbejdet er siden videreført, så arealet nu udgør ca. 1100 td. ld., som ejes af oberstløjtnant H. Fabricius. Vandkraften driver nu en turbine til fremstilling af elektricitet.

Dæmpningen af sandflugten påbegyndtes allerede i 1792, da loven om sandflugtens dæmpning udstedtes, og lededes af sandflugtskommissær Hans Adolf Martens, der varetog arbejdet indtil 1845, da det var afsluttet.

ØKSENMØLLE I TIRSTRUP SOGN

Efter at åens vande har foretaget et styrt over møllekarmen ved Skramsø og her gennem turbinen forvandlet deres kræfter til elektricitet, haster vandet videre gennem det bugtende vandløb, der snor sig gennem engdraget, det såkaldte gråske, hvor man for et halvt århundrede siden tilvirkede en mængde tørv af god kvalitet. Tørvegravningen er nu imidlertid her som andetsteds indstillet, og i stedet dyrker man jorden eller udnytter den som indhegning. Der er nemlig hårdt brug for sådant, eftersom de på begge sider liggende tørre og sandede arealer, som nu delvis er tilplantede, ikke yder ret store afgrøder.

Størsteparten af det såkaldte gråske henlå oprindeligt under den mod nord-øst beliggende ret store Gråsbækgård, hvorfra en lille bæk løber ud i åen. Hele dette areal tilplantedes omkring århundredskiftet og hører nu under Skramsø skovkompleks, som for tiden ejes af oberstløjtnant H. Fabricius.

Vi nærmer os nu det såkaldte *Øksenmølle*, en lille landsby, bestående af nogle få gårde, der nu alle er udflyttede. Dette er da også tilfældet med selve møllegården, der er rykket lidt tilbage i nordvest. Selve vandmøllen lå kun et lille stykke fra den nuværende Ebeltoft landevej, og her kan man endnu tydeligt se omridset af den gamle mølledam.

Den gamle vandmølle, som nedlagdes 1902, har tilhørt 3 generationer af slægten Hvitved. Møllen købtes i slutningen af 1800-tallet af Anton Sørensen Hvitved og overtoges af hans søn Søren Hvitved i 1911. Han var født 9/4 1879 og døde 9/2 1960. Sønnen Martin Hvitved overtog ejendommen 1957.

Ved møllens nedlæggelse skabtes der mulighed for beboerne oven for møllen til at få vandstanden sænket og jorderne bragt i dyrkbar stand. I den anledning blev der i 1903 sluttet overenskomst mellem møller Anton Sørensen og de omhandlede lodsejere, således at mølleren afstod retten til vandkraften imod at lodsejerne erlagde ham en godtgørelse af 2500 kroner. »Og da bemeldte mænd nu have betalt mig denne sum, forbinder jeg herved mig og efterkommende ejere af matr. nr. 1 a Øksenmølle overfor de ovennævnte mænd og efterkommende ejere af deres anførte ejendomme til ingensinde at opstemme bemeldte vandløb, men at lade vandet have frit og uhindret løb i åen såvel som i den kanal, der måtte træde i åens sted.«

Ebeltoft, 24. januar 1903.

Anton Sørensen Hvitved.

Øksenmølle tilhørte i 1315 Århus domkapitel, som oppebar 14 øre eller 52½ tønde mel af møllen (Scriptores Rerum Danicarum VI, s. 432). Ved et den 18. september 1336 afsluttet mageskifte afhændede kapitlet imidlertid møllen til marsk Stigs sønnesøn, ridderen hr. Stig Andersen (Hvide). Da hr. Stig Andersen ejede gården Bjørnsholm, det nuværende Høgholm, har Øksenmølle antagelig hørt med til denne gårds gods lige siden 1336. Ligesom af Skramsmølle indeholder synsforretningen over baroniet Høgholms gods 1728 en indgående beskrivelse af Øksenmølle.

Øksenmølle.

Hans Jørgensen. (Hartkorn ager og eng 2 tdr. 1 skp. 2 fdk.
Mølleskyld 8 tdr. 4 skp. 0 fdk.).

Stuehus og møllehus med en port iberegnet er 12 fag. — På nordre side er fodstykket langs under forrådnets, 2 stolper i stykker og taget over et fag forrådnets og overalt brøstfældig. På den søndre side 2 stolper i stykker og taget over 5 fag forrådnets; indvendig i værelserne 5 bjælker og 5 spændetræer i stykker.

Mølleværket befindes således:

Den store kværn, løberens eller den øverste sten aflægs, 2½ tommer tyk; understenen, kunne ikke ses, hvor tyk den underste er, men den menes at være af lige tykkelse med løberens, — dog er begge hele, og beretter mølleren, at løberens formedelst sin tyndhed ikke kan lettes til billing.

Kuben er god.

Bingen er nogenledes.

Når stenene skal indlægges behøves 4 stk. kroget træer a 4 alen og 4 planker at lægge under stenene a 4½ alen lange og 3 tommer tykke og tre kvarter brede. Lethammerne brøstfældige og rent i stykker; dertil 1 stk. træ a 4 a 5 alen lang og en halv alen tyk i kvadrat.

Mølleakselen er noget forhullet somme steder, men kan dog være brugbar nogen tid.

Kroghjul og tandhjul i temmelig (god) stand, 2 hamre under kværnen forrådnede og duer intet. Dertil behøves 2 stk. træer a 4 alen 3 kvarter af alle kanter.

4 stikker under skinneværket forrådneth, der i steden 4 andre a 3 alen.

En stenbjælke forrådneth, dertil een 5 alen lang og 2 kvarter i kvadrat.

Til den liden kværn:

Løberen derpå ungefær $4\frac{1}{2}$ tomme tyk, understenen skal efter møllerens betretning være ikkun 2 tommer tyk; thi den kunne ikke synes formedelst den ligger indhæftet.

Støvkarret brøstfældigt.

Kuben ny og god.

Bingen er nogenledes god.

Lethammeren er forsvarlig.

Øksenmølle. Foto fra o. 1900.

Pand- eller stenbjælken er for svag og vil have en ny $4\frac{1}{2}$ alen lang $\frac{1}{2}$ alen tyk i kvadrat.

Mølleakslen er brækket itu sammen med hjulet, og desårsag derpålagt en jernstang og jerngjord, (så) den derfor i steden vil ungefær være 12 alen lang.

Når kværnen skal repareres, så behøves 3 fodstykker a 10 alen lang og 3 kvarter tykke i kvadrat.

Slyng- eller valseværket med ditto kværn:

1 hammer 6 alen lang og 2 kvarter tyk i kvadrat og 1 pille $7\frac{1}{2}$ alen lang foruden svands, som står og er brugbar, 3 tværbjælker under akslen a 2 kvarter tyk i kvadrat, og for begge kværne: hjulene 1 træ 11 alen lang og 3 kvarter tyk og ditto 7 alen af lige tykkelse.

Til den store kværn 3 stk. træ til forlad a 4 alen og 3 kvarter i kvadrat.

Vandkarmen: Anskaffes 6 planker a $5\frac{1}{2}$ alen lange og 1 alen brede, 2 stk. brædder a 10 alen ovenpå vandkarmen og 2 kvarter brede og 1 kvarter tykke. Det andet tømmer i vandkarmen nogenledes forsvarlig.

Broen over vandkarmen er brøstfældig og intet af tømmeret er tjenlig til dens reparation, dertil behøves 3 bjælker a 6 alen lange og 2 kvarter tykke i kvadrat, og så mange planker på $4\frac{1}{2}$ alen i længden, som kan beklæde bjælkerne.

Overløbet: 2 af pælene oprådnnet. Der i steden 2 andre a $7\frac{1}{2}$ alen lange, 2 kvarter af bredde. Plankerne er forrådnnet, dertil behøves i steden 14 planker, nemlig 6 stk. a $4\frac{1}{2}$ alen og bredde 1 alen, 4 stk. a $2\frac{1}{2}$ alen samme bredde og 4 stk. 3 alen af lige bredde, tykkelsen på dem alle ungefær = 3 tommer.

Broen: Ganske brøstfældig. Dertil behøves 3 bjælker a 5 alen lange og $\frac{1}{2}$ alen tykke i kvadrat, og så mange bredder til, som kan beklæde 5 alen bjælker.

Ladehuset og fæhuset 18 fag: Deraf er de 12 fag nyopbyggt og i god stand. De 6 fag på den østre side 3 stolper, 1 løsholt og remmen i stykker og brøstfældig. På den vestre side remstokken over 1 gulv i stykker. Taget overalt på de 6 gulve forrådnnet er en temmelig (stor) del lægter forrådnnet.

Mølledammen ved Øksenmølle.

Staldhus, 8 fag: På østside 2 stolper i stykker, remstykket i stykker på 2 fag nordre side og 1 fag søndre side.

Taget på begge sider er meget brøstfældigt. Indvendig kunne vi ikke formelst hø se andet at være i stykker end en bjælke. Huset står ellers på raf og stylder, men ellers angav manden, at en del af lægterne var brøstfældig.

Brøggerhuset består af 6 fag i god stand. Ildstedet og skorstenen er velforsynede og i god stand.

Den vestre lade, 8 fag: Tømmeret derudi er tjenlig, men mangler som højst behøves lægter og tag overalt.

Besætning — bæster: 7 heste, 2 plage og en klod, som er forsvarlig og gode. 5 køer, 2 kvier, 5 stude, 3 ungnød, 1 kalv og 14 får.

Han sår på Høgholms herskabs grund årlig rug $1\frac{1}{2}$ td., boghvede 2 tdr. Kan avle årlig i mølledam og enghø 18 læs mådelig og slet hø.

Ad notam: beretter manden at have en del jord og ejendomme i fæste af Lyngsbækgårds ejere og Års hospital.

Har fornøden tørveskær og græsning på herskabets grund.

Unge mandskab:

1 søn, Søren, 16 år, tjener byfogden i Års.

- 1 ditto, Jørgen, 13 år, hjemme.
- 1 ditto, Niels, 4 år, hjemme.
- 1 ditto, Hans, $\frac{1}{2}$ år, hjemme.
- 1 dreng, Søren Jensen Been, er fæstet hos hans fader Jørgen Been i Øksenmølle.

Den gamle vandmølle er som før nævnt forlængst bukket under for tidens tand, og de sidste rester spredt for alle vinde. Kun den gamle mølledam kan endnu spores, idet man her hvert år høster gode afgrøder på den gennem de mange århundreder aflejrede fede muldjord, der fulgte med vandstrømmen.

Den gamle Skærsø hovedgård.

SØ (HOLT) MØLLE I FUGLSLEV SOGN

Efter i gamle dage at have foretaget sit styrt ud over møllehjulet i Øksenmølle hastede vandet i møllebækken videre gennem det smukke karakteristiske hede-landskab, hvor lyngen og enen gennem århundreder har ført en standende kamp med skovens træer — ikke mindst de gamle, knudrede egetræer, der endnu står tilbage som minder om fortidens mægtige skove, og her i disse idylliske omgivelser glider vandet jævnt afsted i møllebækken, der snor sig i fantastiske bugtninger og vridninger, sådan som den fra arilds tid har banet sig vej gennem terrænet. På sin vej mod Stubbesøen passerer den det historiske herresæde *Søholt*, der med sine 300 år gamle bindingsvæksbygninger tager sig ganske pragtfuldt ud, således som de ligger her — midt i den gamle skov og med udsigt over Stubbesøens blanke vande, hvortil oprindeligt førte en lîndeallé, hvoraf dog kun resterne er bevaret. — Et står klart for enhver, nemlig at ejeren Erik Wied med stor nænsomhed værner om alt her på denne plads, hvor historien i sandhed taler sit tavse sprog om fortiden og dens hedengangne fædre.

Her ved dette gods fandtes også i gamle dage en vandmølle, der som de fleste andre af disse har udspillet sin rolle. Sådan var det imidlertid ikke i ældre tider, hvorom afdøde pastorinde Konradsen i Ebeltoft oplyser i et smukt lille håndskrevet skrift, som hr. Wied ejer, og som han med stolthed viser frem. Vi gengiver visse afsnit af denne skildring:

»Efter alt at dømme har ejendommen ligget under Skærso, da Erik Ottosen Rosenkrantz 1500 ejede herregården Bjørnholm her på Djursland, idet »Søe-Mølle« da angives at have svaret 24 ottinger mel i mølleskyld samt at skulle male alt, hvad Skærso behøvede.« En fortegnelse over de yngre ejere af møllen er trykt i Trap: Danmark, 5. udg. VII, s. 982. Nævnes skal det kun, at den og Søholt i 1688 tilhørte herredsfoged Jørgen Rasmussen, som opførte gårdens nuværende smukke hovedbygning.

Trægruppe på Fruens Høj.

DEN HVIDE DAME (et gammelt sagn om møllen).

Sagnet beretter, at der i længst forsvundne tider var en kvinde fra Søholt, der havde forelsket sig i møllersvenden, som hun imidlertid ikke måtte gifte sig med, eftersom han jo var af for ringe stand og derfor ikke ønskedes i familien. — Af og til så hun imidlertid sit snit til at tale med sin hjertensven, selv om hun bestandig bevogtedes med strenghed af forældrene. — Omsider blev tilværelsen imidlertid for tung for hende, og hun besluttede at gøre en ende på sit liv. En aften listede hun sig ned til søen, sejlede ud i båden og sprang ud i vandet, hvor hun druknede. Hendes lig fandtes senere, og hun skal efter sagnet være begravet i en høj, der bærer navnet Fruens Høj. — Et er sagn, et andet virkelighed; men som regel ligger der en virkelighed bag ethvert sagn.

På højen har hr. Wied fredet en meget smuk trægruppe, som vist på billedet.

MURERMESTER JOHAN FRIEDERICH COLWITZ

AF N. J. ISRAELSEN

Få ejendomme i Århus har en så glimrende beliggenhed som Hotel Royal. Før den nuværende bygning blev opført i 1902 af arkitekterne Achen og Thor- kel Møller, stod der på grunden et hus, der ligeledes i mange år fungerede som hotel.

1799 den 1. juni kunne man i Aarhuus Stiftstidende læse følgende annonce:

En nye forrige Aar opbyggt Gaard i Aarhuus, beliggende paa Hj. af Bispe- Gyde og det store Torv, lige over for Raadstuen, som bliver i complet Stand betids til Mikkelsdag, og kan bekommes enten til Leie eller tilkiøbs. Gadehuset til Torvet er i Længden 41 Alen, 2 Etage høi, grundmuret rundt om, derunder 12 Fag meget lys Kielderrum; i samme Bygning er den underste Etage overalt gibset. Til Bispe-Gyden 11 Fag af Muur- og Bindingsværk 2 Loft høi, herudi ialt med store og smaae 18 Værelser foruden Kiøkken og Bryggershuset. Ditto 12 Fag Baghuus et Loft høi til Staldhuus m. v., 4 Fag Vogn-Remisse, god Pompe- vand og 2de Poste, rummelig Gaardsplads og et Stykke Hauge, indrettet i det hele til et Herskabs Beboelse. Liebhabere vilde henvende sig til *Berent Meyer* eller *Johan Friederich Colwitz*, begge i Aarhuus.

Det har åbenbart knebet med at finde en køber til det store hus, thi først i 1802 købte justitsråd F. C. Gleerup ejendommen for allerede 2 år efter at sælge den til den nye stiftsamtmænd F. J. C. Gyldenrone.

Vi har ikke rigtig nogen fotografier fra gammel tid af dette hus. Et ganske hæderligt litografi fra ca. 1840 fortæller os imidlertid så meget, at man kan be- dømmes dets udseende. Facaden er rytmisk opdelt med glatte pilastre med toskanske kapitæler. Et andet stiltræk er de vandrette bånd, der holder facaden sammen og danner skel mellem de 2 stokværk. I husets ene ende ses en tøndehvælvet port.

Facadeopdelingen kan for så vidt godt minde om et endnu stående hus, nem- lig det af købmand Friederich Raae i 1798 opførte smukke hus Nørreport 20, der jo som bekendt er tilskrevet bygmester Anders Kruise fra Horsens. Her må dog siges, at flere detaljer i Nørreport 20 egentlig ikke er særlig typiske for Kruise, for blot at nævne en enkelt, den tøndehælvede port¹⁾.

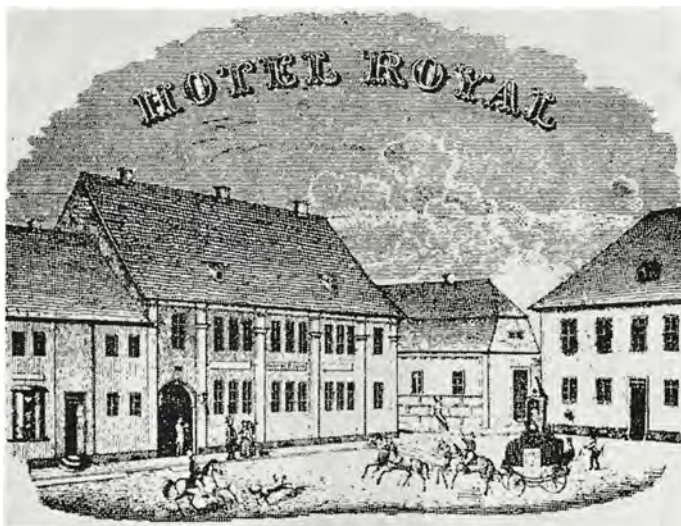
Storetorvhusets tilværelse som hotel, efter at hotelejer Niels Larsen fra Odense i 1838 købte ejendommen, de talrige ombygninger²⁾ og husets endelige nedrivning i 1902 er altsammen noget, der ligger uden for emnet her³⁾.

Det næste hus, der skal omtales, er desværre ligeledes borte. Det lå på Kan- nikegade omtrent lige over for Aarhuus Privatbank.

Opriindelig var her to små ejendomme, der tilhørte madame Løgstrup og madame Duus, der blev lejet ud, og det var nogle uanselige huse i bindingsværk.

Omkring 1806—07 er de gamle huse blevet solgt til købmand Hans Raae, vinhandler Fulling og murermester Colwitz. De nye ejere lod de gamle bygnin- ger nedrive, og i 1808 har vi en beskrivelse af det nye hus⁴⁾. Af beskrivelsen

fremgår det, at man har lagt de to grunde sammen og opført et nyt herskabeligt hus over hele facadelinien. Facaden mod gaden var i grundmur, medens vestgavlen og bagsiden var bindingsværk. Den 16 fag lange længe havde flere af de samme detaljer som huset på Store Torv, men var enklere i opbygningen. Porten i vestenden var kurvehanksbuet. Pilastre og gesimser stod hvidkalkede mod den blanke mur. I huset var der 2 fine fayencekakkelovne⁵⁾ og 4 støbejernsovne. Lofterne var for største delen gipsede. Hele ejendommen brandtakseredes i 1808 til 5670 rigsdaler.

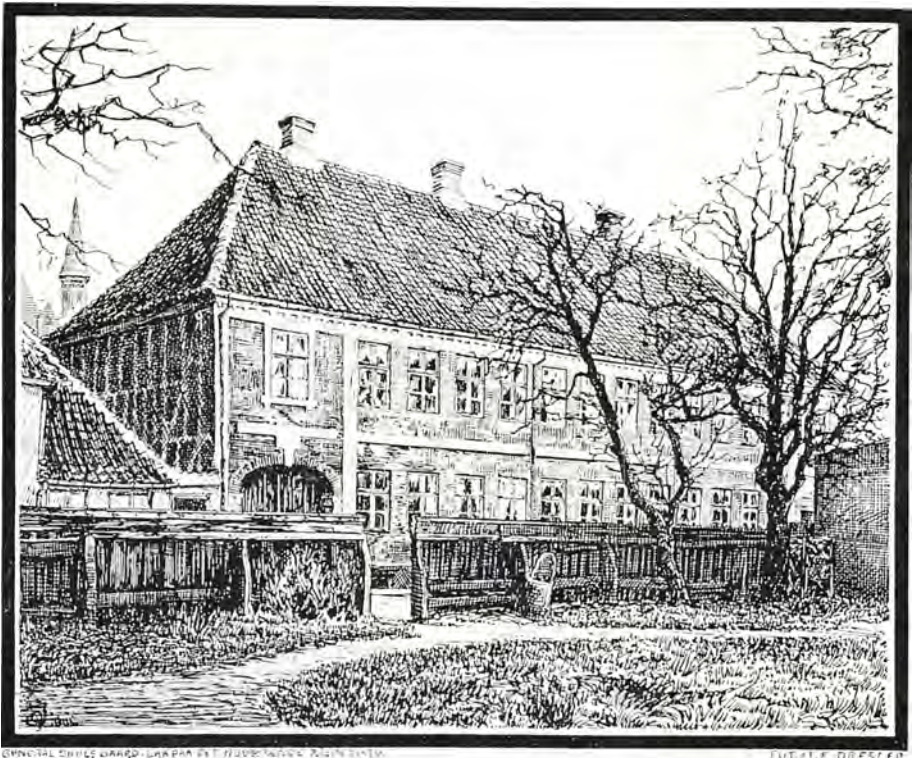
Hotel Royal. Litografi fra o. 1840.

Ejendommen blev revet ned i 1880-erne og kendes kun fra enkelte billeder, først og fremmest et fotografi af J. F. Dresler, der har været forlæg til den her gengivne tegning af maleren Jens Ølsgaard. Desuden en naiv akvarel af Fr. Visby i »Den gamle By«. I 1829 blev ejendommen købt af major H. A. Juel⁶⁾. Han boede her i mange år, og huset fik derfor navnet general Juels gård.

Dette må være tilstrækkeligt til at trække mester Colwitz frem af glemselen. Han var en af de sidste af den lange række af tyske bygningshåndværkere, der sivede ind i landet i 1700-tallet.

Det er ejendommeligt at skulle fastlægge en mands formåen på huse, der ikke eksisterer mere. Et tredje hus med nogle af de detaljer, der er nævnt, findes imidlertid endnu »på roden«. Det er den såkaldte Mønstedtske gård, Vestergade 11. Husets interessante historie som embedsbolig for en lang række amtmænd i Århus er grundigt beskrevet af den dygtige, afdøde Århus-historiker, snedkermester Thv. Rasmussen⁷⁾.

Bygningen ejer som sagt ganske de samme enkeltheder som hotel Royal og General Juels gård. En ting er imidlertid vigtigere. Det er husets meget stejle taghældning, der er en særdeles sjælden ting her i byen. Hvis man lægger mærke til litografiet af Royal, og man ellers kan stole på tegneren, ser vi en tilsvarende taghældning.

General Juels gård. Tegning af J. Ølsgaard efter foto af J. F. Dresler.

Vestergade 11's opførelsesår eller rettere ombygningsår er ikke kendt, men må sikkert placeres imellem 1807 og 10⁸). Ombygningen må nok kunne fastsættes som værende udført af Colwitz.

Colwitz var som nævnt ikke dansk. Han var født i Stralsund ca. 1749. Vi kender imidlertid ikke noget til ham, før han som en yngre mand dukker op her i Århus og får borgerskab som murermester i 1780⁹). Han blev imidlertid en anset mand her, havde forskellige tillidshverv. Han var »takseerborger« fra 1794 til sin død 1808⁹). Naturligvis var han også med til at brandtaksere byens huse¹⁰).

Hans egne bygningsværker var vel forankret i barokkens bygningsstil. Hans pilastre kunne man nikke genkendende til i det gamle Løveapoteks smukke facade fra midt i 1700-tallet, bortset fra at man også så dem i andre byer i provinsen, således Overgade 60 i Odense fra 1764 og Østergade 42 i Assens, der i 1777 blev opført for købmand Niels Bryde Holst. Med andre ord, det er simpelt hen provinsielt betonet barokt stilgods, der her overlever ind i 1800-tallets første årti.

Colwitz må betragtes som mester for endnu et anseligt bygningsværk. Omkring 1800 opførte han for generalkrigskommissær, rigsgreve H. Fædder Charisius hovedbygningen på Constantinsborg. De sidste par år af 1700-tallet havde Colwitz averteret efter murersvende, formentlig til det store byggearbejde på

Constantinsborg, og endelig den 29. marts 1800 har Colwitz en annonce i Aarhus Stiftstidende om brugte byggematerialer, hele og halve mursten og tækkespånér¹¹⁾.

I arkivet på Constantinsborg og i Landsarkivet i Viborg findes en udmærket generalbeskrivelse af hovedbygningen. De Fædder Charisius ønsker, efter at have ladet det nye hus opføre, bygningen indmeldt i Landbygningernes Brandforsikring. Han mener imidlertid ikke, at de mænd i Ning herred, der sædvanligvis af branddirektøren bruges til at vurdere bønderbygningerne, »nøjagtigt nok kand kjende eller var i stand til at bedømme eller taxere saadan bygnings egentlige værd, som her paa Constantinsborg gives.« Birkeretten for Marselisborg

Vestergade 11. N. J. Israelsen fot. 1964.

birk udmelder efter opfordring af Charisius ikke andre end Colwitz og hans medinteressent fra huset på Store Torv, snedkermester Bernt Meyer.

Taksationen blev afholdt på Constantinsborg 8. oktober 1801 under branddirektør, leutenant Kreys ledelse.

A. BORGEGAARDEN.

- a) Stuehuset vender med dørene i synder. 33 fag 19 alen dybt bestaar af massiv grundmuur og teglhængt 2 etagier med gebrockent tag. 1 etagie af kieldren bestaaende med 4 skorsteene, indrettet værelser, køkkener, bageovn, samt bryggehuis hvori 2 kaaberkiedler, den 1ste paa 2 tdr. rom og den anden paa 1 tde rom. Desuden er der i værelserne 7 kakkelovne, 1 paa 2 etagier og 6 en etagie kakkelovn. 2den etagie bestaar af 10 værelser, hvori ere 7 kakkelovner, somme 2 å 3 etagies kakkelovne, samt befandtes et locum, og 3die etagie, som under et gebrockent tag og 7 fag hel quist er indrettet til gæste- og domestiqueværelser, med 7 en etagie kakkelovne, hele bygningen ere taxeret for 14030 rd.
- b) Et fløjhus vender med dørene i vester 36 fag 10½ alen dyb, bestaar af eege under og fyhre over tømmer muurede vægge og teglhængt, indrettet til værelser, hvori er en kakkelovn og 2 skorsteene samt desforuden staldhuus, tax. for 1800 rd.
- c) Et do fløjhus, vender med dørene i øster 22 fag 10½ alen dyb, bestaar af samme bygningsmaterialer, med 2 skorsteene, indrettet til folkekamre, hvori 3de kakkelovne 1 tou etagie og 2 een etagies kakkelovn, taxeret for

Constantinsborg, Sydfacaden efter tegning af C. Steinbrenner fra 1867.

B. LADEGAARDEN.

d) Ladehuset vender med dørene i øster 44 fag nye og brugt 16½ alen dyb, og bestaar af eege under og fyhre over tømmer muurede vægge og straaetag, tax. f.	2200 rd.
e) Et tørve- og træhus vender med dørene i vester 10 fag 10½ alen dyb, bestaer af samme byggematerialer, taxeret for	70 rd.
f) Øxnehuset vender med dørene i nord 28 fag 10½ alen dyb, bestaar af samme byggematerialer, oven i huset over porten er der en 4 fags quist hvorudi er et klokkeværk, taxeret for	700 rd.
	19900 rd.

Bernt Meyer J. Colwitz
Taxationsmænd

Forsvarlig mod ildsvaade, har brandredskaber, ej forhen forsikret.

Krey, brandirekteur

Taxationsforretningen blev tinglæst i Marselisborg birketing d. 13 October 1801.

Switser¹²⁾.

Flere steder, således i F. Richardt, T. A. Becher og C. E. Secher: »Prospekter af danske Herregaarde« (1844—68), nævnes en brand på Constantinsborg omkring 1800. Der synes imidlertid ikke at være nogen hjemmel for en sådan brand senere end 1753¹³⁾. Sagen er sikkert den såre enkle, at generalkrigskommissær de Fædder Charisius ikke længere ønskede at bo i Marselis' besynderlige dobbelthus fra 1677¹⁴⁾. Det har sikkert været meget brøstfædigt. Midterfløjen blev nedrevet, medens de 2 sidelænger foreløbig blev stående¹⁵⁾.

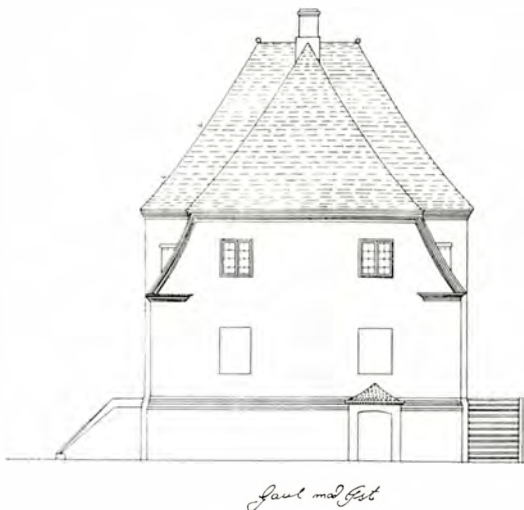
Sammenlignet med hofbygmester C. J. Zubers dejlige hovedbygning på Moesgård fra 1780erne skal det indrømmes, at Constantinsborg virkede noget forældet. I øvrigt må det siges, at mansardtag var en ret ofte forekommende ting i sidste halvdel af 1800-tallet, særlig i Holsten, hvis bygningskultur i betydelig grad må have påvirket Nørrejylland. Hovedsagen for Charisius har sikkert været at få opført et regulært hus med store smukke rum.

De to barokke portaler var at finde på Århus gamle latinskole fra 1765 og Randers rådhus fra 1778, men kan findes på endnu ældre bygninger. Et eksem-

pel på, hvor længe nyklassicismen var om at slå igennem, ses tydeligt i den lille by Kappel nede ved Slien. Den i 1789—93 opførte smukke kirke er i det mindste 40—50 år bagefter i stil. Arkitekten Johan Adam Richter, elev af den i Hamborg forgudede arkitekt E. G. Sonnin, fik dog sine tegninger godkendt i København, hvor C. F. Harsdarff sad som medlem af bygningsdirektionen.

Constantinsborgs gennemgående kvist med tre fag vinduer med ørerammer var der næsten tradition for i Jylland. Valmtaget, der fik kvisten til at ligne en pavillon, var heller ikke noget ukendt motiv¹⁶).

En eller rettere to detaljer er vigtige for at bestemme Colwitz som bygmester for Constantinsborgs hovedbygning. Først og fremmest det meget stejle mansardtag, der er et karakteristisk træk i den nordtyske senbarok. Da Colwitz i

Constantinsborg. Østgavlen efter tegning af C. Steinbrenner fra 1867.

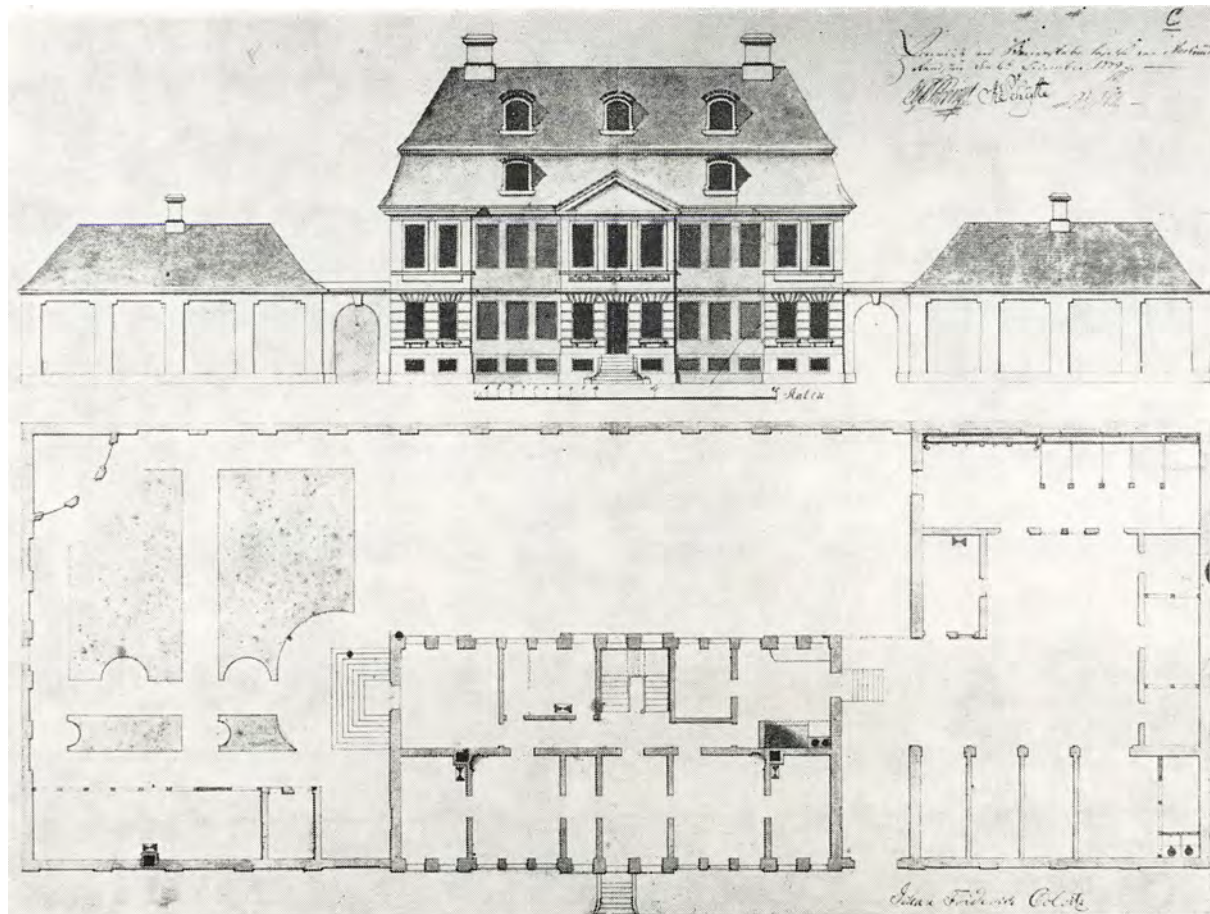
1780 vandt borgerskab som murermester i Århus, havde han udført en bygningstegning, forestillende et bypalæ flankeret af et havelus og en stald. Den smukke tegning, lykkeligt bevaret i »Den gamle By«, viser netop et sådant meget stejlt mansardtag. Det andet motiv er de flade pilastre, som er nævnt ved de tre huse i Århus.

Alt taget i betragtning må man sige, at de Fædder Charisius' hovedbygning på Constantinsborg var et hus med megen charme. Endnu findes adskillige detaljer inde i huset fra opførelsestiden. Min opfattelse er da også, at herregårdens nuværende ejere gerne så huset ført tilbage i sin oprindelige form.

Det storslåede parkanlæg, fra Constantin Marselis' tid sidst i 1600-tallet, endnu præget af sin terrasse-opdeling, danner et dramatisk formet fundament for de Fædder Charisius' bygning.

De to sidefløje fra 1677 (litra b og c) blev nedrevet i 1804. Samme år opførtes to små boliger for en forvalter og en gartner. De blev tilsammen takseret til 860 rd.¹⁷).

Efter at Constantinsborg i 171 år kun havde skiftet ejer ved arv og ægteskab,

Mestertegning af J. F. Colwitz fra 1780 i »Den gamle By«.

Constantinsborg set fra nord. Foto af A. Fritz fra o. 1865.

blev godset ved Charisiuslægtens uddød i 1832 solgt på auktion (auktionsskøde 31. august 1832). Køberen var proprietær P. I. Møller til Fæveje¹⁷).

Møller afstod endelig i 1867 godset til generalkonsul i Hamborg Hendrik Pontoppidan. Købesummen var 162.000 rd.¹⁸).

Desværre lod Pontoppidan huset væsentlig ændre ved en ombygning i 1868, hvorved midterpartiet ganske forandrede.

En nådig skæbne og familien Pontoppidans pietetsfølelse har bevaret et sæt tegninger og nogle fotografier fra før ombygningen. Fotografierne er, jeg havde nær sagt selvfølgelig, af maleren og fotografen A. Fritz, uden hvis storartede fotografier fra Århus og omegn mange partier og huse ville være ukendt i dag. Det er klart, at Fritz så på sine fotografier med en malers øjne, men han brugte i øvrigt i enkelte tilfælde fotografier som forlæg for sine malerier. Tegningerne er opmålstegninger udført af tømremester C. Steinbrenner fra Århus. De er dateret den 29. juni 1867 og formentlig udført med ombygningen for øje.

Ombygningen blev projekteret af generalkonsul Pontoppidans svoger, arkitekt Eduard Averdieck. Han var født i Hamborg i 1810. Efter Hamborgs store brand i 1842 opførte Averdieck adskillige privatbygninger samt flere kirker¹⁹).

Omend man med føje kunne mene, at de Fædder Charisius' Constantinsborg var lidt umoderne i 1801, kan man roligt sige, at Pontoppidan, om man så må sige, havde valgt det sidste skrig inden for »stilforvirringens« Europa, da han lod Constantinsborg ombygge. Averdieck tilhørte den kreds af arkitekter, der benævntes som »Europæerne«. De blandede alle mulige stilarter sammen, bol-

trede sig i dyre søjler og ornamenter, dog ikke i marmor, men i cement og stuk, alt skulle se så pragtfuldt ud som muligt, hvad enten det så harmonerede med det bestående eller ej²⁰).

På Constantinsborg snittede Averdieck den velformede gennemgående kvist bort og anbragte i stedet sit nye flotte centralparti i konglomeratstil. De gamle hjørnepilastre blev erstattet af kvaderhjørner. Sidepartierne lodes omtrent urørt, og endnu vidner de store smukke rum om 1700-tallets gode smag. Man får også nærmest et chok, når man fra de lyse stuer bevæger sig ud i det mørke trapperum. Det er som at komme i et helt andet hus. Trappe, paneler, døre, søjler og kapitæler, det hele holdt i en mørkebrun egetræsmaaling.

Constantinsborg set fra syd. Foto af A. Fritz fra o. 1865.

Til haven blev den afvalmede kvist forhøjet og øverst oppe kronet af en attika med støbejernsvaser og afdækket af et ganske lavt valmtag. Vinduerne på begge sider af havedøren var trefags, noget helt nyt.

Mod gårdsiden var midterpartiets forandring komplet. Sydmuren blev rykket ca. 4 m længere frem. En vældig, rundbuet hoveddør til den nette sum af 50 rd. blev isat, flankeret af to ganske smalle vinduer, der ikke tillod meget lys at komme ind i den store vestibule²¹).

Midterpartiet blev opmuret uden hensyn til det gamle hus' vandrette delinger. Øverst oppe blev det afdækket af en stor kuppel med en balustrade på toppen. Med denne kuppel, sikkert den første i sin art i Danmark, havde Averdieck tilsluttet sig den dengang moderne franske nyrenæssance. Det fjerne forbillede var en stor tilbygning i Louvre i Paris, projekteret af L. T. J. Visconti og fuldendt i 1852—57 af H. M. Lefuel. Her i Danmark blev denne kuppel så vidt vides første gang anvendt i det store helligkompleks »Søtorvet« i København i årene 1873—76, arkitekter Vilh. Valdemar Petersen og Ferdinand Jensen²²). Senere bragte kammerherre F. Meldahl motivet i anvendelse ved den store ombygning af Charlottenlund slot (1880—81).

Steinbrenner kom fra København, hvor han havde aflagt mesterprøve. Han nedsatte sig i 1858 som tømrermester i Århus. Senere kaldte han sig arkitekt.

Det er nok et spørgsmål, hvor meget man skal lægge i den betegnelse. I hans opmålstegning af Constantinsborg er i alt fald en grov tegnefejl, idet kvistens snit og gavlopstalten ikke er i overensstemmelse.

Foruden tegningen udførte Steinbrenner et detaljeret overslag over ombygningen, som han skriver, efter arkitekt Averdiecks tegninger. Hele entreprisen beregnedes til 14.235 rd.²³).

Proprietær Møller havde i 1853 påbegyndt en ombygning af ladegården. Denne blev fortsat og fuldendt af Pontoppidan. De gamle bindingsværksbygninger forsvandt og blev erstattet af solide bygninger i kløvet kamp.

Constantinsborg efter ombygningen. Postkort fra o. 1905.

På Constantinsborg opbevares en tegning fra 1868 til et husmandssted, fuldstændig i stil med de andre bygninger. Tegningen er signeret af den unge arkitekt V. C. Puck.

Constantinsborgs udbygninger slutter sig nært til det af arkitekt Aug. Klein i 1876 publicerede værk »Tegninger til landbrugsbygninger«. Karakteristisk er de mægtige tagudhæng med kraftige vindskeder, der gav mange vedligeholdelsesproblemer. Gavlenes kampestensvægge er prydet med bueslag og anden pynt i røde mursten.

Colwitz optrådte også lejlighedsvis som entreprenør. Den 12. februar 1791 fik han sammen med 2 andre håndværksmestre overdraget det store reparationsarbejde ved Ribe domkirke²⁴). Bygmester Anders Kruise fra Horsens havde lavet et overslag²⁵), der lød på 14.649 rd. Bygmester Langen skulle føre tilsyn med arbejdet²⁶). Reparationen var nærmest en tragedie, idet blandt andet kirkens »Mariatårn« blev nedrevet²⁷).

Der var også en del utilfredshed med arbejdets kvalitet. En kreds af borgere i Ribe med apoteker Eilschou i spidsen stilede flere skrivelser til kancelliet,

hvor der blev klaget over reparationen af kirken. Den 25. juni 1793 foretog nogle lokale håndværksmestre et syn på arbejdet og godkendte det. Eilschou blev imidlertid ved, og endelig fik han lavet så meget uro om sagen, at kancelliet sendte professor Boye Magens fra kunstakademiet over til Ribe for at besigtige reparationen. Magens havde først udbedt sig overslaget og licitationens betingelser tilsendt, og da han endelig havde gennemgået arbejdet, erklærede han, at det var udført efter konditionerne og efter aftale med kirkens direktører, med undtagelse af at det udvendige pudsearbejde ikke var godt nok, da det var begyndt at skalle og skulle repareres²⁸).

Alligevel var entreprenørerne ved at komme i klemme. Kirkens direktører havde påtalt, at en messinggravplade og et Mariabillede af metal var borte. Colwitz skød sig dog ind under, at bygmester Langen havde givet tilladelse. Entreprenørerne havde nemlig leveret dette metal til en kobbersmed i Ribe. Han skulle udføre 4 nye urskiver til kirken på tilsammen 14 lispund. De kostede 93 rd. Det gamle metal havde han taget til 12 rd. 3 mk. og 9 sk. Det må være den bronzegravplade, der i 1771 er tegnet af S. Abildgaard over borgmester Anders Bondesen²⁹). Mariabilledet er den sagnomspundne bronzefigur, der har siddet på kirkens vestdør³⁰).

Murerlauget i Århus havde i de år vrøvl med borgerne i byen. Man bebrejdede murermestrene, at de påtog sig arbejde udenbys, således at byens egne huse forfaldt. Murerlauget forsvarede sig med, at de ikke havde beskæftiget murersvende fra Århus ved Ribe domkirkes reparation, men kun 2 murerlærlinge. De var i øvrigt nødt til at tage arbejde andre steder for at få deres udkomme. Hele sagen var ved at udvikle sig til noget stort, idet stiftamtet blandede sig i det ved at komme med kedelige spørgsmål om murerlaugets lovlighed, lavsprivilegier med mere. Lauget tilstod, at en tidligere lavsoldermand var flygtet fra byen med dokumenterne³¹). Sagen blev endelig bilagt, blandt andet ved at man i lavet optog murer Domenicus Preis fra Prag.

Om Colwitz' private forhold har vi ikke mange oplysninger. Hans første kone kender vi ikke, vi ved bare, at han i folketællingen 1787 står som enkemand. Den 20. februar 1788 blev han viet til jomfru Birthe Christine Franck fra Århus, og ved vielsen var en så anset mand som Peder Herskind vidne³²).

I 1801 boede familien på Vestergade i et hus, der lå der, hvor nu Hans Schou-rups store forretningskompleks er. Denne ejendom solgte han til købmand Peder Larsen Schmidt og købte samme år Guldsmedgade 20. I det hele taget handlede han en del med huse i byen, byggede også en del mindre huse, således avterer han sammen med murermester D. Preis i 1805 med seks små våninger i Garvergyde (Møllegade).

Den 30. maj 1808 døde Johan Friederich August Colwitz og blev begravet fra Frue Kirke.

NOTER

Fleere sammenstødende omstændigheder forårsager denne lille tings fremkomst. Først måske en vis menneskelig trang til at sætte tingene på plads, hvor det er muligt. Måske lige så meget et kursus i at læse gammel skrift, hvor jeg er blevet bistået kraftigt af hr. arkivar Poul Rasmussen og hr. bibliotekar Kjeld Elkjær, hvorfor jeg her bringer min hjerteligste tak. Ligeledes er der grund til at takke familien Pontoppidan på Constantinsborg, der med stor hjertelighed gav mig adgang til ikke alene at bese Constantinsborgs hovedbygning, men også adgang til at gennemgå de få arkivalier, der endnu findes på herregården. Ligeledes en tak til hr. dr. phil. Helge Søgaaard, der elskværdigt lod mig låne Århus murermesterlavs gamle protokol. Sidst, men ikke mindst, en hjertelig tak til hr. overbibliotekar Emanuel Sejr,

hvis personalhistoriske kartotek for Arhus er en uvurderlig hjælp for enhver, der vil befatte sig med byens historie.

En dokumentation for, at Colwitz virkelig har optrådt som arkitekt, kom mig i hænde, efter at denne afhandling var færdigskrevet. Meddelelsen skyldes hr. universitetsadjunkt mag. art. Knud Voss, hvorfor bringes min hjertelige tak.

Brevsag 2951/1794 Rigsarkivet.

Viborg Murermeisterlaugs oldermand 15/5 1794: Hvor højt Villads Stilling har der drevet sin kunst ved at opføre en betydelig bygning i Holstebro ved vi ikke, da ingen af os har seet samme, men derom kan murermester Kolwitz i Aarhus give den bedste oplysning, da det er ham der har gjort tegning paa bemeldte bygning og anlagt samme. Stilling kom til Viborg forrige sommer 1793 i Juli . . . (Om Stilling se Weilbachs Kunstnerleksikon III s. 287).

Det er uvist, hvilket hus i Holstebro der er tale om. Måske er det forsvundet ved branden den 7/7 1794. Oplysningen tjener til at vise, hvor mangesidet kildestoffet er til vor bygningshistorie, og hvor langt omkring bygmestrene virkede.

- 1) Otto Norn i: Kulturminster. 1944. S. 33 og flg.
- 2) Arhus brandtaksationsprotokol 1827—47.
- 3) Holger Jugel: Hotel Royal. 1938.
- 4) Arhus branktaksationsprotokol 1801—10.
- 5) De Fayenceovne var utvivlsomt fra Dybvads fabrik i København, ovne, som Colwitz forhandlede. Aarhus Stiftstidende 18. juli 1804.
- 6) Arhus brandforsikringsprotokol.
- 7) Den Mønstedske Gård i Arhus. Arhus 1953.
- 8) Arhus brandforsikringsprotokol 1801—10, fol. 279, og Arhus brandforsikringsprotokol 1811—20, forsikringsnr. 525.
- 9) Fortegnelse over Arhus købstads borgere 9 dec. 1720—5 jan. 1829, fol. 53.
- 10) Arhus brandtaksationsprotokoller.
- 11) Venligst meddelt mig af overbibliotekar E. Sejr.
- 12) Justitsprotokol for Marselisborg birk 1793—1816, fol. 311.
- 13) August F. Schmidt i Østjysk Hjemstavn 1942, side 78.
- 14) Poul Rasmussen i Østjysk Hjemstavn 1944, side 41—57.
- 15) Constantinsborg godsarkiv, div. dokumenter.
- 16) Chr. Elling: Lauritz de Thurah og den jyske barok. (Småskrifter tilegnet Aage Friis. 1940).
- 17) Constantinsborgs arkiv.
- 18) Ibidem.
- 19) Thieme & Becher: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler.
- 20) K. Millech: Danske arkitekturstrømninger 1850—1950.
- 21) Om ombygningen findes div. dokumenter på Constantinsborg, øvrige oplysninger venligst meddelt mig af godsejer A. Pontoppidan.
- 22) Weilbachs Kunstnerleksikon. 1947.
- 23) Inde i hovedbygningen findes 2 smukke hvide fayenceovne fremstillet i Stettin af et ovnfirmas H. Wipler & Sohn. I gårdens arkiv findes en blyantstegning til den ene af ovnene, dateret 12. maj 1868. 2 karyatider på hver side af ovnen symboliserer generalkonsulens liv. Kvinden bærer et neg, og manden bærer et anker.
- 24) Ribe domkirkes inspektionsarkiv. Dokumenter om Ribe domkirkes reparation m. m. 1737—1808.
- 25) Otto Norn i: Kulturminster. 1944.
- 26) Weilbachs Kunstnerleksikon. 1947.
- 27) Jacob Helms: Ribe Domkirke. 1870. Spalte 173.
- 28) Korrespondancen i ovennævnte pakke om domkirkens reparation.
- 29) Francis Beckett: Danmarks Kunst. II. S. 259.
- 30) P. Terpager: Ripæ Cimbria. 1736. S. 302.
- 31) Arhus murermesterlavs protokol 1749—1863, mødet den 14. sept. 1793, hvor den bortrømte oldermands navn Ulrich Christian nævnes.
- 32) Kirkebog for Arhus domsogn 1729—1800, fol. 96b.

LUNDHOFF

AF THORVALD MADSEN

Falling sogn strækker sig i en mærkelig kile mod nord og vest ind mellem Ørting, Hundslund, Torrild og Odder sogne. Denne kile hørte oprindeligt til Åkær og henlå til slutningen af 1700-tallet som en næsten uigennemtrængelig urskov. Kilen kaldtes »Lunden« og var kun beboet af en skovfoged, hvis ejendom havde navnet »Lundehuset« og lå på det sted, hvor det nuværende Lundhoff med sine store, smukke bygninger ligger ved den gamle Horsens landevej.

På et kort fra tiden omkring år 1800 ser man, at næsten hele kilen har været bevokset med skov af forskellige træarter: eg, bøg, ask, el og gran; men dog vist mest med eg og bøg. Sådanne storskove var især i begyndelsen af 1800-tallet stærkt eftertragtede. Der var overalt brug for bygningstømmer. Udskiftningen var i fuld gang, og nye gårde og huse blev opført rundt omkring.

Mange dristige spekulanter slog sig op til rigmænd ved at købe gamle skove og omhugge dem for derpå at sælge træet både i ind- og udland, dels til opførelse af boliger, dels til skibsbyggeri. De stærkt udviklede handelselskaber krævede store fragtskibe, der kunne føre sjældne varer hjem fra kolonierne, og Danmark skulle efter 1807 have en ny krigsflåde opbygget. Englænderne havde jo ranet vor flåde og hjemført den.

Man får et stærkt indtryk af den træmængde, der skulle til blot for at bygge et stort lineskib, når man får at vide, at der til dette krævedes 2000 ege- og fyrretræer, og når der så var tale om bygning af ikke mindre end 72 orlogs- og fragtskibe, kan man forestille sig, hvor hårdt det er gået ud over vore skove.

Stort landbrug til Lundehuset kan der næppe have været, eftersom størstedelen af »Lunden« var skov. Lidt var der, hvilket fremgår af det fæstebrev, som skovfoged Espen Christensen modtog, da han i 1775 af Åkærs herskab fik fæste på Lundehuset.

FÆSTEBREV¹⁾

Jeg Benedicte Antoinette de Rosenørn, salig hr. etatsråd de Lassons til Aakjær og Dybvad stæder og fæster hermed til Espen Christensen mit skovhus, Lundehuset kaldet, som hans fader Christen Espensen beboer og godvilligen for skrøbeligheds skyld nu haver afstået til hans søn, der herefter skal træde i hans faders sted. Samme huus må Espen Christensen uden afgift udi fæste nydes og bebo al hans livets tiid på dend måde (betingelse), at han troelig og flittig har med de skove, ham er tillagt, vedbørlig opsyn, så at intet herudi bliver ulovlig hugst eller bortställen, og hvis der nogen ulovlig skovskade i bemeldte skove skulle blive forøvet, da haver hand, ifald hand ikke gierningsmanden attraperer (fanger) strax at give mig sligt tilkiende.

Da Espen Christensen følger udvisningen over alle Aakjær skove til bønderne, ligesom hans fader har gjort, så nyder hand i stempelpenge af hver gård årlig 8 sk. —; men når bygningstømmer til bønderne bliver udvist, som han og har indseende med at samme bliver anvendt til gavn og nytte på bøndernes bygninger med videre — nyder hand en kiendelse i stempelpenge, som jeg selv fastsætter. Hvorimod Espen Christensen overalt i skov og mark påser flittigt, at intet utilbørligt forøves, men altid, så vidt ham muligt er og i alle tilfælde viiser samme troeskab som hans forfædre haver viist at se på mit gavn og bedste, såsom

han for Gud og hans samvittighed vil stå til ansvar for — er mig hans herskab og ordre hørig og lydlig.

I det øvrige retter hand sig efter Hans kongelige Mayestæts allernådigste lov og forordninger, alt under dette hans fæstes fortabelse. Til bekræftelse under min hånd og segl.

Aakjær 14 marty 1775.

Benedichte A. Rosenørn.

Espen Christensen var en meget pålidelig mand i de store skove, han havde tilsyn med, så intet ulovligt foregik, hverken trætyveri eller krybskytteri. Når han red omkring i de halvmørke, tætte skove, var han altid bevæbnet med bøsse

Personalet på Lundhoff o. 1890. C. A. Beck fot.

og fulgt af en trofast og afrettet hund. Der var nok af skarnsfolk fra både hjemlige og fremmede egne. De hjemlige kendte han både af rygte og navn, og med dem kom han lettere overens, men med de fremmede var det straks en anden sag, tit måtte han have mandskabshjælp fra Åkær for at indkredse og fange tyvene. Lykkedes det, blev de ført til »slottet«, hvor de fik deres dom og afstraffelse. Men hændte det, at Espen overraskede en fattig mand eller kone, der var ude efter en »pind« til en kold ovn derhjemme, så lukkede han øjnene og red en anden vej.

Der fortælles for øvrigt flere historier om Espen Christensen som opsynsmand med skovene, men om de har noget med virkeligheden at gøre, kan der ikke indestås for. De fleste ligner historier fra andre egne om trætyveri og krybskytteri.

I Espen Christensens skovfogedtid skete der mange forandringer på Åkær. De gamle, patriarkalske forhold under etatsråd Thøger de Lasson og frue Benedicte Antoinette f. Rosenørn (datter af oberst Matthias Rosenørn og Hedevig Margrethe f. Bornemann til Åkær) blev afløst af mere urolige tilstande. Deres svigersøn, grev Tønne v. Lüttichau, gift med Anne de Lasson, overtog i 1783 det store gods efter svigermoderens død. Han var en meget dygtig og virksom godsejer, der både i skrift og tale slog til lyd for forbedringer i fæstebøndernes kår. Han betragtedes som en lærd mand, hvis ord de mere konservative af dansk

adel lyttede til. Ærgærrig og meget selvstændig, som han var, kom han let på kant med myndighederne.

Da stavnsbåndets løsning gennemførtes 1788, optrådte han som stærk modstander af denne lov. Han mente, den ville ødelægge dansk landbrug, hvorfor han sammen med godsejer F. L. C. Beenfeldt på Serridslevgård optrådte som ordfører for en kreds af ligesindede jyske godsejere. Han rettede et skarpt, voldsomt og dristigt angreb mod regeringen, der forøvrigt ikke blev ham svar skyldig. Men da angrebet også berørte kronprinsregenten, blev grev Lüttichau idømt store bøder samt fortabelse af sin kammerherretitel. Over denne dom blev han rasende, forlod Danmark og bosatte sig i Tyskland, hvor han udnævntes til rigsgreve, og hvor hans efterkommere bor den dag i dag.

I 1793 solgte Lüttichau Åkær og Dybvad til den holstenske rigsgreve Münster (v. Meinhövel²). Med denne mand begynder Åkærs holstenske periode, der varede fra 1793 til 1858. Fra denne periode stammer de mange tyske navne på de personer, der efterhånden fandt vej herop som tjenstgørende på Åkær og Dybvad. Flere af dem blev her i Danmark og akklimatiserede sig som danske borgere.

Münster v. Meinhövel solgte ret hurtigt sine danske godser til en anden holstensk greve, geheimeråd Friederich Otto v. Dernath. Med denne mand begynder for alvor den urolige og sørgelige tid for Åkær, en tid, der var nedværdigende for det gamle rige gods.

Grev v. Dernath var en utiltalende skikkelse, en meget ødsel herre, levemand, stærkt forgældet, som ikke kunne klare sine økonomiske forpligtelser til sine mange kreditorer. For at holde disse nogenlunde fra livet fik han 1796 tilladelse af regeringen til at sælge ud af det til Åkær og Dybvad hørende ufri jordegods, altså bøndergodset, der omfattede godt 600 tdr. hartkorn. Dette blev i løbet af en halv snes år for størstedelen solgt til bønderne, hvorefter de så blev selvejere. Men foruden den ufrie jord tillod han sig også at sælge ud af det frie jordegods, der hørte direkte under Åkær. Formentlig har han tænkt sig helt at udstykke den gamle gård for derved at skaffe sig midler til sine kreditorer. Så vidt kom det dog ikke, men inden han blev standset i salget af dette frie jordegods, havde han allerede solgt et par store skovrige parceller.

Af Hads herreds skøde- og panteprotokol fremgår det, at grev v. Dernath allerede 1794 har villlet sælge »Lunden« til en holstensk landråd v. Gössel, men uvist af hvilken grund er salget ikke gået lovformeligt i orden, eller hvad der er mest rimeligt: landråden har ikke kunnet præstere udbetalingen.

I 1797 meldte sig nye købere, postmester Christen Wichmann fra Kellinghusen ved Rendsborg og købmand Bourjean fra Altona.

I ovennævnte skøde- og panteprotokol findes 1797, folio 262, opført en købekontrakt mellem grev v. Dernath som sælger og de ovenfor nævnte holstenske mænd som købere.

KØBEKONTRAKT³)

»Imellem underskrevne geheimeråd og greve v. Dernath til Aakjær og Dybvad som sælger på den ene side, og postmester Christen Wichmann i Kellinghusen, samt købmd. Bourjean i Altona som interessenter på den anden side, sælger jeg, greve v. Dernath fra min ejende hovedgård i Hads herred, Aakjær amt, en ejendom under førnævnte Aakjærs fri hovedgårds-taxst, »Lunden« kaldet, tillige med den på samme værende bygning »Lundehuset«, — hvormed følger den af beboerne lagte udsæd, samt den ved stedet til anstundende 1. maj befindende glødning, hvilken ejendom, agger, eng, skov og bygning med fuldkommen ejendomsret

og med ald den rettighed mig samme har ejet, intet undtagen, uden hvad endnu for special vorder benævnt, og til alle grændser, som efter mit hovedkort alt tydelig med samme viser.

Kjøberne overlades den for den summa 36000 rdl. i slesvig-holstensk grov courant.

Af denne sum betaler køberne i forestående Kieler-omslag dette år til sælgeren 10,000 rdl. Resten af kjøbesummen 26000 rdl. betales i næstfølgende 4 år i fire lige store terminer i Kieler-omslag ufejlbart, prompte og skadesløs, dog uden renter, altså den første termin 1798 og den sidste 1801.

Så hastig ovenmeldte 10,000 rdl. er udbetalt til sælgeren tiltrædes køberne fri rådighed og besiddelse af ejendommen, og fra dette øjeblik af dermed kand skalte og valte efter eget forgodtbefindende.

Kjøberne får 2 td. land ladeplads, da de for størstedelen må forsende træet til vands. Ladepladsen begynder ved Uldrup strand på højre side af nedfarten.

Skulle køberne blive forlegen for en større plads tilståes dem yderlig 2 td. for 4 rdl. pr. td. land i afgift.

For denne fjølighed forbinder køberne sig til at istandsætte og vedligeholde med sælgeren de veje, som begge fælles må passere til stranden.

Da skovfogeden Espen Christensen ved at opgive sit fæste på »Lundehuset« og til anstundende majdag fratræde samme til køberne, ikke lidet har bidraget til denne handel, så forpligter køberne sig til i en tid af 3 år at lade ham beholde nyttet af hans anlagte humlehave og at affinde sig med ham efter billighed for de ved stedet plantede frugttræer.

Aakjær består af fri hovedgårdstaxt, agger og eng 556 td., 3 skp. og 3 fdk. hartkorn og skovskyl 6 td., 1 skp., 2 fdk., hvoraf køberne, så snart sælgeren har ladet foretage en almindelig og lovlig taxation over det hele private hartkorn, til deraf at svare påbudne og påbydende kongelige skatter.

Køberne erholder i Falling kirke et mands og fruentimmer stolestade, samt norden for kirken en begravelsesplads uden betaling.«

Kiel i octbr. 1797.

F. O. von Dernath.

Som kjøbere: Postmester Chr. Wichmann.

Johan Peter Bourjean.

Af ovenstående købekontrakt får man det indtryk, at der blev drevet stor handel med træ fra »Lunden«s store skove, og at det på en eller anden måde blev fragtet til ladepladsen ved Uldrup, hvorfra det pr. skib blev afhentet af forbrugerne. Det var ikke blot almindeligt brændselstræ, der blev hugget i skovene, men navnlig var det tømmerplanker til brug for skibs- og husbygning.

Hvorledes de tunge træstammer er blevet ført til Uldrup, meldes der intet om, men tanken siger os, at det må have været et uhyre slid og slæb med primitive redskaber at bakse med de mange alen lange stammer.

Selv om der var skrevet købekontrakt, blev der ikke udstedt skøde til de omtalte købere. De 10.000 rdl., der straks skulle udredes, blev ikke betalt, antagelig fordi de ikke har kunnet fremskaffe dem.

Der skete også dette, at postmester Chr. Wichmann døde, og købmand Bourjean fallerede. I stedet for fallenten indtrådte i interessantskabet den før omtalte landråd v. Gössel. Men den afdøde postmesters arvinger ønskede helst at trække sig tilbage fra handelen, hvilket da også skete. Tilbage var der så kun landråden, men da også han var ret usolid, opgav greven ham og solgte i stedet »Lunden« samme år (1797) til sin søn, grev Magnus v. Dernath for 26.000 rdl.

Med denne tyske greve som ejer af »Lunden« fortyskedes gårdens gamle danske navn til Lundhoff. Greven opholdt sig ikke på sin nyerhvervede ejendom, men forpagtede den ud til Niels Leth, en af egnens dygtige landmænd.

Foruden »Lunden« og Dybvad afhændede grev v. Dernath på Åkær i 1801 også det store skovrige Gyllingnæs, der ligesom »Lunden« tilhørte Åkærs frie jordegods.

Gyllingnæs blev solgt til englænderen John Smith, købmand i Altona, der betalte det store skovgods med 16.000 fuldvægtige louisd'orer, d. v. s. franske

guldmønter. Han var en stor forretningsmand, der var klar over, at der var penge at tjene i de urskovagtige skove på Gyllingnæs.

John Smith nøjedes ikke med de 950 tdr. land, som Gyllingnæs bestod af. Han øgede sit store gods ved købet af Lundhoff, der var lige så skovrig som »Næsset«⁴).

Men dette sidste køb blev ikke afgjort hverken med den gamle eller den unge greve von Dernath. De var begge gået fallit. I 1802 blev der valgt en administration, der skulle varetage ordningen af det Dernathske bo og dets formue. Administrationen bestod af C. M. Ahlefeldt, kammerherre og provst ved det adelige frøkenkloster i Preetz, grev Rantzau, kammerjunker og herre til Rastoft og Rathwisch, samt Christian Pedersen, kgl. landinspektør i hertugdømmet Holsten.

Det var af disse administratorer, John Smith købte Lundhoff og betalte ejendommen med 36.000 rdl. i slesvig-holstensk grov kurant.

Man ved ikke helt sikkert, hvilket år denne handel er foretaget. I Hads-Ning herreders skøde- og pantebog findes ikke tilført noget om skødeoverdragelse af gården. Rimeligvis var denne af rent mundtlig art, men formodentlig er overdragelsen sket i 1802.

Ved købet af Gyllingnæs og Lundhoff var John Smith i virkeligheden blevet ejer af Hads herreds største sammenhængende skovstrækninger, og det var netop hovedsagen for ham. Hans hensigt var at omhugge og sælge de ældgamle ege til brug for en påkrævet opbygning af en ny orlogs- og handelsflåde. — Der kom imidlertid ret snart en alvorlig hindring for den hensynsløse skovhugst.

Den fra stavnsbåndets løsning kendte og geniale statsmand Chr. Ditlev Reventlow, der sammen med Chr. Colbjørnsen ivrede stærkt for bondestandens frigørelse og for dens kristelige og folkelige opdragelse, havde også sine tanker henvendt på den rovdrift, der i hine tider fandt sted i de mere og mere udtydede danske skove.

Med skovforordningen af 23. september 1805 søgte han dels at redde de bestående, dels at skabe nye skove⁵).

I 1811 modtog stiftamtmanden for Århus stift, Fr. J. Chr. Güldenchrone, et brev fra statsminister Chr. Ditlev Reventlow, hvori han beklager sig over de stærkt forhuggede skove i Hads herred og navnlig omtaler de stærkt medtagne skove på Gyllingnæs, ved Åkær og Lundhoff.

Det hedder bl. a. i brevet:

»Den største deel af de oprindelige hertil hørende skove skal være forhugget og ødelagt, formentlig før skovforordningen af 23/9 1805 er trådt i kraft. Hegnet omkring skovene er ikke altid blevet holdt i behørig orden, og ved efterårstide bliver der græsset. Skovene ved Lundhoff skal være ødelagte og på Gyllingnæs skal det samme være tilfældet. Dog er endnu Carlshauge af 270 td. land tilbage til brug for conservation. I samtlige skove, som ere uindfredede, græsser creaturene.

Ejerne af disse skove skal til stiftamtmanden indgive erklæring inden 4 uger om, hvad der ved disse anmeldelser måtte findes at erindre eller bemærke.«

Om der overhovedet er indsendt erklæringer om skovene på Gyllingnæs og Lundhoff, er vist tvivlsomt. Der findes ingen afskrifter af sådanne i Viborg landsarkiv. D'herrer englændere og tyskere var mest tilbøjelige til at råde sig selv derude i de dunkle skove på Gyllingnæs.

Reventlows skovforordning af 1805 var særlig rettet mod de private skove, der truedes med fuldkommen ødelæggelse. Forordningen indeholdt to hovedbe-

stemmelser, som stadig er gældende lov. Den første siger klart, at den grund, hvorpå der ved forordningens udstedelse stod højskov, må ingen sinde forvandles til ager, eng og græsning, men skal altid vedblive at være skov. Ved den anden bestemmelse blev det forbudt enhver i de første 10 år efter købet af et jordegods at hugge i skoven til andet brug end til egen og godsets fornødenheder.

I virkeligheden er hermed *fredskovforpligtelsen* indført i Danmark, og hvis »Englænderne på Gyllingnæs« har efterfulgt den nye skovforordning af 1805,

Lundhoff, Hovedbygningen set fra haven 1901.

har den uden tvivl været følelig nok for dem. Men de har sikkert bedst kunnet klare sig uden andre forordninger end dem, de selv skabte.

Ganske vist var der større dele af skovene på Gyllingnæs, der ikke faldt ind under forpligtelsen. Hvor stort et areal der i de første par decennier af 1800-tallet er blevet forvandlet til agerland på Gyllingnæs, ved man ikke noget om, men i samme tidsrum er ganske sikkert størstedelen af skovene ved Lundhoff blevet ryddet til fordel for et større areal ager og eng.

For nogle år siden levede i Odder en ældre dameskrædderinde, frøken Laura Lauridsen. I sine yngre dage var hun meget benyttet som syerske i de større hjem på Odderegnet. Hun var meget tilbageholdende og blandede sig ikke med hvem som helst. Heller ikke udtalte hun sig om sin herkomst. Men inden hun døde, fortalte hun dog, at hendes slægt stammede fra Holsten. Hendes oldefar hed Claus Wichmann, en søn af den før omtalte postmester Wichmann i Kellinghusen.

Om Claus Wichmann vidste hun, at han omkring 1795 af grev von Dernath til Åkær fik overdraget embedet som skovinspektør for samtlige skove tilhørende Åkær. Hun meddelte også, at han først fik bolig i Lindkjærlethuset ved Gylling strand, senere i »Lundhuset«, hvor han fik ordre til at hugge løs i skovene, der på den måde lidt efter lidt blev ødelagt. Efter den gamle syerskes udsagn er det altså Claus Wichmann og hans arbejdere, der har gjort lyst i Åkærs store skove.

I 1805 må der være hugget så stærkt i Lundhoffs skove, at der nu kunne påtænkes en større landbrugsdrift.

I stedet for Wichmann, der formodentlig på dette tidspunkt havde overtaget forpagtningen af den nye vejmølle ved Dybvad, antog John Smith en dygtig landmand til at drive landbruget på Lundhoff. Denne landmand var forvalteren på Åkær Jens Kjær, der var yngste søn af skolelærer Anders Kjær i Lyngby (Hellum herred) og broder til herredsfogeden i Hads herred Anders Kjær.

Samme år, som Jens Kjær begyndte sin virksomhed på Lundhoff, blev han gift med Elisabeth Bærentzen, f. 7 september 1783 i Horsens. De fik efterhånden 6 børn, der alle blev født på Lundhoff.

En del af skovene på Lundhoff var allerede borthugget, da Jens Kjær i 1805 blev forvalter, men skovhugsten fortsattes, så længe John Smith var ejer af gården. Han døde imidlertid i Pinneberg 26. februar 1813, og ifølge testamente af 4. december 1812 skulle hans datter Jane Smith arve de to gårde Agersbøl og Lundhoff, medens sønnen John Smith fik overladt Gyllingnæs.

Men ingen af de to børn havde lyst til at overtage ejendommene. Grunden dertil var vel nærmest den, at den store landbrugskrise, der ledsagede den almindelige handelskrise, var i fuld gang i tiden efter Kielerfreden 1814, og den skabte utrygge økonomiske forhold.

Resultatet blev, at eksekutorerne i John Smiths dødsbo måtte tage affære⁶⁾. Agersbøl blev solgt til major J. P. Ingwersen på Viufgård. Lundhoff solgtes 1817 ved mundtlig kontrakt for 8.000 rdl. til inspektør Carl Qvist, Gersdorffslund. Helt klare aftaler ved salget af Lundhoff har der næppe været. Dødsboet måtte atter overtage gården i 1822, hvad så grunden har været. Den må sikkert søges i de svære økonomiske krisetider, der da gik tungt over Danmark. Værdierne sank dengang helt ned til det rent forsvindende.

Carl Qvist har rimeligvis ikke kunnet præstere udbetalingerne ved købet af Lundhoff. Imidlertid købte han atter gården i 1824, men da havde han ved lån sikret sig de nødvendige penge.

Lundhoff var da en gård på 4 tdr. 0 skp. og 3 fdk. hartkorn, og dens pris var den samme som i 1817, nemlig 8.000 rdl. rede sølv.

CARL QVIST

Det var både en solid og en redelig mand, der overtog Lundhoff. Som landmand var han anset som en både fremsynet og dygtig mand. Derom vidner flere udtalelser, navnlig i værket »Bidrag til kundskab om de danske provindsers nærværende tilstand i oeconomisk henseende«, et værk på 19 bind, udgivet af Landhusholdningsselskabet i årene 1826—44.

I bindet om Århus amt 1827 skriver forfatteren J. H. Bredsdorff om landbrugs- og havebrugstilstanden i Hads herred. Der nævnes flere fremskridtsmænd, især Carl Qvist, om der berettes, at han med »udmærket held har merglet sin jord, fredet og indhegnet marker og skove med stengærder. Desuden er

han en fortrinlig havemand, der på mindre end 4 år har plantet ikke mindre ind 150 stk. forædlede frugttræer i haven på Lundhoff, mest æbler og pærer, der alle er i god grøde. (Enkelte af disse gamle frugttræer, som Qvist har plantet, står endnu i Lundhoffs have og værnes med omhu af gårdens nuværende ejer). Med hensyn til Lundhoffs skove må især nævnes den meget lovende, indhegnede og fredede unge skov på 150 tdr. land, som Qvist for størstedelen har tilplantet og hegnet. Carl Qvist driver sin lille ejendom med megen omhu og tænksomhed. Han har ryddet op af den mindre gode skov og forvandlet dens grund til frugtbart agerland. Den øvrige har han fredet og behandlet således, at dens værdi er betydelig forøget og bestandig tiltager. Det skal bemærkes, at Carl Qvist bruger kobbeldrift på sin ejendom.«

Der må i ældre tid have været mange sure pletter på Lundhoffs jorder, hvor vandet har stået uden at kunne få afløb. Om denne situation udtaler Carl Qvist sig i den omtalte bog:

»Når man betænker, at Hads herred gennemskæres af et varigt vandløb, som løber til stranden omtrent fra midten af den store Ørting og Randlev tørvemose til to sider, nemlig forbi Åkær og Vads mølle til den ene og forbi Rodstenseje, Odder, Assedrup til den anden, og at der til dette hovedvandløb er henledet næsten alt det vand, som før måtte forblive i sumpe og moser til fordærvelse for engslet og agerbrug, så at den største del af Hads herred i hine tider næppe avlede den fornødne føde, endsige sæderug, hvilket beboerne altid hentede fra landets vestlige egne, så synes det, som om den ved udskiftningen foretagne grøftegravning har været årsag til, at overfladevandet er aftaget.«

Qvist nævner et eksempel fra sine egne marker på Lundhoff:

»På den del af Fillerup og Ondrup marker, som grænser til min ejendom Lundhoff, såvel som på den mindre landevej, der løber mellem denne og hine byers jorder (på hvilken vandet om vinteren og foråret fordom stod til bugen af hestene) findes nu intet mere stående vand i de våde årstider, siden jeg til min fordel ved grøfter har ledet det gennem mine jorder og skove til Torrild å, der fører det gennem Fillerup og Odder, hvor 5 vandmøller benytter det, inden det falder i hint omtalte vandløb, som går fra den store tørvemose til stranden ved Norsminde. Lignende eksempler findes der nok af her i egnen. Mig er ikke bekendt noget sted, hvor det således ved grøfter afledede vand kan samles og blive stående; thi det går sin gang til åer og bække, som fører det til havet. Denne Hads herreds ejendommelige situation synes også kendelig derved, at ingen indsøer eller store vanddamme findes, undtagen dem, som man ved hjælp af spaden af nødvendighed har dannet sig.«

Endvidere meddeler Carl Qvist, at der næsten ingen landmænd er i Hads herred, som feder kvæg. Lige siden 1814 har malkekvæget været det fordelagtigste. Grunden dertil må sikkert søges i den omstændighed, at mange af de større bønder tog moden op efter Åkær, der helt blev drevet på holstensk vis, hvilket skyldtes ejeren, grev Heinrich Reventlow, der var holstener og havde sine hovedgodser i selve Holsten.

Også han er af J. H. Bredsdorff blevet betegnet som en dygtig landmand, der drev det forsømte Åkær op til en af Danmarks bedste gårde. Det folkehold, grev Reventlow havde på Åkær, var for størstedelen fra Holsten, og mange af dem forblev her i Hads herred til deres død.

På Åkær oprettede greven et stort gårdmejeri, der naturligvis også blev ledet af holstenerne, hvilket navnlig kan ses i folketællingslisterne fra 1834. Det ses

også i samme folketælling, at flere af de store gårde i Hads herred, bl. a. Gersdorffslund, har ladet indrette mejerier og har kyndige holstenske mejerifolk til at drive dem. Også Lundhoff fik sit mejeri efter mønster fra Åkær.

Om Carl Qvists herkomst ved man så godt som intet, kun at han må være født ca. 1775, eftersom han ved sin død i 1830 var 55 år. Hvor han er født, ved man ikke med sikkerhed; men da traditionen siger, at han er født i Hads herred, kan der være mulighed for, at han er søn af den Qvist, der i 1778 nævnes som forvalter på Rodstenseje⁷).

I en lang række år var Carl Qvist i begyndelsen af 1800-tallet knyttet til Hads herred, dels som godsinspektør for stamhuset Rathlousdal, dels som forpagter af Gersdorffslund og endelig som ejer af Lundhoff, dog nævnes han også i 1817 som inspektør på Ring kloster i Voer herred⁸).

Carl Qvist var gift 2 gange. I Berlingske Tidende for den 20. maj 1811 findes følgende dødsannonce:

Min elskede hustru Elisabeth Magdalene Muusmann afgik i morges kl. 2 ved en rolig død ind i evigheden efter 9 dages sygeleje. Denne sørgelige og for mig smertefulde begivenhed undlader jeg herved ikke at tilkendegive slægt og venner.

Gersdorffslund 2 maj 1811.

Qvist.

Gosmer sogns kirkebog meddeler om dødsfaldet, at »Madame Elisabeth Magdalene Qvist f. Muusmann blev begravet den 8. maj og var ved sin død 37 år.«

Der var ingen børn i ægteskabet; den ensomme tilværelse i hans enkestand har sikkert forekommet ham tung og besværlig. Men selskabelig som han var, havde han mange venner blandt egnens proprietærer og forpagtere, også St. St. Blicher, der fra 1811 til 1819 var forpagter af Randlev præstegård, hørte til hans omgangskreds.

Mens Qvist var forpagter af Gersdorffslund, forefaldt der sidst på året 1812 en begivenhed, der i alt fald gav anledning til folkesnak. Hans husholderske, Sophie Fogh, fødte et barn 20. december, og så vidt man kan skønne, blev fødslen holdt hemmelig et helt år, idet barnet først blev døbt i Gosmer kirke den 18. december 1813. Det blev ved dåben kaldt Elisa, og moderen bar det, hvad dengang var ret ualmindeligt. Af faddere nævner kirkebogen kammerjunker v. Voss til Rodstenseje, inspektør Seitz fra Åkær og proprietær Erichsen fra Hovedgård samt jomfru Erichsen fra Åkær. Hvem faderen var, nævner kirkebogen intet om. Men Carl Qvist har senere i et testamente erklæret sig som dets rette fader.

I året 1814 giftede Carl Qvist sig anden gang. Vielsen står opført i Gosmer sogns kirkebog, og det hedder således:

S. T. Carl Qvist, kystbefalingsmand og inspektør for stamhuset Rathlousdal, bosat på Gersdorffslund, blev trolovet 15 juli 1814 og viet 17 juli s. å. til jomfru Frederica Cathrine Behmann. Viet i hjemmet efter kgl. bevilling af 17 juli 1814.

Af denne vielsesindførsel i Gosmer kirkebog får man altså at vide, at Carl Qvist var en betroet mand. Foruden at være inspektør for stamhuset Rathlousdal var han også kystbefalingsmand under Englænderkrigen 1807—14. Mens denne stod på, var Kattegats kyst bevogtet af et frivilligt mandskab, der havde til opgave dag og nat at påse, at fjenden ikke gjorde landgang nogen steder, hverken i Ning eller Hads herreder.

Carl Qvists anden hustru var præstedatter fra Fyn. Hendes far, Carl Frederik Behmann, fik i 1773 trods sin ringe teologiske embedseksamen (non) dog

embede som præst på den lille afsides beliggende ø Drejø syd for Fyn⁹). Her omtales han som en dygtig og flittig præst, der var meget afholdt af sin menighed. Der fortælles om ham, at han, mens han endnu læste i København, overværede Struenses og Brandts henrettelse på Østre Fælled 1772.

Carl Frederik Behmann var gift med præstedatteren Johanne Juliane Struck fra Øster Skjerninge på Fyn. De havde sammen 4 børn, bl. a. to døtre, Sophie Amalie og Frederica Catharina Behmann. Den første (døbt 11. februar 1776) blev 1801 gift med Thomas Klitgaard, sognedegn til Veggerby og Bislev, den anden (døbt 2. juni 1780) blev som ovenfor nævnt i 1814 gift med Carl Qvist.

Lundhoff o. 1960. Sylvest Jensen fot.

Sognedegnen Thomas Klitgaard døde tidlig 1815 fra hustru og 6 ukonfirmerede børn¹⁰). Dette kan have været grunden til, at Frederica Catharina, der i sit ægteskab med Carl Qvist ingen børn havde, tog til sig et af søsterens mange børn, Hedevig Sophie Christine Klitgaard, født i Veggerby 1804.

Hvornår denne lille pige blev optaget i hjemmet hos sine fremtidige plejeforældre, vides ikke sikkert, men det var formodentlig først efter hendes fars død i 1815, måske endda først efter at Carl Qvist i 1817 havde købt Lundhoff. Her har hun altså set og måske været med i det travle liv, der udfoldedes for at omskabe skovejendommen Lundhoff til en større landbrugsgård, et arbejde, hun selv senere skulle komme til at nyde frugterne af.

Med Carl Qvist fik Lundhoff den rette mand. I den korte tid, han fik lov at leve, udførte han et pionerarbejde med dels at skabe noget nyt, dels at oprette gårdens forsømte tilstand, hvilket særlig gjaldt agerjorden og bygningerne. Hans plan var at skabe et lille gods inde mellem de skove, der endnu stod, og dem, der var ryddet. De gamle træstubbe, der i store arealer stod i tusindvis som levn fra omhuggede skove, fik han med stort besvær bortryddet og skabte derved ny fortrinlig agerjord. Desuden ryddede han gammel uplejet skov, der ingen ting var værd, og plantede nye vækster. De forfaldne bygninger istandsatte han foreløbig og forøgede størrelsen på stald- og ladebygninger samt begyndte opførelsen af et herskabeligt stuehus, men alt dette store opbygningsværk så han ikke fuldendelsen af.

Allerede 30. juli 1830 døde Carl Qvist i en alder af kun 55 år¹¹).

Det var, som al virksomhed standsede for en tid på Lundhoff, kun det aller-nødvendigste arbejde blev gjort. Manden for det hele, han der havde evnen til at sætte hjulene i gang og sætte arbejdstempelet op, han var der ikke mere.

I Aarhus Stiftstidende skrev hans hustru følgende bekendtgørelse:

I går eftermiddag kl. 6 rammede skæbnens hårdeste slag mig, idet den himmelske Fader ved den blideste død bortkaldte min elskede mand Carl Qvist i en alder af 55 år. Han døde af en heftig nervefeber.

Lundhoff den 31 juli 1830.

Frederica Cathrine Qvist.

I det foregående er der omtalt et testamente, oprettet 10. januar 1816 mellem ægteparret Qvist, findes i Hads herreds skifteretsprotokol nr. 1 (1828—1835).

Det hedder i dette, at den længstlevende skal arve den andens gods; men skulle det ske, at den »længst levende bliver til sinds at indlade sig i nyt ægteskab, skal der forinden udbetales til min, inspektør Qvists udenfor ægteskab avlede naturlige datter, Elisa Qvist, der opdrages hos os og anses som vores ægte barn, den sum af 2000 rdl. sølvværdi . . . skulle derimod den længstlevende ved døden afgå uden at have indladt sig i noget andet ægteskab, så tilfalder alt, hvad boet måtte efterlade sig, forannævnte vores kære datter, Elisa Qvist, som vores eneste udkårne arving.«

Vi ser af dette testamente, at Carl Qvist ikke alene vedkender sig som fader til Elisa, men at hun også anerkendes som berettiget til at arve sine forældre, som var hun deres ægte barn.

Kort efter Carl Qvists død var der skifte på gården, og ved dette blev forvalter Kotzebue antagen som enkens lavværge, og skifteretten påtog sig at være tilsynsværge for den umyndige datter Elisa Qvist.

Det vil føre for vidt her at opnotere dette store skifte i dets enkeltheder. Det bestod for øvrigt af mange værdifulde ting, men det fortæller også, at familien endnu boede i det gamle stuehus, hvor lokaliteterne var få og små.

Det nye stuehus, som Carl Qvist var begyndt at opføre, var endnu langt fra færdigt.

Det meddeles bl. a. i skiftet, at ejendommens besætning bestod af 13 heste fra 8 til 36 rdl. s. v., ialt 216 rdl. s. v., 25 malkekøer af forskellig alder, 1 stud, 1 tyr og 3 kvier, desuden 15 får, 3 lam, 2 svin og 3 grise, ialt 293 rdl. s. v. I redskabshuset fandtes en postvogn 60 rdl., holstensvogn 30 rdl., 5 arbejdsvogne 100 rdl., 4 plove 12 rdl., 3 harver og 1 brakharve 9 rdl., alt sammen i sølvværdi.

Om det nye stuehus meddeler skiftet, at det endnu ikke er fuldført, men enken vedtog, at byggeriet skulle fortsættes i overensstemmelse med den derom indgaaende akkord, hvorefter muremester Bierre har påtaget sig opførelsen af en grundmuret stenbygning, forsåvidt mur, tømmer samt gibsarbejdet angår, og hvilken bygning skulle være færdig omkring 1. oktober d. å. (1830) mod en betaling af 500 rdl. sedler, hvoraf han efter enkens erklæring har modtaget 200 rdl. Hvad angår snedkerarbejdet, da er derom også indgået akkord med snedker Hansen fra Horsens, som skal have 2 rdl., 4 mark daglig for sit arbejde, og hvoraf hans svende skal have 2 mk. dgl. og erholde alle tre kosten på gården. Fyrbrædder og fyrtømmer er købt i Horsens, og hvoraf noget er betalt, hvor meget vilste enken ikke.

Inden sin død havde Carl Qvist opkøbt en hel del af Gyllings og Hundslunds kirketiende, hvilket viser, at han netop tænkte på at gøre Lundhoff til et lille

gods. Men hans efterladte enke ønskede imidlertid ikke at beholde dem, hvorfor hun gjorde aftale med prokurator Hald i Horsens om at være lavværge for hende og være hende behjælpelig med salget af tienderne, således at hun på den måde kunne få likvid kapital.

Angående avlsbedriften vedtoges det, at den skulle fortsættes som hidtil, hvilket forvalteren skulle forestå efter bedste evne, og for hvilken han skulle være ansvarlig.

Kort efter at byggeriet var fuldført, blev gården takseret til brand, og i Odder branddirektorats protokol nr. 6 for år 1830 og videre frem er denne takseration indført. Der meddeles følgende:

»En gård Lundhoff kaldet ejes og beboes af madame Qvist, og som forhen den 27 juli 1826 blev taxeret for 6800 rdl., befandtes nu således forandret:

a. Stuehuset, sønden i gården, 20 fag, 16½ alen dyb, grundmuret til alle sider, undtagen den østre gavl, som er egebindingsværk med stråtag og teglskæg til 18 værelser, hvoraf 8 er gibsede, vinduer og døre, samt bræddegulv i 15 fag og tre skorstene takserede for 3090 rbd., reduceret til	3000 rbdl. s. v.
b. Det østre hus, som under forestående dato blev takseret for 830 rbd., er nu tilbygt med 8 fag, som består af ege under og blandingsovertømmer, murede vægge og stråtag, ligesom de øvrige 18 fag til fæhus, takseret for 1080 rbdl. sedler, reduceret til	1050 rbdl. s. v.
c. Det vestre hus forhen 18 fag, var i 1826 takseret for 790 rbdl. sølv, befandtes nu at være tilbygt med 8 fag, som består af ege under og blandingsovertømmer, murede vægge og stråtag til stald, takseret nu for 1120 rbdl. sedler, reduceret til	1090 rbdl. s. v.
d. Det nordre hus, 16 fag, 22 alen dyb, ege under og fyr overtømmer, murede vægge med brændte sten og med stråtag. Dette hus har forhen været stuehus, men er nu indrettet til lade og takseret for 2060 rbd., reduceret til	2000 rbdl. s. v.
f. Et østre hus for gården, 6 fag og 8 alen dyb, murede vægge, ege under og blandingsovertømmer, tegltag på den ene og stråtag på den anden side, bruges til hønsehus og svinesti, takseret for 103 rdl. sølv, reduceret til	100 rbdl. s. v.

Ialt forsikret til 7240 rbdl. s. mod forhen 6800 rbdl. s.

Taxationsmændene: P. Sørensen, Bach, Ole Andersen.

Antagelig er ledelsen af bedriften på Lundhoff blevet enkemadame Qvist for besværlig og indviklet. Den mere moderne og omfattende landbrugsdrift, som hendes afdøde mand var slået ind på efter Åkærs mønster, krævede både indsigt og personlig arbejdsindsats. Det magtede hun ikke, og heller ikke hendes hidtilværende ældre forvalter gjorde det. Hun søgte en yngre, mere kyndig og arbejdsduelig mand, der på egen hånd kunne lede bedriften på Lundhoff.

CHRISTEN LEVRING

Den mand, Chr. Levring, der nu trådte til, var født 24. februar 1802 i Kvorning sogn, Viborg amt. Hans forældre, Anders Christensen Levring og hustru Anc Jensdatter, var enten fæstere eller ejere af en udflyttergård tilhørende godset Tjele¹²⁾. Christen var ældste søn, en ærgerrig natur, der til trods for utilstrækkelige evner higede efter mere, end han vel magtede. Han kom tidligt ud fra hjemmet for at lære landvæsen på store og større gårde, men skiftede vist ret ofte. Han læste til dansk jurist og tog afsluttende eksamen i 1824 med karakteren: ej ubekvem. Efter denne uddannelse blev han forvalter på det store skovgods Vosnæsgård i Skødstrup sogn nord for Århus. Det var herfra, han kom til Lundhoff som forvalter 1832.

Som før omtalt boede hos enkedamade Qvist et par unge piger, der var knyttet til hende ved familieband. Den yngre, Elisa Qvist (Carl Qvists illegitime datter) var i 1830 fyldt 18 år, den ældre, Hedevig Sophie Christine Klitgaard (en søsterdatter til madame Qvist) var samme år fyldt 26 år og forestod hjemmets husholdning. Dette nære samkvem mellem de unge førte ret hurtigt til forlovelse mellem forvalteren Christen Levring og Sophie Klitgaard.

Mærkværdigt nok står deres vielse ikke opført i Falling kirkebog, men i Fruering sogns kirkebog står følgende:

Ungkarl, ex. juris, proprietær hr. Christen Levring af Vosnæsgård, 31 år, og jomfru Hedevig Sophie Christine Klitgaard af Lundhoff, 29 år, 1. marts 1833 hjemme på Lundhoff efter kgl. bevilling af 14. jan. 1833 tillige at vies af uvedkommende præst.

Allerede samme år købte Christen Levring Lundhoff og får skøde på ejendommen 27. juni 1833¹³).

Det hedder bl. a. i skødet, at gården står for hartkorn fri hovedgårdstakst, ager og eng 4 tdr. 0 skp. 3 fdk., 1½ alb., skovskyld 1 td. 6 skp. 1 fdk. 61/183 alb. Angående købesummen anføres videre i skødet:

Op da kjøberen, forvalter Levring, nu har tilfredsstillet mig for den accorderede kjøbesum 9000 rbd. sølv dels ved betaling, og dels ved, hvortil han og herved forpligter at overtage sig den af min salig mand og mig på bemeldte ejendom stiftede og nu tinglæste pantegjæld, som han, kjøberen, indfrier ved derfor at udstæde sine gjældsfor skrivinger til creditorerne og derimod uopholdelig forskafter mig berørte min sal. mands og mine for skrivinger extraderede og udslattede af panteprotokollen —, så kender jeg herved for mig og arvinger ingen videre lod eller deel, ret eller rettighed at have til eller i bemeldte Lundhoff med tilhørende; så alt er taget i besiddelse af kjøberen /: og hvoraf han svarer alle skatter og offentlige præstationer af ethvert slags, der hviler på ejendommen eller ejeren, rigsbankhæftelsen underforstået, fra sidste første april af og for eftertiden.

Dets til bekræftelse under min laugværgeres underskrifter i overværelse af tvende tiltagne vidnere.

Udstedt i Arhus 27/6 1833.

Frederica Cathr. Qvist, f. Behmann.

Som laugværge: *N. E. Schmidt.*

Ang. Lundhoffs skove giver Chr. Levring følgende erklæring:

Overenstemmende med det højkongelige rentekammers skrivelser af 14 marts og 22 aug. d. å. erklæres herved, at den ved Lundhoff værende fredskov, således som den efter den foretagne regulering nu er, som en reel byrde hviler på ejendommen, og at enhver efterfølgende ejer bliver pligtig at conservere og behandle den som fredskov, samt at være ansvarlig for de overtrædelser, som mulig måtte findes at være begåede mod anordningerne, omendogså disse måtte være begåede af en foregående ejer. Denne påtegning bedes tinglæst ved Hads-Ning herreders ret og en verificeret gjenpart deraf meddelt.

Lundhoff d. 12 septbr. 1835.

Levring.

Foruden skødets udstedelse betingede enkedamade Qvist sig i de samme dage en skriftlig aftægts- og livrentekontrakt, der forhåbentlig er blevet overholdt. Kontrakten lyder således efter Hads-Ning herreders skøde- og panteprotokol 1833, folio 364:

»Christen Levring, Lundhoff forpligter sig herved til fra dato til enkedamade Qvist f. Behmann at udrede 140 rd. sølv (11 juni og 11 dec.) på hendes bopæl. Skulle bemeldte madame Qvist ønske for sig og sin plejedatter, Elisa Qvist at opholde dem hos mig eller i stedet for ovennævnte apanage at modtage bopæl, får de overladt domicil i stuehusets østre ende. Desuden skal de have fornøden brænde, kost, lys og vask. Dog er det ingen forpligtelse for mig til også at forsørge jomfru Qvist, men kun en rettighed for bemeldte madame Qvist til at have hende hos sig og underholde hende i den tid benævnte madame Qvist vil opholde sig hos mig og hustru.

Dersom hun ønsker naturalier i stedet for penge, tilbyder min hustru og jeg 4 td. rug a 4 rdl., 3 td. byg a 13 sk., 2 td. havre a 9 sk., 4 favne tørt bølgebrænde a 6 rdl., 1 fjerding godt smør a 10 rdl., 2 fede 3 års beder a 6 rdl. Desuden, når hun ønsker det, vil jeg befordre hende årlig frit 4 mile fra Lundhoff til det sted, hun anviser. Kornet og kartoflerne hvert års kyndelmisse, det øvrige derimod hvert års 1.ste november, alt forsvarligt og godt, så at hun ikke kan have billig anledning til derover at klage.

Denne apanage og samtlige forpligtelser ophører naturligvis med madame Qvists død, i hvilket tilfælde dette dokument kan udslættes af pantebogen, når præsteattest om dødsfaldet forevises for retten. Gifter hun sig derimod ophører livrenten aldeles så længe giftemålet vedværes, men begynder igen ifald hun bliver enke.«

Aarhus 24 juny 1833.

Chr. Levring.

Lundhoff. Hovedbygningen set fra gården 1961. N. J. Israelsen fot.

Desværre skulle det vise sig ret snart, at Levring ikke var den mand, der kunne fortsætte sin forgængers intensive arbejde med at omskabe Lundhoff til et stort og indbringende landbrug. Der skulle gå et helt århundrede hen, før denne gård virkelig fik den mand, der i et kraftigt livtag med forsømte agre og bygninger skabte den store gård og den yndige plet, som Carl Qvist havde drømt om, inden han døde.

Århundredet fra 1830 til 1934 er en beretning om mange skiftende ejere af Lundhoff, der i større eller mindre grad søgte at skabe sig tålelige livsvilkår på gården.

I Christen Levrings og Sophie Klitgaards ægteskab fødtes 5 børn, der alle blev født på Lundhoff⁽¹⁾, men kun to af dem levede og fortsatte slægten. Skønt det ældste barn døde tidligt, skal han dog omtales her.

Han blev født 21. april 1834 og blev båret til dåben af Carl Qvists datter Elisa og fik navnet Carl Qvist Levring. Det var også prominente faddere, der overværede handlingen: kammerherre v. Holstein Rathlou, inspektør Terndrup, proprietær Secher, pastor Gottschalck, Odder, og jomfru Bruun, Saksild (præstens datter). Disse navne siger os noget om, hvilken omgangskreds familien på Lundhoff havde.

Denne unge Carl Qvist Levring skal have været en opvakt ung mand, der blev student fra Århus katedralskole i 1854 og tog juridisk embedseksamen i 1860 fra universitetet i København. Han må vel have været noget af en frihedsmænd. Kort efter sin universitetsuddannelse rejste han pludselig til Amerika og meldte sig frivillig til den nordamerikanske nordhær, der kæmpede for nigerslavernes frigørelse. I disse kampe mellem nord- og sydstaterne, der varede fra 1861 til 1865, udmærkede den unge dansker sig, han fik rang som officer, men faldt i den sidste store kamp i marts 1865 ved Richmond i Nord-Carolina.

Nogen tid efter stod der i Aalborg Stiftstidende for året 1865 nr. 94 at læse følgende bekendtgørelse:

Fra den danske consul i Washington har jeg modtaget den efterretning, at min inderligt elskede søn cand. jur. Carl Qvist Levring ikke mere er på denne jord. Han var officer i den amerikanske unionshær og faldt i en træfning i Nord-Carolina, næppe 31 år gl. Dette tilkendegives deltagende venner af hans dybtsørgende mor.

Nr. Søndby 19 april 1865.

Sophie Levring, f. Klitgaard.

Foruden denne søn døde i 1838 en treårig datter Anna Levring og i 1846 atter en søn, den seksårige Anders Sandøe Levring.

Efter disse tre børns dødsfald var der kun to sønner, der levede og førte slægten videre. Af disse blev Julius Klitgaard Levring født på Lundhoff 31. marts 1842. Han blev cand. pharm., løjtnant og telegrafist. Gift 8. maj 1872 med med Conradine v. Holstein.

Den anden søn, Sophus Frederik Behmann Levring, blev født på Lundhoff 19. juli 1837. Han var den eneste af børnene, der blev landmand. Først var han inspektør på herregården Søvang, der ligger ved den udtørrede Tastum sø i Kobberup sogn, Fjends herred. Senere blev han fra 1876 til 1906 ejer af St. Thorsager i Viskum sogn. Blev den 30. oktober 1868 viet til Ellen Margrethe Hedevine Christine Albinus f. i Vormark 6. august 1835, datter af apoteker i Assens, Jakob Johan Henrik Albinus og Hedevig Christine Wissing.

Længe beholdt Chr. Levring ikke Lundhoff. Han solgte gården i 1842 til exam. juris Peder Fjellerup Abell, der hidtil havde haft Rask hovedgård¹⁵).

Efter dette salg førte familien Levring en noget omflakkende tilværelse. Man ved egentlig ikke med sikkerhed, hvortil de flyttede efter salget af Lundhoff. Dog ved man sikkert, at Levring i nogle år i halvtredserne ejede Ørbækgaard på Djursland. Men pengevanskeligheder drev ham fra sted til sted.

Den sidste gård han ganske kort ejede, var Sølund, en smukt beliggende gård i direkte tilslutning til Skanderborg dyrehave. På denne fik han skøde 1857¹⁶). Men her blev han standset i sin videre omflakken. Gården Sølund var behæftet med så megen gæld, at Chr. Levring ikke magtede at betale alle de renter og afdrag, der krævedes. Allerede i 1859 måtte han erklære sig konkurs, og den 31. januar samme år blev hans bo taget under behandling af Hjelmslev-Gjern herreders skifteret¹⁷). Mens denne forretning stod på, sad Levring og hans hustru som bestyrerfolk på gården og fik tilstået opholdspenge af boet.

Opgørelsen tog meget lang tid, først i 1860 kom skifteretten til det resultat, at boets aktiver beløb sig til 41.183 rbd., men passiverne til 43.343 rbd. Inden denne opgørelse forelå, var imidlertid Levring død.

I Skanderborg kirkebog findes indført, at fhv. ejer af Sølund, Chr. Levring, gift og frasepareret, 57 år, er død 11. december 1859. »Liget blev ført til Falling kirkegård og er der indsat.«

Dødsårsagen meddeles at være en hurtig forløbende underlivsbetændelse, men uden tvivl har også den megen modgang taget hårdt på ham, ikke mindst da han til sidst stod ribbet for alt, hvad han ejede. Alle døre og sunde syntes lukkede for ham. Heller ikke hans hustru synes at have fulgt ham til vejs ende, hvad så årsagen kan have været. Det synes, som hun er gået fra ham, da han var dybest nede. Om hun har været hos ham, da han døde, kan være tvivlsomt nok; men sønnen var der. Det er ham, Sophus Frederik Levring fra St. Thorsager, der bekendtgør faderens død i Aarhus Stiftstidende:

Fraværende slægt og venner meddeles sørgeligt, at min elskede fader, Christen Levring hensov blidt søndag den 11 december.

Skanderborg d. 12 december 1859.

Fritz Levring.

Hvor Levrings hustru, Hedevig Sophie f. Klitgaard, har opholdt sig efter separationen vides ikke, men da hun i 1865 meddeler i Aalborg Stiftstidende om sønnens død under kampene ved Richmond i Amerika, underskriver hun sig som boende i Nr. Sundby. Måske har hun der haft pårørende.

Det sidste, vi ved om hende, er, at hun i september 1877 besøger sin søn på St. Thorsager. Her blev hun syg og døde. Da denne gård ligger i Viskum sogn, blev hun begravet på dette sogns kirkegård¹⁸⁾. I Viborg Stiftstidende blev hendes død bekendtgjort af sønnen:

Fraværende slægt og venner meddeles herved, at vor kjære svigermoder og moder, Sophie Levring, f. Klitgaard afgik ved døden d. 20 septbr. under et besøg hos os.

St. Thorsager 23/9 1877.

Margrethe Levring, f. Albinus.

Fritz Levring.

Fjernt fra hinanden ligger de nu på hver sin kirkegård.

PEDER FJELLERUP ABELL

Det er før omtalt, at Chr. Levring i 1842 solgte Lundhoff til P. Fjellerup Abell. Hvad der lå til grund for dette salg, kan der ikke siges noget bestemt om, men årsagen har nok nærmest været både familiære og økonomiske vanskeligheder. Hidtil havde Fjellerup Abell ejet Lundum Møllegård og hovedgården Rask i Hvirring sogn; men det var forsømte ejendomme, der ikke uden store bekostninger lod sig rette op. Lundhoff var ganske vist også forsømt, men den var mindre og havde fortrinlige jorder og en skov, der var i god vækst.

Abell var embedsmandssøn, født 15. oktober 1796 i Kolding. Slægten stammede fra Norge. Faderen Ejler Abell, født i Trondheim 1748, var retsembedsmand forskellige steder både i Norge og Danmark. Han var gift to gange, første gang 1784 med Sophie Magdalene Kroll, der døde i Holstebro 1790, anden gang 30. oktober 1793 med Sophie Amalie Lassen f. i København 1759, datter af byfoged Peder Fjelderup Lassen og hustru, Sophie Magdalene Fisker, hvis søn var den berømte, djærve kaptajn Lorentz Fjelderup Lassen, chef for blokskibet »Prøvesten« i slaget på Rheden den 2. april 1801. Tre gange gik der ild i blokskibet, men den slukkedes, og med det største mod kæmpede han i 4 timer, indtil han kun havde to kanoner, der var brugelige. Først da fornaglede Lassen disse, kastede krudtet i søen og reddede sig i land.

I »Æ Bindstouw« siger Blicher om ham:

Di skøed, å vi skøed. Wo kavtajn — Pe Lassen war'd di kalt ham — han rovt få hvæhr en kuhl, dæ kam: »Den må vi ha' betalt ham.«

Da P. Fjellerup Abell læste til dansk jurist i København 1815—16, traf han ofte sammen med sin berømte morbroder, der ikke alene var slægtens helt, men hele Danmarks.

Den 23. december 1842 fik Fjellerup Abell overdraget skøde på Lundhoff, hvori Chr. Levring meddeler, at købesummen — 25.000 rbd. sølv — er udbetalt dels i kontant betaling, dels ved at køberen betaler den i ejendommen tinglæste pantegæld på 8.000 rbd sølv til afdøde etatsråd Bulls arvinger, og tillige indfrier en panteforskrivning til kaptajn Døcker i Århus på 3.000 rbd. rede sølv, hvorfor er givet 1. prioritet i Kjellergård, liggende i Odder by, og 2. prioritet i Lundhoff. Disse gældsposter må køberen besørge udslettet af pantebogen.

Desuden må køberen årlig »svare til madame salig Qvist i Århus 140 rcbd., som betales hvert år 1. april og 1. oktober, hver gang med det halve som æquivalent for de hende efter kontrakt tinglæst 30. april 1831 tilkommende naturalpræstationer, for hvilken livrente hr. Abell udstæder lovlig doqument og lader tinglæse og derfor giver hende sikkerhed med prioritet i Lundhoff med underliggende, næst efter 8.000 rbd. r. sølv.«

Skødet er underskrevet af Christen Levring.

Man lægger mærke til i skødet, at enkemadame Qvist ikke længere er boende på Lundhoff, men er flyttet til Århus tillige med sin plejedatter Elisa Qvist. Her var de bosat i Guldsmædgade, hvor for øvrigt også fru Sophie v. Holstein Rathlou f. Borch på samme tid boede efter sin skilsmisse 1837 fra majoren på Rathlousdal. Mærkeligt nok med disse to kvinder, de var lige gamle og døde på samme tid og sted. Fru v. Holstein Rathlou den 5. januar 1854 og fru Frederikke Cathrine Qvist den 20. april 1854¹⁹). Den første blev indsat i kapellet på Rathlousdal, den anden blev ført til Fålling kirkegård og begravet ved siden af sin mand. — Mon disse to kvinder, der var så nært bosiddende og var fra samme sogn, har plejet omgang med hinanden?

Enkemadame Qvists dødsfald bekendtgøres 24. april 1854 i Aarhus Stiftstidende af plejedatteren Elisa Qvist:

»At min kjære trofaste moder, Frederikke Cathrine Qvist, f. Behmann, d. 20 d. m. indgik til den himmelske fred, bekendtgøres for fraværende slægt og venner af

hendes datter.»

Hvorfor nævner hun sig ikke ved navn? Sikkert nok, fordi hun på denne måde ville understrege det inderlighedsforhold, der bestod mellem hende og plejemoderen.

I de godt 10 år, Fjellerup Abell ejede Lundhoff, ved man ikke stort at berette om hans landmandsvirksomhed, men man ved derimod, at det i økonomisk henseende gik ned ad bakke for ham.

Man har ligesom indtrykket af, at de ejere, der besad Lundhoff i tiden fra 1830 til omkring århundredskiftet, for størstedelen har optrådt som godsejere, der ikke personlig tog del i arbejdet på gården. Man kan i enkelte af folketællingerne fra 1834 og fremefter læse sig til den overflødighed af tjenerskab, der befandt sig på Lundhoff, en kendsgerning, der ikke rigtig stod i forhold til ejerens økonomiske evner. Foruden ejeren var der forvalter på gården, herskabskusk, skovforvalter, skovfoged o. s. v. Det vides også, at der fandtes særlige vogne og heste til herskabskørsel samt sølvpletteret seletøj til hestene. Til børnene holdtes lærerinde, der samtidig optrådte som selskabsdame.

Alt dette tjenerskab kunne jo nok tillades på herregårdene med det store

hartkorn på 50 til 75 tønder, men på Lundhoff med de små 5 tønder var det uden tvivl for stor en belastning i økonomisk henseende.

Fjellerup Abells landbrug gav ikke stort udbytte. Det var skoven, der var hans bedste aktiv, den gav ham årlig kontante penge, og arbejdskraften var billig. Det var da også særlig den 100 td. land store fredskov, der hørte Lundhoff til, som havde hans store interesse. Han tilplantede skovens åbne pletter med bøg og eg og hegnede hele det store område, et arbejde, der kan ses den dag i dag.

Om Peder Fjellerup Abells familieliv på Lundhoff kan det meddeles, at han i Horsens den 7. juni 1822 blev viet til Cathrine Prien Wolter, datter af bagermester Ole Wolter og Sophie Madsdatter i Horsens. I deres ægteskab fødtes 7 børn, hvoraf de 6 var døtre. De var alle fødte i Lundum Møllegård²⁰). Det ældste barn, Ingeborg Abell f. 1823 blev 25. oktober 1850 viet i Falling kirke til forvalteren på Lundhoff Peter Ejler Schwensen, der var født i Kolding som søn af prokurator Chr. Ludvig Schwensen og hustru Laura f. Vestengaard; denne familie hørte til Fjellerup Abells meget nære venner. Den 14. august 1851 fødte fru Ingeborg en datter, der i dåben fik både sin mors og mormors navn: Ingeborg Cathrine Schwensen. Moderen blev efter denne fødsel meget syg og døde juledag samme år. Det var en begivenhed, der længe hvilede tungt på hele familien på Lundhoff. Det skulle ikke blive derved. Godt et halvt år efter, den 30. maj 1852 døde familiens 8-årige plejebarn Carl Rudolf Schwensen, formentlig af slægten fra Kolding. Ham havde Fjellerup Abell og hustru taget til sig og givet ham samme opdragelse som deres egne. Også dette dødsfald slog hårdt og efterlod et stort savn i familien.

Atter gik der et år, men den 26. juli 1853 skete det helt store tab for Fjellerup Abell og hans børn. Hans trofaste hustru og moderen til alle børnene, Cathrine Prien Abell f. Wolter, døde pludselig, et uerstatteligt tab for den snart aldrende mand²¹). Da endnu en datter samme år rejste bort fra hjemmet på grund af gifternål med en proprietær Ebeling på Abildballegaard, Hornborg sogn, følte han sig ensom og tyngtet af alle disse tab og ikke mindst af de økonomiske vanskeligheder, han havde at drages med.

Han ejede en mindre gård i Hornsyld, Nebsager sogn i Bjerre herred. Hertil må han være flyttet i begyndelsen af året 1854. Det var herfra, han samme år solgte Lundhoff til godsejer Otto Waldemar Hagemann på Rodstenseje. Skødet er skrevet på Rathlousdal 17. juni 1854 og er protokolleret i Hads-Ning herreds skøde- og pantebog 1853—56, folio 237.

Købesummen var 48.000 rdl., en fordobling af den pris, Fjellerup Abell gav for gården i 1842.

Han kunne nu betale størstedelen af sin gæld, bl. a. 1.000 rdl., som han i 1852 havde lånt af den gamle kromadame Kragh i Odder, og 2.000 rdl. til præstestenen i Torrild, fru Sadolin, og andre småsummer omkring i Hads herred. Ser man efter i pantebogen, er de alle udslettede 1854.

Endnu nogle få år levede P. Fjellerup Abell, men døde 1867 i Hornsyld, 71 år gammel.

Lundhoff lededes foreløbig fra Rodstenseje ved en forvalter, Knud Peter Thomsen, der tidligere havde været forvalter på Gersdorffslund. Men da Otto W. Hagemann i 1857 solgte Rodstenseje og bosatte sig i Kiel, blev det for besværligt for ham at eje Lundhoff. Den 21. februar 1859 kan man læse en bekendtgørelse i Aarhus Stiftstidende om salg eller bortforpagtning af gården, I denne hedder det:

Lundhoff (200 tdr. land og 100 tdr. skov) i Hads herred, Arhus amt stilles til auktion den 18. marts dette år, formiddag kl. 10 på tinghuset i Odder, til salg eller bortforpagtning, efter conditioner, som henligger på gården, på Odder gæstgivergård, i Horsens hos gæstgiver Jørgensen, på hotel Royal i Arhus og på hotel d'Angleterre i København.

Die Sternbrooch ved Kiel

Otto W. Hagemann.

Lundhoff blev ikke solgt. Rimeligvis har der fundet en aftale sted mellem Hagemann og forvalteren på gården, der førte til, at Thomsen foreløbig forpagtede Lundhoff, indtil Hagemanns søn, Georg Heinrich Hagemann, efter sin uddannelse som landmand kunne overtage gården for egen regning.

Derved blev det. Thomsen forpagtede Lundhoff, og han var en både solid og dygtig landmand, som snart fik sat skik på det forsømte landbrug.

Knud Peter Thomsen var født i 1821 i Svenstrup på Als²²) og blev som 30-årig forvalter på Gersdorffslund, hvorfra han i 1854 kom som forvalter til Lundhoff.

Samme år blev han gift med Elise Frederikke Eberling (f. 1825), som tilhørte en slægt, der oprindeligt stammede fra fyrstendømmet Lippe-Detmold i Tyskland.

En af denne slægt var i begyndelsen af 1800-tallet ansat som hertugelig husfoged på Gråsten slot, og fra denne familie stammer de Eberlinger, der bosatte sig dels i Sydslesvig, dels i Danmark. I det foregående er det oplyst, at en datter af Fjellerup Abell blev gift med en proprietær Eberling, der ejede Abildballegård i Hornborg sogn, en anden Eberling ejede Ussinggård, men to af samme familie kom til Hads herred. Den ene var ovennævnte Elise Frederikke Eberling, der blev gift med Knud P. Thomsen på Lundhoff, den anden, proprietær Ludvig Emil Voigt, der ejede Bjerager Svejgård, var ikke selv en Eberling, men hans mor, Sophie Frederikke Eberling, var det.

I en utrykt, men meget interessant slægtshistorie skrevet af Ludvig E. Voigt, siger forfatteren om Eberlingerne, at de var uimodståelige, meget snaksomme, livskraftige og førte altid liv og lystighed med sig. Om sin mor Sophie Frederikke fortæller han: »Hun døde 1877 på sin villa ved Eckernførde. Hendes kærlighed og elskelighed er med uudslettelige træk skrevet ind i mit hjerte. Hun var et livligt, solrigt gemyt, let modtagelig for alt skønt og godt, heftigt af sind, men tillige godmodig. Når mine minder om barndomshjemmet på »Marienhof« ved Slesvig er så lyse og dejlige, så skyldes det mest min skønne, livlige moder, der altid yndede at se glade ansigter omkring sig.«

Når der var barnedåb hos Thomsens på Lundhoff eller ved andre større festlige lejligheder, så var Eberlingerne i regelen samlede, og så gik snakken, mest på tysk, det faldt dem ligesom mere mundret. Selskabets midtpunkt har nok været den gamle Louise Dorthea Eberling, Thomsens svigermor, der nu havde fået sit alderdomsasyll hos datteren på Lundhoff.

Ved barnedåben på Lundhoff i 1858 bestod fadderne mest af omegnens proprietærer, men foruden dem er også opført »landvæsenselev Hagemann«. Fornavnet er ikke nævnt, men det er ikke usandsynligt, at denne »landvæsenselev« på 18 år er den senere ejer af Lundhoff, Georg Heinrich Hagemann, søn af godsejer Otto W. Hagemann, der i 1857 havde solgt Rodstenseje og var flyttet til Kiel.

Denne unge Hagemann var efter forældrenes bortrejse blevet tilbage i Danmark og havde fået sin videre landmandsuddannelse hos forvalter Knud Thomsen, hvis kyndige indsigt på landbrugets område var anerkendt i Hads herred.

Hvor længe Georg Heinrich har opholdt sig på Lundhoff, vides ikke. Men i 1866, da han var 27 år, besluttede faderen i Kiel at sælge gården til sønnen i det håb, at han nu havde indhentet så mange erfaringer på landbrugets område, at han på egen hånd kunne drive en gård.

GEORG HEINRICH HAGEMANN

Både Georg og hans berømte broder, videnskabsmanden og filantropen Gustav Adolf Hagemann, var født på Rodstenseje, den første 31. marts 1840, den anden 16. maj 1842. Begge brødrene befandt sig bedst i Danmark og forblev her i landet til deres død.

I sine erindringer giver Gustav A. Hagemann i nogle få linier et levende indtryk af barndomslivet på Rodstenseje:

»Man gør sig vanskelig begreb om, i hvor høj grad en stor gård dengang udgjorde sin egen lille verden, hvor stille livet henrandt upåvirket af verdensbegebenhederne, og hvor meget man var henvist til sig selv og sin egen evne til at klare sig! Men således så vi drenge det ikke. Rodstenseje var vor fødegård, vort kære hjem, hvor køerne i stalden, hestene og karlene var vore venner og daglige kammerater, hvor spindestuen om aftenen, når sang og spøg ledsagede pigernes arbejde var det sted, vi helst, men i hemmelighed søgte.«

Fra denne lykkelige barndomsverden drog Otto W. Hagemanns sønner ud for at skabe deres egen verden. Gustav A. Hagemann blev en af Danmarks store mænd, en ualmindelig vidtfavnende skikkelse, hvis store åndelige og materielle virke rakte til mange sider af vort samfund, navnlig i teknisk retning og ikke mindst i filantropiens verden. Hans navn vil lyse langt ind i den løbende tid.

Hans broder, Georg Heinrich, havde lyst til landbruget, og under sin fars vejledning kom han tidligt med i arbejdet på Rodstenseje. Der blev ikke gjort forskel på »fars sønner« og den almindelige jævne arbejder på gården.

Efter at han havde uddannet sig på flere gårde, sidst hos forpagter Thomsen, var det, at faderen i 1866 overdrog ham Lundhoff for 64.000 rdl.²³).

Samtidig med, at han begyndte som selvstændig landmand, blev han gift med Julie Sophie Heydenrich; men dette samliv varede kun kort. Hun døde 26 år gammel den 20. maj 1868 tillige med det barn, hun netop skulle føde²⁴).

Georg H. Hagemann var næppe nogen fremragende landmand. Det kneb ham at klare udgifterne, og allerede efter kun 7 års ejertid var han rede til at sælge Lundhoff. Men før dette kunne ske, lod han i 1873 sin gård vurdere af to udmærkede, landskendte landmænd, forpagter Chr. F. Jensen på Rodstenseje og P. Brechling på Faugård.

Denne vurdering, der er fremsat på en interessant og anskuelig måde, bør kendes i sin helhed, fordi den giver besked om mange forhold på Lundhoff, både om dens beliggenhed, om bygninger, landbrug og navnlig om priser og lønninger på et tidspunkt, da alt endnu lå i et lavere niveau, men snart fik tendenser i opadgående retning.

VURDERINGEN AF LUNDHOFF 1873

Lundhof er beliggende i Hads herred, $\frac{1}{2}$ mil fra Odder, $\frac{3}{4}$ mil fra Århus og $\frac{2}{4}$ mil fra Horsens i en frugtbar og befolklet egn. Ejendommens hovedanvendelse er agerbrug, dog giver skoven god indtægt. Gårdens bygninger ere:

a. Stuehus i syd. Grundmur med tegltag, 1ste etage med kvist til gårdsiden, indrettet med en del tapetserede og malede værelser til beboelse, samt til økonomilighed, mælkestue og vadsk. Er 56 alen lang, 16 alen dyb og $4\frac{1}{2}$ alen høj.

b. Et hus i øst indrettet til bagehus, svinesti og kostald. Egebindingsværk med stråtag. Er 88 alen lang, 11½ alen dyb, 4 alen høj.

c. Et hus i vest indrettet til hestestald, vognport, brændehus og materialhus. Egebindingsværk med stråtag. 78 alen lang, 12½ alen dyb og 3½ alen høj.

d. En mindre bygning bygget op til nr. c, til håndværksbolig og hønsehus. Grundmur med tegl. 12 alen lang, 8 alen dyb, 3 alen høj.

e. Lade i nord. Forsiden grundmur. Bagsiden og begge gavle egebindingsværk med stråtag. 63 alen lang, 23 alen dyb, 5 alen høj.

f. Kjernehus øst for stuehuset. Egebindingsværk, 10 alen i firkant.

Endvidere findes på gårdens mark et hus til 2 arbejderfamilier.

Gårdens bygninger ere godt beliggende for marken, de ere ældre og navnlig nr. b og c, hvoraf den første trænger til ombygning, hvortil ejeren og har gjort forberedelser. Iøvrigt ere de ganske godt vedligeholdte og passende til gårdens størrelse, skjønt vel ikke alt kornet kan rummes i laden. Ved gården findes en god have i forbindelse med lidt skov. Samtlige bygninger ere forsikrede for 14,795 rdl. Ejendommens jordtilliggende ere efter arealberegningen 202 td. land ager og 106 td. land skov, som er fredskov, hvilket ansees for stemmende med de faktiske forhold. Hartkornet andrager for ager 9 td., 2 skp., 2 fdk., ¾ alb. og skovskuld 1 td., 6 skp., 1 fdk.

Af agerjorden, der er af forskjellig beskaffenhed ere omtr. 80 td. land god muldjord med mer eller mindre sandblandet leerunderlag, omtr. 80 td. land lettere muldjord med kvæg, sand og stenet underlag og godt 40 td. land fuldstændig sandjord med sandunderlag.

Marken er jevn, har en god figur, er overmerglet og drainet på et ganske lille stykke nær. Overalt såvel på marken som i gården er der rigelig vandforsyning. Marken er så godt som overalt indhegnet ved ydersiderne ligesom og skoven.

De 160 td. land af agermarken drives i 8 indtægter med reen brak, vintersæd, byg, blandingssæd, havre og 3 års græs. De 42 td. land, den såkaldte sandmark drives i 7 indtægter med reen brak, vintersæd, byg, havre og 3 år græs.

Hovedbestanden af skoven er bøg med nogle større ældre og yngre nåletræsplantninger. Størstedelen af skoven er i slagbar stand og jordbunden egner sig til de på samme værende træsorter. Den er ikke undergivet tilsyn af det kgl. forstvæsen.

Som besætning holdes på gården 34 malkekøer, 8 fedekøer, 10 unge stude, 3 kvier, 2 kalve og 7 får med yngel, samt 9 heste, hvoraf dog for tiden de to ere foderheste. I en længere årrække har der været holdt 50 malkekøer og en del får, men på grund af de forandrede forhold har ejeren bestemt sig for delvis fedning og opdræt.

Værdien af heste og kvægbesætning ansættes til 6000 rdl., hvorimod den kun er forsikret for 3,700 rdl.

Det til gårdens bedrift fornødne inventarium og redskaber ere tilstede og i god orden og er forsikret til 1796 rdl., hvilket ansees for lavt sat.

Indtægter og udgifter af denne ejendom, der er os meget godt bekendt i en længere årrække, beregne vi i henhold til ovenstående bedømmelse således:

INDTÆGT

a. Korn:	Rdl.	M.	Sk.
1) 10 td. land hvede, 10 fold = 100 td. a 8 rdl. og 4 mark	866	4	0
10 td. land byg, 10 fold = 100 td. a 4 rdl., 5 mk., 8 sk.	491	4	0
10 td. land blandkorn, 14 fold = 140 td. a 4 rdl., 0 mk., 0 sk.	560	0	0
10 td. land havre, 14 fold = 140 td. a 3 rdl., 2 mk.	466	4	0
2) 10 td. land rug, 10 fold = 100 td. a 5 rdl., 5 mk.	583	2	0
10 td. land byg, 8 fold = 80 td. a 4 rdl., 5 mk., 8 sk.	393	2	0
10 td. land blandkorn, 10 fold = 100 td. a 4 rdl., 0 mk., 0 sk.	400	0	0
10 td. land havre, 11 fold = 110 td. a 3 rdl., 2 mk., 0 sk.	366	4	0
3) 6 td. land rug, 8 fold = 48 td. a 5 rdl., 5 mk., 0 sk.	280	0	0
6 td. land byg, 6 fold = 36 td. a 4 rdl., 5 mk., 8 sk.	177	0	0
6 td. land havre, 8 fold = 48 td. a 3 rdl., 2 mk., 0 sk.	160	0	0
b. Kvægbesætningen:			
34 stk. køer a 2000 potter = 68000 potter mælk a 4½ sk.	3010	2	8
8 stk. køer til fedning a 60 rdl.	480	0	0
10 stk. stude til fedning a 30 rdl.	300	0	0
3 stk. kvier a 30 rdl.	90	0	0
2 stk. kalve a 30 rdl.	60	0	0
7 stk. får	108	0	0

O. E. van DEURS

Den 1. oktober 1873 solgte Hagemann sin ejendom til løjtnant O. E. van Deurs, der ejede Havreballegård i Tåning sogn, Voer herred, samt en gård Carlsminde i Søllerød ved København. Handelen var et mageskifte, og i det mageskifteskøde, Hagemann udstedte, meddeles der, at købesummen for Lundhoff var 75.000 rdl. Denne blev afgjort dels ved kontant betaling, dels ved at køberen v. Deurs ved mageskifte overdrog til Hagemann ejendommen Carlsminde i Søllerød by for en sum af 24.500 rdl., således at byttesummen er 50.500 rdl., desuden skal køberen overtage til forrentning den på Lundhoff hvilende prioritetsgæld til Herlufsholms lærde skole på 30.000 rdl.

Om v. Deurs er der ikke meget at berette. Han ejede Lundhoff i knap nok et år og boede slet ikke på gården, idet han et halvt års tid efter købet forpagtede den ud fra april 1874 til Ulrich Schäffer fra Sjælland, en slægtning af den gamle distriktslæge i Odder, krigsråd Marcus A. Schäffer.

I forpagtningskontrakten, skrevet 10. maj 1874²⁵), anføres, at forpagteren skal svare 3500 rdl. rigsmønt i årlig afgift, og hvis kontrakten holdes efterrettelig, skal forpagtningstiden vedvare i 8 på hinanden følgende år fra 1. april 1874 til 1. april 1882. Men i tilfælde af ejendommens salg skal forpagteren mod en godtgørelse af 2000 rdl. rigsmønt være pligtig til at afstå sin forpagtning efter mindst 9 måneders opsigelse til fraflytning en 1. april.

Man forstår egentlig ikke, hvorfor van Deurs udforpagtede gården, når det dog var hans agt at sælge den.

Allerede 11. maj 1874 lod han gården taksere med salg for øje. Denne gang var vurderingsmændene forpagter P. Aggesen af Rathlousdal og møller Søren Jensen af Fillerup Neder mølle, og den værdi, de efter endt vurdering ansatte gården til i handel og vandel, blev på 80.360 rdl., medens den året før ansattes til kun 65.000 rdl. Det var navnlig værdien af agerjorden og skoven, der nu var takseret væsentlig højere. Gårdens tilliggende af agerjord var på 200 tdr. land og skoven på 106 tdr. land. Desuden fandtes der 50 mejerikøer og 8 heste samt nogle får og de fornødne svin.

Som før meddelt købte van Deurs 1873 Lundhoff for 75.000 rdl., men året efter, dels på grundlag af ejendommens forhøjede vurdering, dels fordi den var blevet fikset lidt op, og besætningen var blevet forøget med nogle mejerikøer, solgte han gården for 110.000 rdl. til entreprenør og proprietær Jørgen Larsen fra København²⁶).

JØRGEN LARSEN

Jørgen Larsen overtog prioriteterne: 1. prioritet på 30.000 rdl. tilhørende Herlufsholms stiftelse og forrentes med 4½ pct. p. a., samt 2. prioritet på 35.000 rdl. tilhørende proprietær Hagemann, forrentes med 4 pct. p. a. og indestår uopsigelig i ejendommen fra ejer til ejer til året 1888. Fremdeles udbetaler køberen kontant 5.000 rdl. i december termin 1874 og 40.000 rdl. ved købekontraktens underskrift.

Formodentlig er pengene udbetalt noget før, thi allerede 27. september 1874 modtog Jørgen Larsen skøde på Lundhoff. Straks ved skødets overdragelse indsatte den nye ejer til forøgelse af besætningen 20 køer til en værdi af 1600 rdl. og senere 2 nye arbejdsheste til en pris af 1030 rdl., men ved forpagtningens ophør skal denne besætningsforøgelse afleveres til ejeren.

Forpagtningen vedvarer foreløbig i knap et års tid og ophæves først den 5. august 1875, efter at forpagter Ulrich Schäffer har modtaget sit tilgodehavende,

i alt 14.500 kr. (I 1875 skete møntforandringen fra rigsdaler til kroner, 1 rdl. = 2 kr.).

Med dette beløb var alt mellemværende til dato udbetalt.

Af ovenstående får man det indtryk, at Jørgen Larsen har været en både solid og formuende mand. Den nuværende ejer af Lundhoff Arne Sørensen siger, at alt, hvad Jørgen Larsen og hans søn Anders Wendelbo Larsen har foretaget sig på Lundhoff — det være sig byggeri, reparationer og forøgelse af besætning — har været solidt og holdbart.

Af en taksationsforretning, der blev foretaget 29. juli 1875, er der opført 9 heste, 62 køer, 5 kvier, en tyrekalv og en tyr, hvilket alt er ansat til 15.750 kr.

Jørgen Larsen var født 1825 i København, blev oplært som tømrer i Roskilde, men blev senere en ansat entreprenør, hvis største arbejde var udtørringen af Tastum sø i Fjends herred, Viborg amt, i årene 1869—72.

Ved denne udtørring indvandedes et areal på 1363 tdr. land, på hvis grund der opstod en lille landsby, Søvang. Den største gård, Søvanggård, havde et jordtiliggende på 415 ha, af hvilke 250 ha lå hen med vedvarende græs, 85 ha var drænet, og resten blev afvandet ved kanaler. Der holdtes i alt 300 malkekøer og 135 ungdreuer, alle af jerseyracen.

Gården tilhørte akts. Søvang og bestyredes af Jørgen Larsen, efter at der i 1872 var opført hovedbygning og 4 lade- og staldbygninger.

Formentlig var det af helbredshensyn, at Jørgen Larsen afstod ledelsen af Søvanggård til sin søn, den senere kendte landsøkonom, etatsråd Lars Jørgen Wendelboe Larsen. Om ham ved man, at han allerede som 18-årig hjalp sin far med Tastum sø's udtørring, og at han med erfaringerne herfra i 1881 gav sig i lag med en endnu større opgave. Han købte Gårdbosø i Råbjerg sogn (Vendsyssel), udtørrede og kultiverede den, indvandt 800 tdr. land og skabte i dette sandøde et frugtbart landbrug og et smukt herresæde. Som den initiativrige mand, han var, gik han i flere henseender sine egne veje og brød nye baner for landbruget. Således opkøbte han direkte fra racens hjemland, øen Jersey i den engelske kanal, ikke mindre end 87 stk. jerseykøer, der trods det mere barske klima i det nordlige Jylland trivedes godt og gav stort udbytte.

Jørgen Wendelboe Larsen døde på Gårdbogård 1931.

Da Jørgen Larsen købte Lundhoff, var det særlig med tanken på sin anden søn, Anders Wendelbo Larsen, der havde været ham en fortrinlig medhjælp på Søvang.

Foreløbig blev sønnen forvalter på Lundhoff, men der skete ret hurtigt forandring, idet Jørgen Larsen pludselig døde 30. april 1880, 55 år gammel. Hans lig blev ført til København og blev begravet på Frederiksberg kirkegård.

Kort efter dødsfaldet blev der i Jørgen Larsens skøde på Lundhoff gjort en tilføjelse, der kort og godt meddeler, at arvingerne enedes om at overlade ejendommen Lundhoff med alt tilhørende til Anders Wendelbo Larsen, dog således at han overtager eller indfrier prioritetsgælden 60.000 kr. til 4½ pct og 70.000 kr. til 4 pct., men at han i øvrigt får ejendommen med de rettigheder og forpligtelser, hvormed den har tilhørt hans fader efter skøde og ældre adkomster²⁷).

ANDERS WENDELBO LARSEN

Denne mand var født 1854 i Sct. Jørgensbjerg sogn i Roskilde, hvor forældrene, ovennævnte Jørgen Larsen og hustru boede, inden de flyttede til København og senere til Jylland.

Det var navnlig ved landbruget, Anders W. Larsen blev oplært, og det vides om ham, at han var en betydelig hjælp for faderen ved driften af Søvang. Men egentlig hører vi først noget om ham, da han i 1880 er blevet ejer af Lundhoff. Som sådan blev han i Hads herred anset og kendt som en dygtig landmand, der drev sin forfaldne ejendom frem til et virkelig ydedygtigt foretagende.

Der kom imidlertid et år, hvor han fik vanskeligheder med sine prioritetsforhold i ejendommen.

I 1888 forfaldt til udbetaling både første og anden prioritets lån i Lundhoff, tilsammen en sum på 130.000 kr., som han på en eller anden måde måtte se at skaffe udvej for, hvilket han også fik held til.

Som sædvanlig, når ejendommen skulle sælges eller nye lån optages, måtte der som grundlag ligge en ejendomsvurdering, der var foretaget af to kendte og solide mænd.

I juli 1887 lod Anders W. Larsen sin ejendom vurdere af den landskendte mejerimand og gårdejer Niels Jacobsen på Ankjær i Odder og gdr. Jens Jensen i Ålstrup.

I deres vurderingsberetning siges bl. a., at der i alt findes 10 bygninger tilhørende gården samt 2 huse i marken for 4 arbejdsfamilier. Markens og skovens størrelse er den samme som før, men marken er blevet fortrinlig drænet og merglet. Deuden findes en god engkultur, der fuldstændig kan overrises med rigeligt vand. Skovens areal er stærkt bevokset og fortrinlig vedligeholdt. Besætningen består af 8 arbejdsheste, 60 malkekøer, 1 tyr, 10 ungvæg, 12 kalve og 40 svin. Hele besætningen vurderes til 14.270 kr.

De 60 malkekøer giver i årlig indtægt	13.350 kr.
Kornproduktionen af byg, rug, havre og blandsæd (mellem 12 og 15 fold) giver	12.249 -
Skoven indbringer ialt	2.000 -
	<hr/>
Indtægt ialt	27.599 kr.

Udgifterne blev ialt anslået til 17.160 kr., hvorved overskuddet blev 10.439 kr.

Efter denne indgående vurdering kom de to vurderingsmænd til det resultat, at Lundhoffs værdi i handel og vandel efter bedste overbevisning kunne ansættes til 250.000 kr.

Med denne vurdering som grundlag var det, at Anders W. Larsen i Juni måned 1888 rejste ud på låneforretninger. Trods stramme pengeforhold gik det lettere, end han havde tænkt. Den 2. juni 1888 optog han to nye lån på tilsammen 100.000 kr. Det ene på 60.000 kr. lånte han af kammerherreinde Rønnenkamps legat, det andet på 40.000 af det Rønnenkampske pengefidicommis, begge lån til 4 pct. p. a. og begge mod første prioritet i hovedgården Lundhoff²⁸).

Resten — 30.000 kr. — har Anders W. Larsen enten selv kunnet præstere eller måske fundet udvej for hos familie eller private venner. Et vides med sikkerhed, at gælden på 60.000 kr. til Herlufsholms stiftelse og 70.000 kr. til Georg H. Hagemann blev indfriet i rette tid og udslettet af Hads herreds skøde- og panteprotokol den 18. juni 1888.

Om Anders W. Larsen og hans familie har enkelte af hans venner i Odder berettet følgende:

Fru Torvald Køhl og hendes søstre, der ofte kom på Lundhoff, har meddelt,

at Larsen var gift to gange. Hans første hustru Stine Laursine Laursen, med hvem han blev gift 1877, døde allerede året efter, den 15. november 1878, kun 27 år gammel. Med hende havde han en datter, Andrea Mathilde, der i folketællingen 1880 er opført som 2-årig. Desuden havde han et illegitimt barn, en datter med kokkepigen på gården, som i dåben fik hans forældres navne: Anna Jørgine Larsen, og som fik arveret sammen med datteren af første ægteskab.

En gammel dame fra Odder, frk. Lauridsen, der var meget benyttet som syerske i egnens større hjem og ofte havde længere ophold på Lundhoff, har fortalt, at efter sin første hustrus død havde Anders W. Larsen flere husbestyrerinder. Den sidste var frk. Sophie Hoeck, datter af godsejer H. Hoeck, Christiansminde ved Grenå. Denne havde været godsforvalter på et af hertugen af Augustenborgs godser, men i 1864 flyttede han med sin familie til Danmark, købte Christiansminde, som han havde i nogle få år, hvorefter han blev ejer af Skramsø Mølle i Tirstrup sogn på Djursland. Her døde H. Hoeck vistnok i 1882. Hans enke fortsatte møllens drift, men datteren Sophie kom altså til Lundhoff, først som husbestyrerinde, men efter kort tids forløb blev hun gift med Anders W. Larsen — og til disse nygifte flyttede Sophies mor efter at have solgt Skramsø mølle.

Den gamle frk. Lauridsen fortalte også, at der var stor selskabelighed på Lundhoff i den Larsenske periode. De havde megen omgang med egnens proprietærfamilier og med embedsstanden i Odder. Til de store efterårsselskaber kunne gårdspladsen være fuld af ekvipager fra fjern og nær.

I regelen var også frk. Lauridsen indbudt, mest for at assistere fruene med festpåkædningen og især at være til hjælp med gæsternes overtøj. Middagen var overdådig og tog lang tid. Men var man endelig færdig, tog de mere satte herrer fat på l'hombren, de yngre spillede billard eller svang sig i dansen. Sent på nattens små timer brød de mer eller mindre omtågede gæster op; det kneb at finde det rette overtøj, ja endog at finde den rette ekvipage. Det hændte engang, at herredsfogeden i Odder havde sat sig op i en vogn, der kørte til Åkær, skønt han egentlig var kørende med justitsråd Terndrups ungdom fra Odder. Fejltagelsen gik først op fra ham i nærheden af Åkær. Hvordan han så er kommen til Odder, melder historien ikke noget om.

Tilsyneladende var Wendelbo Larsen en stærk mand, men i virkeligheden var han svag, idet han bar på en hjertesygdom, der krævede mere hensyn, end han selv ofrede den. Også hans datter Andrea var svagelig, en lungesygdom medførte døden i 1891, da hun var 13 år. Men allerede næste år ind mod jul 1892 døde Anders W. Larsen pludselig af et hjerteslag²⁹). Aarhus Stiftstidende meddeler den 20. december 1892, at han skal begraves på den ny kirkegård i Århus.

Det blev tunge og vanskelige tider for enkefru Sophie Larsen efter hendes mands død. »Al hendes glæde og munterhed forsvandt, og håret grånede på kort tid,« udtalte frk. Lauridsen, der nu ofte kom på gården.

På det skødedokument på Lundhoff, som Anders W. Larsen ved sin fars død i 1880 fik overdraget af arvingerne, blev der i 1896 gjort en tilføjelse, der lyder således:

»Efter at proprietær Anders Wendelbo Larsen under 20. december 1892 var afgået ved døden, hensad undertegnede hans enke, Sophie Johanne Larsen f. Hoeck, nu af Århus, i uskiftet bo med hans særkuldsbarn, Anna Jørgine Larsen. Den 5. november 1893 døde imidlertid dette barn i Torsted under Hanherre-

dernes jurisdiktion, og boet efter Anders W. Larsen overtoges derpå af under- tegnede hans enke Sophie Johanne Larsen f. Hoeck og hans broder, proprietær Jørgen Larsen af Gårdbogård, som eneste myndige arvinger til privat skifte og deling.«

Helt uden vanskeligheder foregik dette private skifte nok ikke efter frk. Lau- ridsens udsagn. Hun ville vide, at der om sagen blev proces mellem enkefru Sophie Larsen og hendes svoger på Gårdbogård.

Der opnåedes imidlertid enighed, således at afdøde Anders W. Larsens hustru, Sophie Larsen, overtog Lundhoff med al dens prioritetsgæld samt i øv- rigt alle dens rettigheder og forpligtelser. Ejendommen blev under skiftet ansat til en værdi af 153.000 kr., hvoraf 27.000 kr. for besætning og inventarium. Desuden måtte Sophie Larsen anerkende og skrive under på, at Jørgen Larsen, Gårdbogård, indtrådte som eneste arving efter barnet Anna Jørgine Larsen. Denne overenskomst blev underskrevet i Århus den 15. maj 1896 af Sophie Lar- sen f. Hoeck og den 27. maj 1896 på Gårdbogård af Jørgen Larsen³⁰. Fru Larsen beholdt altså gården, men hun boede ikke på den. Hun lod den bestyre af en forvalter, og selv rejste hun tilligemed sin gamle mor til Århus for at bosætte sig der.

Men hun havde stadig til hensigt at sælge Lundhoff. Hun lod Niels Jacobsen, Ankjær, der sidst havde vurderet gården i 1887, atter se på gården, og han giver da i 1895 sin første vurdering følgende tilføjelse.

»Undertegnede, som siden jeg den 1. august 1887 i forening med senere afdøde Jens Jensen af Alstrup vurderede hovedgården Lundhoff til låns efterretning, stadig har haft lejlighed til at iagttage driften af bemeldte hovedgård, skal om samme ejendoms nuværende tilstand på foranledning udtale, at der dermed er foregået følgende forbedringer:

a. *Bygningerne*: Kostalden, som tidligere var ældre med en forsikringssum af 2400 kr., er nu fuldstændig nybygget og indrettet efter nutidens fordringer og brandforsikret for over 10.000 kr. Svinestalden er udvidet og underkastet en hovedreparation.

Der er bygget en stor ajlebeholder, der har kostet 1000 kr.

b. *Besætningen*: Af heste findes nu 12 meget gode arbejdsheste, 2 plage og 1 føl til en samlet værdi af op imod 7000 kr. Kreaturbesætning er øget med 7 tyre af værdi fra 130 til 400 kr., samt 3 a 4 kvier. Svineholdet er stærkt udvidet fra 80 til 15 stk. ad gangen.

c. *Inventar*: Der er anskaffet centrifuge til hestekraft, 1 mejemaskine og forsk. andre mindre maskiner og redskaber.

d. Jordens kulturtilstand er som ved forretningens afholdelse i 1887. Gårdens overrislings- eng har været underkastet eftersyn og istandsættelse af en fagmand. Skoven behandles næn- somt og som det anordnes af statens tilsyn.

Efter alt det foranstående og iøvrigt under henvisning til vurderingsforretningen af 1. august 1887 erklærer jeg, at hovedgården Lundhoff med dens tilbehør efter mit bedste skøn og overbevisning, selv under de nuværende lave konjunkturer, afgiver fuldkommen sikkerhed for et første prioritetslån stor 100,000 kr.«

Ankjær 24 oktbr. 1895.

N. Jakobsen.

H. SOMMER

Til Wendelbo Larsens personlig gode venner i Odder hørte også daværende herredsfuldmægtig H. Sommer. Han var bornholmer, født 1852 i Bodilsker. Efter at have taget juridisk embedseksamen 1876 blev han samme år antaget som herredsfuldmægtig ved herredskontoret i Odder. Her i denne by forblev han al sin tid og blev en meget betydelig skikkelse for Hads herred, en mand, der havde en mængde tillidsløve, som han røgtede med stor punktlighed og akkuratesse, og hvis hukommelse grænsede til det utrolige. Han behøvede f. eks. aldrig at slå efter i protokollerne for at finde en ejendoms matrikelnummer.

dem kunne han på fingrene både med tal og bogstaver. Der fortælles, at han aldrig som forretningsfører i Hads herreds låne- og sparekasse behøvede at lede efter sparernes kontonummer, dem huskede han, og desuden vidste han besked med, hvor meget og hvor lidt en mand i økonomisk henseende var værd i hele herredet.

H. Sommer var også en interesseret landmand, der ejede flere gårde. Blandt andet købte han i 1896 Lundhoff af enkefru Sophie Larsen. Købesummen var 153.000, netop den sum, som gården ved skiftet var ansat til.

Der blev ikke ret meget tilovers for fru Larsen at leve af, især når Jørgen Larsen, Gårdbogård, der var arveberettiget efter sin broder, skulle dele halvt med sin svigerinde. Der blev så godt som intet. Men den før omtalte frk. Lauridsen har meddelt, at fru Sophie Larsen fik tildelt 1000 kr. årlig af Gårdbogårds gods, så længe hun levede. Da hendes mor døde, flyttede hun til Horsens, vistnok til nogle slægtninge, og her døde hun 1901.

H. Sommer beholdt Lundhoff i 4 år, hvorefter han i 1900 solgte ejendommen for 170.000 kr. til fideikommisbesidder F. H. V. C. Barner³¹⁾, men da han pludselig døde i 1901, overtog Sommer atter gården. Han afhændede den imidlertid straks efter til Anders Jensen på Alrø, der beholdt gården til 1905, hvorefter han solgte den for 170.000 kr. til

HOFJÆGERMESTER CHR. FR. EMIL v. HOLSTEIN RATHLOU

Når hofjægermesteren købte den stærkt omtumlede gård, var det ikke for at øge stamhusets landbrugsareal, men kun for at erhverve det store veldrevne skovareal på 107 tdr. land, der hørte til Lundhoff, og som lå godt for Rathlousdals andre skove. Selve ejendommen uden skov solgte Emil v. Holstein Rathlou i marts 1907 til Ole Rasmussen Korsager for 105.000 kr.³²⁾.

OLE RASMUSSEN KORSAGER

Ved overtagelsen af gården udbetalte Korsager kontant 10.000 kr. Samme år lånte han af Rathlousdals stamhus' fideikommismidler 76.000 kr., som hofjægermesteren lod henstå med prioritet i den solgte ejendom med besætning, avl, afgrøde, maskiner m. v., uopsigeligt så længe køberen Ole Rasmussen ejede Lundhoff, og mod en årlig rente af 5 pct. samt et halvårligt afdrag på 1000 kr. Senere i 1917 under 1. verdenskrig måtte Korsager yderligere låne 18.000 kr. af stamhusets midler på samme vilkår som det første lån.

Korsager har ikke haft det let i de 28 år, han besad Lundhoff, de fleste af dem var påvirket af krig og kriser, navnlig var mellemkrigstiden en drøj tid at komme igennem for den danske landmænd. Dertil kom for Korsager, at han, der i høj grad var afhængig i økonomisk henseende af Rathlousdal, blev stillet over for en ny pengevanskelighed, idet loven om lensafløsning i 1919 medførte, at stamhuset Rathlousdal for at overgå til fri ejendom måtte udbetale omtrent 1 million kr. til staten. For at disse mange penge kunne skaffes til veje, blev alt lån, der var ydet af godset, opsagt, også Korsagers resterende lån. De blev imidlertid betalt, idet de findes udslettet i pantebogen 15. juni 1920. Hvorledes Korsager har skaffet pengene, vides ikke med sikkerhed, men de er vel lånt gennem kreditforeningen. Formentlig har han ved samme lejlighed i 1922 kunnet tilbagekøbe Lundhoffskoven, som hofjægermesteren på Rathlousdal havde købt i 1906.

Alle disse økonomiske vanskeligheder og tidernes ugunst tog hårdt på Kors-

agers kræfter og livsmod. Men først i 1934, det vanskeligste år for landbrug og flere andre virksomheder, opgav han at drive gården. Han købte i stedet Ky-singø, hvor han døde 1942.

Lundhoff blev af kreditforeningen for jyske landejendomme solgt til den nuværende ejer med overtagelse til 21. juli 1934.

ARNE SØRENSEN

I de godt hundrede år, der er gået fra Carl Qvists død i 1830 til Arne Sørensen's køb af Lundhoff i 1934, har gården været besiddet af ikke mindre end 12 forskellige ejere; men så godt som ingen af disse magtede den opgave, som Carl Qvist havde sat sig, og som han dog også fik begyndt på, inden han døde: at skabe et lille gods på de dengang ukultiverede jorder, der fandtes mellem Åkærs og Rathlousdals skove.

Man kan vel med rette sige, at det først er Arne Sørensen, der gennem en kraftig anspændelse ved målbevidst arbejde, vilje og dygtighed førte Lundhoff ind i trygge forhold. Med megen energi og initiativ har han af den omtumlede, forsømte ejendom skabt et mønsterlandbrug, der har fremkaldt respekt i vide kredse.

Arne Sørensen er født i Ny Solbjerg, Tiset sogn, 3. juli 1908. Hans forældre, Theodor og Ane Sophie Sørensen, var både landmands- og forretningsfolk. Af natur var de meget forskellige. Moderens åndelige evne havde dybde, hvad hun i skumringsstunderne har fortalt for sine tre drengebørn hang ved og satte sit præg på dem. Faderen var mere håndfast, tiden måtte ikke spildes, der skulle arbejdes, og han krævede ubetinget lydighed af sine børn, et krav, som, hvis ikke det blev overholdt, undertiden blev understreget lidt kraftigt.

Begge, både Arne Sørensen og hans hustru, voksede op i gode hjem, hvor opdragelsen nok var streng, men de lærte at blive pligtro mennesker, lærte tidligt at bestille noget og tidligt at få ansvar.

Måske det ikke var helt af vejen, om netop dette forældede opdragelsesprincip i vore dage trådte lidt stærkere frem i forgrunden, end tilfældet er, men det må understreges, at retfærdighedsfølelsen og tillidsfølelsen må være den ledende, når det gælder samarbejdet mellem arbejdere og arbejdsgiver.

Når arbejdet på Lundhoff hidtil er gået så godt uden nogen som helst vanskelighed eller gnidning med folkene, så er grunden uden tvivl den, at Arne Sørensen og hans hustru har den største tillid til deres medhjælpere. Det lige-som ligger i luften omkring Lundhoffs område, at interesse for gårdens trivsel er lige stor hos medhjælperen og hos ejeren.

Da Arne Sørensen 21. juli 1934 overtog Lundhoff, var der adskillige, der undrede sig over, at han turde binde an med den forsømte ejendom. De spåede ham ilde og lovede ham kun få år på gården. Men i et interview med en journalist fra Berlingske Tidende d. 21. januar 1962 siger han:

»Det havde længe været mit ønske, at det måtte falde i min lod at få et arbejde betroet, der krævede sin mand helt og fuldt. Det lyder måske mærkeligt, men mit håb var at finde en stor forsømt gård med alle de skjulte muligheder, som jeg så skulle se at få noget ud af. Dette at begynde helt fra bunden og så gå fremad stod for mig som selve livets lyst. En ubændig trang til at skabe noget drev mig frem, jeg var da 26 år.«

Selvfølge gik Arne Sørensen selv med i alt arbejdet. Han smittede sine omgivelser med sit humør og sine store kræfter. Der var nok at tage fat på. Går-

Arne Sørensen foran Lundhoffs hovedbygning o. 1960. Bror Bernild fot.

den var som nævnt meget forsømt. Jorden blev drænet og merglet, skoven blev rensed for vildnis, der groede tykt og tæt. Senere fik bygningerne en omgang, de trængte til modernisering både ude og inde. Kostalden blev ombygget, hestestalden blev til svinehus, og en kornsilo blev opført i den gamle lade. Også stuehuset blev moderniseret. Hidtil havde der kun været kvist til gårdsiden, men nu opførtes en lignende til havesiden. Det gav mere plads og skønhed. Noget af det sidste, der er tilføjet stuerne i hovedbygningen, er en vidunderlig vinterstue med udsigt til den prægtige have.

Videre i interviewet siger Arne Sørensen: »Vi har set noget tage form, oplevet en vækst. Et godt arbejde gør én rig. Og så føler jeg stærkt, at det tillidsforhold, der her på Lundhoff har været det bærende, samtidig blev en genvej til målet.«

Kun et par måneder efter, at Arne Sørensen havde overtaget Lundhoff, blev han gift (7. september 1934) med Agathe Marie Mikkelsen, f. 24. juni 1907 på Bredballegård ved Mårslet, datter af denne gårds ejer Michael Peder Mikkelsen (død 1941) og hustru Mette Marie f. Monberg Jensen, der endnu lever og i sin høje alderdom (94 år i 1964) har sit hjem på Lundhoff, hvor hun får en omsorgsfuld pleje af hele familien.

Fru Agathe er sin mand en uvurderlig hjælp i arbejdet med at opbygge Lundhoff, skønt hun just ikke til at begynde med delte sin mands lyse tro på gårdens fremtid, men det varede ikke længe, før hun så, det bar fremad. Meget

havde de ikke at slå til side med, der måtte spinkes og spares, når det gjaldt egne fornødenheder. Fik hun af sin mand 20 kr., hændte det, han fik den ene tikroneseddel tilbage. Fru Sørensen er en hjemmets kvinde. Har hendes mand skabt det ydre Lundhoff, har hun æren af have skabt det indre, et hyggeligt hjem, der bærer præg af sans for naturlig skønhed, og som indbyder til hvile og fred. Hendes ordnende hånd og omtanke mærkes overalt i køkken og stuer. Hjælp udefra er såre vanskelig at få, men det hænder, at døtrene tager et nap med i deres fritid, og så er forøvrigt mangfoldige mekaniske hjælpemidler taget i brug, navnlig i køkkenet.

Parti fra avlsgården.

Når Arne Sørensen er ude på sine mange rejser for at varetage sine pligter i de mange bestyrelser, han efterhånden er indvalgt i, så er det fru Sørensen, der lader de ofte vigtige meddelelser og spørgsmål, der passerer telefonen, omhyggeligt gå videre til sin mand.

I deres ægteskab er født 3 børn, en søn og to døtre. Den ældste, Erling Sørensen, blev fra 1960 forvalter på godset Rathlousdal.

Da denne store gårds avlsbrug på 517 tdr. land i 1955 skulle udforpagtes, kunne Arne Sørensen naturligvis ikke forholde sig passiv. Lysten til også at have med dette store landbrug at gøre kom over ham, og han forpantede Rathlousdals jorder, der ligger som nær nabo til hans egne jorder på Lundhoff. Han regnede måske også med, at når der var gået nogle år, kunne sønnen indtil videre forvalte det store avlsbrug.

Imidlertid er forpagningstiden nok allerede udløbet nu i 1964, og det er ikke meningen, forpagningen skal fortsættes. Erling Sørensen har købt gården Karenssdal i Fillerup, og hans far har i 1963 forøget Lundhoffs jorder med købet af nabogården »Ulf Kirkegård«, der ligger på den østlige side af den gamle Horsens landevej, og som har sit navn efter Ulf sogns kirke og kirkegård, der for ca. 400 år siden lå, hvor nu en stor sten minder om dens beliggenhed.

Den ældste af de to døtre, Birgit, er handelsuddannet, men er desuden så sproglig uddannet i engelsk, fransk og tysk, at hun taler disse tre hovedsprog

perfekt, og da hun desuden er i besiddelse af medfødt konduite og hjælpsomhed er hun antaget hos SAS som stewardesse. — Den yngste, Karen Margrethe, er knap nok færdig med sin skolegang, men efter overstået realskoleeksamen er det meningen, hun vil på husholdningsskole i Vejlbj ved Århus.

»Erfaren mand er god at gæste«, hedder det i et gammelt ordsprog, og det passer godt på manden på Lundhoff. I arbejdet med at skabe et fortrinligt landbrug ud af den forsømte ejendom har han gjort mange værdifulde erfaringer, og hvis nogen vil hente visdom og gode råd hos denne mand, står dørene åbne på Lundhoff, og han er nok værd at lytte til. Men han er ikke let at træffe hjem-

Rathlousdal.

me. Man gør bedst i at aftale tid forinden et besøg.

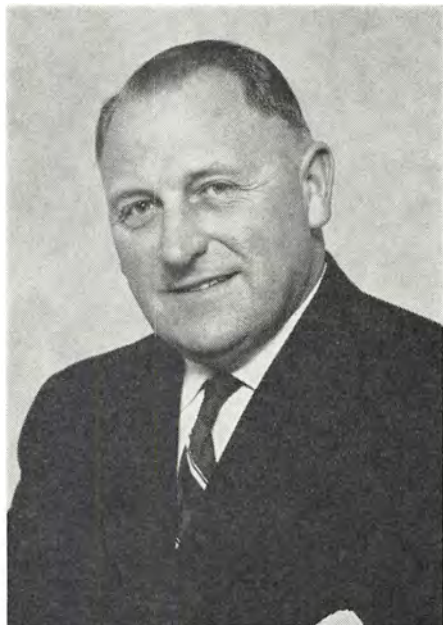
Arne Sørensen nyder stor tillid i landbokredse og er i tidens løb indvalgt i adskillige bestyrelser for betydningsfulde sammenslutninger inden for landbruget.

I 1946 blev han formand for mejeriet »Aaholm« i Odder og i 1949 medlem af bestyrelsen for Aarhus og Omegns Mejeriforening, i 1959 formand for Fællesorganisationen for de danske Mejeriforeninger. I 1953 blev han medlem af bestyrelsen for Hads Herreds Landboforening og formand for samme i 1954. I 1959 medlem af bestyrelsen for Foreningen af Jydske Landboforeninger, i 1962 næstformand for samme. Også af De Samvirkende Danske Landboforeningers bestyrelse blev han i 1959 medlem, og af Landbrugsrådet i 1961, endelig sidder han i bestyrelsen for Oxexport fra 1962 og blev 1956 formand for bestyrelsen og repræsentantskabet i Odder Landbobank.

At han er med i den ovennævnte smukke buket af indflydelsesrige bestyrelser inden for danske landbrugsorganisationer, vidner om, at Arne Sørensen både er en anset og optaget mand inden for sin stand, men man mærker det ikke på ham, han er den jævne blandt de jævne.

Sker det, at man får lejlighed til en samtale med ham, opdager man snart, at det ikke alene er materielle ting, der optager ham, men at også kulturelle og åndelige synspunkter sætter sit præg på hans virke.

I det før omtalte interview i Berlingske Tidende spørger bladets journalist, Tove Meyer Hægstad, om Arne Sørensen har lært noget »undervejs« ved arbejdet med sin gård og ved omgangen med sine medarbejdere. Hertil svarer han klart: »Man gør bedst i ikke at gøre sig klogere, end man er. Gør man ikke det, må konsekvensen også være, at man kan indrømme, når man begår en fejl. Og det må man kunne i dag. Man må også kunne indrømme, når man ser, at næste generation på nogle punkter er mere kyndig, end vi er, f. eks. hvad maskinel sagkundskab angår.«

Arne Sørensen og hustru Agathe f. Mikkelsen.

Til spørgsmålet, om også organisationsarbejdet har lært ham noget, svarer han uforbeholdent ja og tilføjer:

»Vi er på vej ind i nyvurderinger, præget af større respekt for den enkeltes menneskelige kvaliteter. Fordømmende snæverhed og misforståelser har vi ikke råd til, heller ikke mellem by og land. Vi har brug for hinanden. Inden for mange organisationer gøres et stort, uselvsk arbejde, præget af megen samarbejdsvilje og af bevidstheden om, at intet positivt skabes under nervepres, men at al sund udfoldelse må ske i ly af tro og tillid.«

Gennem disse ord kender vi Arne Sørensen på Lundhoff.

Yderst i den store smukke have til Lundhoff står nogle gamle, forkrøblede æbletræer, levninger af de 150 forædlede frugttræer, som Carl Qvist for ca. 140 år siden plantede i haven. Endnu står de som et levende minde om forgangne tider og ligesom rækker deres tynde grene frem mod nutidens mand, der opfyldte Carl Qvists drøm om at skabe en storgård og skøn plet mellem Åkærs og Rathlousdals skove og bakker.

NOTER:

- 1) Akær fæsteprotokol.
- 2) Århus stifts årbøger 1922, s. 9.
- 3) Hads-Ning herreds skøde- og panteprotokol 1797, folio 262.
- 4) Skøde på Lundhoff til John Smith findes ikke, formentlig er gården solgt ved mundtlig aftale og kontant betaling.
- 5) Århus stifts årbøger 1922, s. 35.
- 6) Århus stifts årbøger 1922, s. 37.
- 7) Århus stifts årbøger 1923, s. 80.
- 8) Århus stifts årbøger 1922, s. 39.
- 9) Wibergs præstehistorie.
- 10) Veggerby-Bislev kirkebog.
- 11) Falling kirkebog.
- 12) Skifteprotokol for Tjele og Vinge gods.
- 13) Hads-Ning herreds skøde- og panteprotokol.
- 14) Falling kirkebog.
- 15) Hads-Ning herreds skøde- og panteprotokol.
- 16) Hjelmslev-Gjern herreds skøde- og panteprotokol.
- 17) Hjelmslev-Gjern herreds skifteprotokol, folio 54, 65, 92, 95, 106, 133.
- 18) Viskum kirkebog.
- 19) Kirkebog for Vor Frue kirke i Århus.
- 20) Lundum kirkebog.
- 21) Disse data er taget fra Falling kirkebog.
- 22) Folketællingen 1860 (Falling sogn).
- 23) Hads-Ning herreds skøde- og panteprotokol.
- 24) Falling kirkebog.
- 25) Hads herreds skøde- og panteprotokol 1874, folio 13.
- 26) Hads herreds skøde- og panteprotokol 1874, folio 109.
- 27) En tilføjelse 28/6 1880 i skødet af 27/9 1874, findes i Hads herreds skøde- og panteprotokol 1881, folio 400.
- 28) Panteobligation Hads herreds skøde- og panteprotokol.
- 29) Falling kirkebog.
- 30) Hads herreds ret 6/7 1896, folio 118.
- 31) Hads herreds skøde- og panteprotokol 30/6, læst 2/7 1900.
- 32) Hads herreds skøde- og panteprotokol.

En hjertelig tak til hr. inspektør Gunnar Holm, Viborg, for de mange oplysninger om Lundhoff, han har fremskaffet på landsarkivet i Viborg.

ØSTJYSKE VEJE

AF VIGGO NORN

De færdselsårer, der på kortet benævnes »Lande Veye« og »Mindre Veye«, viser vejnettet som resultat af århundreders udvikling. Færdselsårerne indtil da var ikke det, som vi nu forstår ved veje. Det var ét eller flere vejspor i det naturlige terrain, uden vejgrøfter eller befæstning af nogen art. Endnu i det 16. århundrede stillede man ikke større fordringer til vejen, end at den skulle være synlig, og at der var mindst ét spor. Mødte to vogne hinanden, måtte den ene »køre af vejen« for den anden. De gamle færdselsårer søgte gerne det højest beliggende terrain og undgik så vidt muligt at passere skovstrækninger, høje og stejle bakker, sumpet terrain eller større åløb. Var det ikke muligt at omgå et vandløb, benyttede man et vadested, en færge eller en bro af sten eller træ.

Indtil det 16. århundrede foretoges rejser på landjorden gående eller ridende, og først efter den tid blev det almindeligt at bruge vogne som befordringsmiddel. En rejse var besværlig og tog lang tid. Undertiden var hele vejstrækninger ufremkommelige på grund af sne og is eller efter en regnperiode. På vejen mellem Horsens og Skanderborg måtte man undertiden vente to, tre eller flere dage, før Hansted å var til at komme over. En dagsrejse regnede man til tre, fire mil. En rejse fra Elben til Skagen tog 12 dage, og fra Ringkøbing til Århus 6 dage¹). Så sent som 1796 varede en rejse med postbefordring fra København til Vejle fra søndag morgen kl. 6 til tirsdag nat kl. 1²).

Vejenes tilstand blev først forbedret efter udstedelsen af vejforordningen af 15. december 1793, og i begyndelsen af det 19. århundrede anlagdes de første makadamiserede hovedveje her i landet.

I sin berømte bog skriver Hugo Matthiessen om Hærvejen, at »Ingen sikkert paaviselig historisk vejroute herhjemme maaler sig med den i alder, og at denne færdselsåare, der saa vidunderligt har forstaaet at opsøge det mest farbare strøg gennem Jylland, var i brug for ca. 1000 aar siden og langt op i middelalderen var halvøens vigtigste hovedvej«³).

Jelling, der lå lidt øst for Hærvejen, var et knudepunkt for færdselen. Herfra udgik der tre landeveje mod nordøst og én mod sydøst. Efter at Hærvejen mod syd havde passeret Bække, udgik der herfra en landevej mod sydvest, der passerede Kongeåen ved Foldingbro og fortsatte videre til Ribe.

A. Den ene af de tre landeveje, som udgik fra Jelling mod nordøst, havde retning mod Horsens og Århus. Landevejen gik fra Jelling forbi Hover, over Grejsdalen, forbi Hornstrup til Hedensted, og videre herfra til Horsens. På den sidste strækning afveg vejen ikke væsentlig fra den nuværende landevejs færdselslinie⁴).

B. Fra en vejgaffel nord for Hansted Bro deltes Horsens-Skanderborg og Horsens-Århus landeveje. Sidstnævnte gik i en stor bugtet linie til Serridslev. Den nuværende landevej følger i det væsentlige den gamle færdselslinie til Århus⁵).

En oversigt over de færdselsarter i Jylland, som er angivet på det af Kongl. Videnskaberne
Societets Direktion udgivne kort. Tegnet af C. Warberg 1787. For overskuelighedens skyld
har forfatteren oprykket kortets vigtigste færdselslinier.

C. Den mellemste af de tre landeveje gik fra Jelling over Uldum langs Gudenåens østside, over Hvirring og Nim til Purup kro, hvorfra retningen blev mere østlig, over det store højdedrag, forbi Yding ned mod landtangen mellem Mossø og Skanderborg-søerne ved Fuldbro mølle. Herfra fortsatte landevejen over Vrold til Skanderborg slots ladegård, der lå et stykke nord for Skanderup kirke. Det var denne vej, kong Valdemar ifølge folkevisen fulgte på sit ridt fra Skanderborg til Dronning Dagmars dødsleje på Riberhus 1212. Den samme vej benyttede kongerne altid på deres rejser mellem Skanderborg slot og Koldinghus.

Vej vest for Gudenå ved Træden.

Ved Skanderborg slots ladegård deltes Jelling-vejen i to landeveje, hvoraf den ene gik til Århus og den anden til Randers. Landevejen til Århus følger endnu den gamle færdselslinie over Stilling og Hørning.

Landevejen til Randers fulgte på det første stykke østsiden af Dybdal og fortsatte derefter forbi Jeksen, Framlev og Borum, den samme færdselslinie til Randers som den nuværende landevej⁶⁾.

D. Den tredje landevej fra Jelling gik mod nord til Tørring og fulgte herfra den vestlige side af Gudenåen forbi Ale, Brestenbro, Træden, Tønning og Vis-singkloster til Rye, som var købstad i middelalderen. Vejen herfra fortsatte videre over Gudenåen ved Ry mølle til østsiden af Knudsø, hvor den udmundede i den gamle Skanderborg-Viborg landevej.

E. Færdselen mellem Fyn og Jylland har fra gammel tid fundet sted ad to ruter. En sydlig mellem Fyn og Haderslev fjord, og en nordlig mellem Fyn og egnene ved Horsens og Vejle fjorde⁷⁾. I kong Valdemars jordebog nævnes, at kongen havde jordegods på Fyn i Skovby herred og i Jylland i Hads herred. Beboerne i Hads herred havde forpligtelse til at føre kongen over vandet med fire skibe, og at holde fire mand i hver havn, Gylling, Fensten og Søby. Efter reformationen var kongen også ejer af Åkær, hvor der var indrettet værelser til ophold for hoffet under rejser mellem Fyn, Skanderborg slot og Viborg⁸⁾.

F. Rejserne fra Åkær til Skanderborg slot gik over Torrild, Hvilsager og Fruering til Skanderborg slots ladegård. Herfra fortsatte Viborg-vejen forbi Dover til Knudsø, hvor denne vej og Jelling-Rye-vejen forenedes og fortsatte i en nord-vestlig retning over Tulstrup og Linå til Resenbro, hvor Gudenåen passeredes og vejen fortsattes langs Gudenåens vestside til Ans, hvorfra vejen gik videre i vestlig retning til Viborg⁹⁾. Den gamle landevej mellem Skanderborg og Viborg blev ofte benyttet af kongerne; undertiden gæstede de Allingkloster, der efter reformationen var krongods. På strækningen mellem Mossø og Ans lå der ikke mindre end otte klostre. Ved Ravnsø lå Venge, og i Gudenådalen mod

Vejvisersten nord for Hansted bro.

nord lå Sminge, Tvillum, Alling og Vejerslev klostre. Der er ingen tvivl om, at landevejen mellem Skanderborg-Viborg og Rye-Jelling ofte i middelalderen er benyttet af disse klostres munke.

G. En færdselslinie mellem Fyn og Jylland, som har været benyttet i århundreder til sent op i tiden, gik over vandet mellem Bogense og Sandbjerg Vig i Klakring sogn, Bjerre herred, mellem Horsens og Vejle fjorde. Herfra førte en landevej forbi Klakring, Gramrode og Bjerre til Horsens¹⁰⁾.

H. I en senere tid var der en rute fra Fyn over Snoghøj til Trelde i Elbo herred, hvorfra der var færgeforbindelse til Rosenvold og Fakkegrav i Bjerre herred. Så sent som i 1859 gik der en postbefordring herfra over Bjerre til Horsens¹¹⁾.

I. Foruden den tidligere omtalte Horsens-Århus landevej gik der en anden gammel vej mellem de to byer, »Hads herreds landevej«. Den udgik fra Hansted

bro, hvor en gammel vejvisersten af granit endnu angiver dens navn. Vejen gik mod øst nord for Stensballe sund forbi Nebel, Vær, Blirup, Søvind, Trustrup, Hundslund, Ørting, Randlev og videre over Tvenstrup og Malling til Århus. Denne vej fulgte kysten uden om de store skov- og mosearealer.

J. Den gamle vej mellem Horsens og Skanderborg udgik fra vejgaflen nord for Hansted bro og fortsatte i nordlig retning forbi Hansted kirke over Egebjerg til Gjedved mølle, hvorfra vejen fulgte den østre side af ådalen, videre op ad højdedraget forbi Ovsted kirke, ned ad højdedraget forbi Tåning til Fuldbro mølle, hvor vejen forenedes med Jelling-Skanderborg-landevejen¹²).

Den gamle vej ved Vrads set mod nord.

K. Fra Horsens-Skanderborg landevejen udgik der ved Egebjerg en landevej mod vest forbi Urup gennem Østbirk til Purup kro, hvor den krydsede Jelling-Skanderborg-landevejen. Vejen fortsatte langs Gudenåens østside til Voervadsbro, hvor den passerede over åen, og lidt længere fremme Jelling-Rye-landevejen. Herfra fortsatte landevejen mod vest over Sønder-Vissing til Vrads.

L. Fra Århus gik der to landeveje mod vest gennem Framlev og Gjerner herreder. De krydsede Skanderborg-Randers-landevejen henholdsvis i Borum og Framlev og forenedes i Mollerup til en vej, der i Linå udmundede i Skanderborg-Viborg-landevejen. En mindre vej fortsatte mod vest til borgen Silkeborg, der i middelalderen tilhørte Århus bispestol.

M. Der førte to landeveje fra Horsens mod vest gennem Nim herred. Den ene førte til Holstebro og Ringkøbing, den anden til Varde¹³). En landevej fra Horsens og fra Hansted bro forenedes ved Nørre Hule og fortsatte mod vest syd for Hansted å til Lund. Her deltes vejen i to, hvoraf den sydligste fortsatte mod vest, forbi Tamdrup kirke. Den anden vej fortsatte i en omtrent lige retning mod nordvest, hvor den i Nim krydsede Jelling-Skanderborg-landevejen. I Gudenådalen passerede den Brestenbro og fortsatte videre gennem Ring, Grædstrup, Hovedskov og Løve til Vrads. Vejen gik tidligere vest for kirken, ned over

det bakkede hedelandskab, der endnu henligger i den samme naturtilstand som for hundreder af år siden. Landevejen passerede Hærvejen ved Lille Hjøllund kro og fortsatte over heden forbi Gjellerup, hvorfra der udgik en vej til Holstebro. Landevejen fortsatte videre over heden forbi Brejning til Ringkøbing. I Gjellerup og Brejning står der endnu gamle vejvisersten af granit; den i Brejning har indskriften: TIL HORSENS. Over Gjellerup kirkes syddør findes en latinsk indskrift, som fortæller, at kirken blev opført 1140, et vidne om, at der på den tid har været en færdselsvej. Gjellerup var i tidligere tid bekendt for

Den gamle vej mellem Vrads og Hjøllund.

sine store markeder. Herfra passerede oksedrifterne på vandringen til Hærvejen mod syd¹⁴).

N. Den anden vestjyske landevej, fra Horsens til Varde, gik fra Lund forbi Tamdrup kirke, der er opført ved midten af 1000-tallet, forbi Hvirring, hvor den krydser Jelling-Skanderborg-landevejen, ned i Gudenådalen over Åstedbro, og her krydser den Jelling-Rye-landevejen. Et stykke længere mod vest ved Klovborg deles vejen i to, hvoraf den nordligste udmunder i Hærvejen i Nørre Snede, og den sydligste i Hundshoved. Lidt sydligere i Kollemorten, fører en vej mod vest over Give, Sønder Omme, Hoven og Tistrup til Varde. I Hoven stod indtil for nylig en gammel vejvisersten af granit¹⁵).

I foranstående er det ganske kortfattet forsøgt at give en oversigt over de gamle færdselslinier. Man må beundre den måde, hvorpå vejene er indpassede i landskabet, og hvorledes det er lykkedes at skabe gode forbindelser mellem alle landsdelene. Vejnettet er et resultat af udviklingen gennem århundreder, hver slægt har søgt at tilpasse forholdene efter sit behov.

Det er sikkert ikke tilfældigt, at kongesædet i vikingetiden lå i Jelling nær ved landsdelens hovedvej. Herfra var der gode vejforbindelser med hele halvøen og adgang til kysterne, hvorfra man over vandet kunne sejle til de øvrige dele af riget.

Efterhånden som bebyggelsen tiltog, kom landsbyerne til at ligge spredt over landsdelene, og de måtte naturligvis ligge ved færdselsårerne. I Valdemarstiden opførtes der en kirke i hvert sogn, og det er disse kirker, som ses ved de optrukne færdselsårer på kortet.

Vejvisersten ved Brejning.

Senere i middelalderen, da købstæderne fik større betydning som centre for handel og håndværk, steg færdselen på landevejene, hvortil al transport på landjorden var henvist. Det er vel handelen mellem købstæderne og landsbyerne, der bevirkede, at så mange veje fra købstæderne udstråler i deres omegn.

Den tusindårige Hærvej var helt op i det 18. århundrede stadig den jyske hovedvej, som benyttedes af købmændene på deres lange rejser. Drifterne af okserne foregik stadig fra nord mod syd, men mod slutningen gik turen mod udførselsbyerne Ribe og Kolding.

Den, som i dag med opladt sind færdes på de gamle veje, vil erfare, hvorledes man oplever landskabet på en ganske anden og langt mere intim måde end fra de moderne automobileveje, der ofte skærer sig brutalt gennem naturen efter en snor. Man må håbe, at der ved den ny landsdelsplanlægning ikke alene vil blive taget tekniske, men også kulturelle og skønhedsmæssige hensyn.

HENVISNINGER:

- 1) Troels-Lund: Dagligt liv i Norden, 1. bind, s. 197—199. — 2) Det danske postvæsen 1624—1924, s. 287. — 3) Hugo Matthiessen: Hærvejen (1930), s. 9. — 4, 5, 6) Vejdirektoratets arkiv nr. 1341, 1367, 1342. — 7) Hugo Matthiessen: Middelalderlige byer, s. 77. — 8) Trap Danmark. 4. udg. 7. bd. s. 264. — 9) Hugo Matthiessen: Viborg veje, s. 81. — 10) Hugo Matthiessen: Middelalderlige byer, s. 77. — 11) Den danske postvæsen 1624—1924, s. 308. — 12, 13, 14) Vejdirektoratets arkiv, nr. 1342, 1416, 1443. — 15) Meddelt af museumsinspektør F. Halkjær Kristensen.

MINDER FRA FULDBRO MØLLE

VED A. STRANGE NIELSEN

Fuldbro mølle ligger ved den østlige ende af Mossø og drives af strømmen i Tåning å, kort før den løber ud i søen. Møllen nævnes som krongods langt tilbage i middelalderen, og møllerfolkene på stedet var oprindelig fæstere. Ved det skanderborgske rytterdistrikts salg i 1767 blev mølleren selvejer, idet den daværende fæste-møller *Peder Jørgensen* ved auktionen erhvervede møllen for 3614 rdl. Møllernæringen havde altså for hans vedkommende været såpas indbringende.

Omkring år 1800 træffes stiftamtmanden over Århus amt *Kaspar Vilh. Munthe af Morgenstjerne* som ejer af møllen. Da Skanderborg m. fl. amter i 1799 blev forenet med Århus amt, kom amtstuen i Skanderborg også under hans bestyrelse. Her havde fuldmægtig *Adam Fausing* ansættelse som kontormand hos amtsforvalteren. Fuldmægtigen havde sit efternavn efter landsbyen Fausing ved Randers, hvor hans farfader havde været sognedegn. Selv var han født i Hornslet, hvor hans fader var sognedegn. I Skanderborg stiftede Adam Fausing bekendtskab med købmand Rasmus Siøgaard, der tidligere havde været gårdmand i Stjør, men nu havde taget borgerskab i Skanderborg. Her klarede han sig godt og tjente gode penge. Den 51-årige amtstuefuldmægtig, der hidtil havde været ungkarl, blev i 1802 viet til købmandens 18-årige datter *Abigael Siøgaard*. Omtrent samtidig havde han, uden tvivl med bistand af sin svigerfader, erhvervet Fuldbro mølle af amtmand Morgenstjerne, og det nygifte par flyttede ind på møllen. Adam Fausing forlod stillingen på amtstuen og gav sig til at være møller. Han drev møllen til sin død i januar måned 1822. Abigael førte møllen videre og giftede sig mange år senere for anden gang.

I ægteskabet med Adam Fausing havde hun sønnen *Jacob Adam Fausing*, født 1806. Egentlig var han udlært snedker, og han var også dygtig til dette fag, hvilket snedkererede arvemøbler vidner om; men efter moderens død 1840 overtog han Fuldbro mølle og blev møller. Nu måtte han se sig om efter en kone, og da møllerfamilien hørte til egnens honoratiores, måtte det parti, han skulle gøre, være standsmæssigt. Han hentede da sin brud på Agerskovgård i Fregerslev i Hørning sogn. Her boede proprietæren Jens Rasmussen Basse, hvis fader havde oprettet og opført Agerskovgård af sammenkøbte gårde. Pengene hertil havde han tjent ved udstrakt studehandel på Holsten, og sønnen havde fortsat denne virksomhed. Den 25. november 1842 blev Jens Basses 23-årige datter *Valborg Basse* i Hørning kirke viet til Fuldbro-mølleren. Det var en dygtig ung kone, der kom til møllen. Som barn havde hun fået en god og solid opdragelse. Først og fremmest havde hun lært at bestille noget; som stor pige måtte hun gå med i markarbejdet, blandt andet for at harve med et spand heste. Men hun havde også fået en god boglig opdragelse, og i hendes hjem satte man en ære i, at hun og hendes søskende blev opdraget til ikke at sige »a«. Et par dage efter brylluppet blev hendes medgift bragt til Fuldbro mølle. Den betroede husmand Niels Kovtrup fra Vrold, der arbejdede på Agerskovgård, måtte be-

sørge transporten. Medgiften bestod af lutter sølv-specier, som blev fyldt i en sæk, og der var alt, hvad den trofaste husmand kunne slæbe.

Landevejen til Skanderborg gik forbi møllen, og det kunne af og til have sine ulemper, f. eks. når der var krig. Et synligt minde herom er mindestenen for træfningen ved Fuldbro mølle den 16. juli 1849, hvor menig Jens Sørensen faldt. På mindestenen står: »Til sene tider skal mindet stå om danskes dåd ved Tåning å«.

Når grevinde Danner var på køretur mellem Horsens og Skanderborg, og det skete ikke så sjældent, kørte hun gerne ad vejen forbi Fuldbro mølle. Hun

Valborg Fausing, f. Basse (1819—1912).

gjorde flere gange holdt der, og hendes formål med dette var at komme indenfor hos madam Fausing for at udrette et mindre ærinde på hendes potte. Ved disse besøg lærte grevinden møllermadammen at kende, og hun var meget elskværdig og ligefrem. Hun var også interesseret i at komme rundt i huset og se, hvordan familien boede.

Da tyskerne kom i 1864, blev Jacob Fausing hentet af de fjendtlige soldater. »Die Mühle hab' gehen,« sagde de. De mente, at han havde trodset deres forbud mod at male. Da tyskerne havde ført ham et godt stykke vej mod Skanderborg, slap de ham alligevel. Møllen fik indkvartering af tyske soldater. Ikke alene stalde og lader blev belagt, men alle stuerne, og af dem var der for resten ikke så få, blev taget af fjenden. Hvert nyt hold soldater, der skulle ind, forlangte ren halm, men der var ingen, der tænkte på at fjerne den hidtil benyttede halm, så halmlagets tykkelse voksede så stærkt, at det gik helt op til vindueskarmene. Oppe på loftet indlogerede de sig også. Heroppe havde mølleren sin høje hat i en æske. Da krigen var forbi, og tyskerne var borte, kom den lejlighed, da mølleren næste gang skulle have sin fine hat i brug. Men, ak og ve, solda-

terne havde brugt den til at sk . . . i. Så længe tyskerne var der, krævede de ind; de ville have god forplejning. Madam Fausing stod for husholdningen; hvis hun ikke havde været en stor og skrap kone, havde hun ikke kunnet klare be-
værtningen. De tvang hende til at stege ål af møllens egen fangst, og hver dag krævede de sul på bordet. De undersøgte selv spisekammeret, så de vidste, hvad huset formåede. Det var især officererne, der krævede ind, og de forlangte også, at hun skulle dække fint bord for dem.

En af officererne blev meget indtaget i en af de kønne møllerdøtre, og hun ville også gerne have ham. Da krigen var forbi, kom officeren tilbage til møl-

Foran Fuldbro mølles folkestuedør o. 1896.

Mændene er fra venstre snedker Mogensen, fisker ved Mossø Ole Due, murer Anton fra Tåning, karlen Steffen, savskæreren og havemanden Morten (senere graver ved Skanderup kirke), møllersvend Peder Johansen (Per Kat) og bagemester Bruun. Husets to unge piger med hvide forklæder er (fra venstre) Edel Winther og Stine Bess. De øvrige er 7 af møllerens 8 børn. Herskabet er fra-værende, for de var netop på den dag til bryllup i Skanderborg med manufakturhandler Søren Pedersen og frk. Jensen, datteren fra hotel Gammelgaard.

len og anholdt om datterens hånd. Men mølleren sagde nej. Hans datter skulle ikke giftes med en tysker. I stedet sørgede mølleren for, at hans datter snart blev gift med en af egnens store landmænd, en proprietær Friis, hvis første kone — en ældre datter af mølleren — nylig var død i barselseng.

Selvfølgelig havde møllerfamilien sørget for at få gemt sine værdigenstande til side, og det havde tyskerne nok regnet ud, for de søgte overalt for at finde dem. De stak deres bajonetter gennem dyner og puder i husets sengetøj for at se, om der var noget dér. I virkeligheden var sølvtøj o. lign. gravet ned et sted ude i haven.

Mens tyskerne var på møllen, måtte sognets konfirmationsforberedelse indstilles. Møllerens ene datter gik da til præst i Tåning kirke. Hun og de andre konfirmandinder blev efterstræbt af tyskerne, og forældrene turde da ikke risikere at lade dem gå. Engang kom der et hold østrigere; de opførte sig meget værre end tyskerne, så de blev særlig forhadte.

Vandmøllen lå meget smukt ned mod Mossø. Der var dejligt ved søen og nede i »ellerne« var der en udmærket badeplads. Møllegæsterne kom fra Ejler, Tåning,

Østbirk, Horndrup, Yding, Vrold og Hem. Mens kornet blev malet, kom de ind i folkestuen, hvor de blev trakteret med »små sorte«. Mølleren havde et toldekar af messing, som benyttedes, for at han kunne få betaling for formalingen ved det kvantum korn, toldekarret kunne rumme. Den faste møllersvend gennem mange år var Peter Johansen, Per Kat kaldet; han var meget usoigneret, navnlig led han meget af skægpest. Men han var klog og velbegavet og fuld af gamle historier. Han fik tit besøg af Evald Tang Kristensen, som ivrigt optegnede hans fortællinger, og han fortalte gerne. De sad da ude i folkestuen og snakkede, og møllerkonen beværtede altid Tang Kristensen med mad og kaffe. Af og til overnattede folkemindesamleren i møllen, men han kunne ikke tænke sig at ligge andre steder end nede i stalden. Per Kat var meget musikalsk; når han spillede op på sin violin — og han gjorde det fremragende — blev der liv i folkestuen. Det var de gamle folkedanse, der lød, og møllerens store husstand og folk fra egnen svang sig i dansen. Alle de dansende sang til. Selv møllerkonen, madam Fausing, nedlod sig til at danse med. Mølleren gjorde det aldrig. Disse danseaftener i folkestuen gik tit på, og der var god plads, når det lange bord blev sat til side. Af gamle danse huskes især »syvspring«.

Oven for møllen lå robåden. Med den blev der gjort mange dejlige ture op ad åen til Skanderborg sø. Man roede gerne hen i nærheden af Nybro.

Fuldbro mølle var det første sted på egnen, der anskaffede petroleumslampe. Det var også det første sted, hvor man begyndte at køre med fjedervogn.

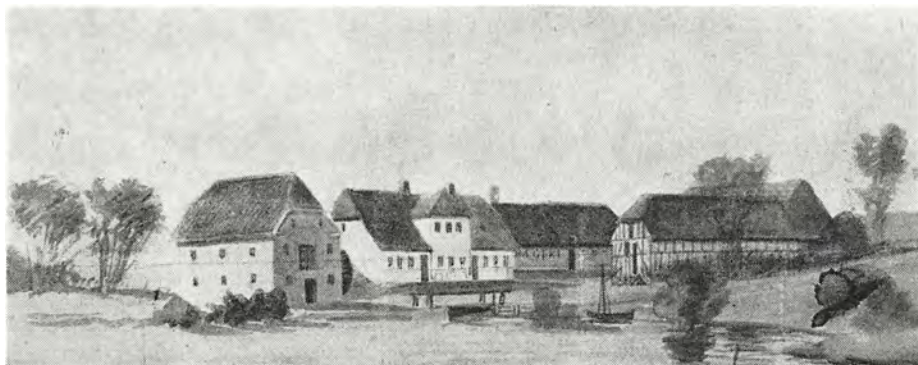
På møllen holdt man privatlærerinde, som efterhånden underviste møllerens 7 børn. Lærerinden var medlem af husstanden og underviste i alle fag, ja endog i fremmede sprog. Hun underviste pigerne i »anstand«, d. v. s. de lærte at føre sig, at stå, at gå, at sidde og at indtage den rigtige holdning. Børnene gik således ikke i den almindelige skole. Der blev også holdt eksamen i møllen; så kom provsten fra Skanderborg og eksaminerede børnene, og madam Fausing sørgede for en god eksamensmiddag — ikke sjældent stegt ål. Hvor højt mølleren rangerede på den sociale rangstige, fremgår af, at Fuldbro-møllerens ved sognets store gilder altid sad »næst efter præstens«, altså sognepræsten i Skanderborg.

Der var meget at gøre både i mølleri og landbrugsbedrift, og der var meget at bestille ved husholdningen med den store familie og det store folkehold. Alene husets renholdelse krævede mange travle hænder. Møllerens store lejlighed grupperede sig om 2 store entréer med opgang til første sal, hvor der var tre værelser. I stueetagen fandtes fire stuer foruden folkestue, køkken, pigeværelse, bryggers og fadebur.

I 1874 døde Jacob Adam Fausing og blev begravet på Skanderup kirkegård. Hans enke førte møllen videre. Som nabo-ejendom til møllen lå den smukke gård Stensgård, hvor den unge gårdejer *Jørgen Sejersén*, der var kommet fra Tebstrup i Ovsted sogn, boede. Familien på Stensgård og møllerkonens familie var gode naboer og omgangsfæller. Efter at Sejersén i 1881 havde mistet sin kone, giftede han sig anden gang med madam Fausings datter *Adamine Marie Kirstine Fausing*, født 1850. Det blev da bestemt, at Jørgen Sejersén skulle forpagte Fuldbro mølle og drive den tillige med Stensgård. Den nye forpagter tog nu bolig på møllen, og det var egentlig hans hensigt at overtage den.

Inde hos herskabet spiste familien for sig selv. Ude i folkestuen spiste tyendet, også juleaften. Men man fik ens mad begge steder. Til juleaften blev der altid dækket med en kuvert mere, end der var brug for i folkestuen. Det var til den usynlige eller uindbudte gæst. Nu skete det ikke så sjældent, at der blev

brug for den ekstra opdækning, for der kom gerne en af de mange farende folk og bad om mad juleaften. Møllen lå jo ved landevejen, og ad den færdedes mange originaler; de kom på alle tider af året, og det fejlede sjældent, at en af dem var juleaftensgæst i møllen. Der var »Vovse«, en stakkels kvinde, som altid ledsagedes af en gravhund, som hun selv kaldte vovse. Så var der »Bøge-Klavs«, der altid gik med høj silkehat og et brunt hampereb om livet og en blikdunk med petroleum i et reb over nakken. »Niels Slet« var en høj mand, der egentlig holdt sig pænt og rent. Han lavede engang en særlig fin gærkrans til madam Fausing, yderst kunstfærdigt sat sammen af små aflange træstykker, der var sat ind i hinanden, udskåret på alle leder og kanter. Når brygningen var overstået,

Prospekt af Fuldbro mølle.

Akvarel i familieeje, udført ca. 1895. En lokal revy blev dengang opført i Håndværkerforeningen i Skanderborg. Bagtæppet forestillede Fuldbro mølle, og en af de lystige viser handlede om Fuldbro-mølleren. Den bevarede akvarel er malerens skitse til bagtæppet, overleveret mølleren som gave fra festarrangørerne.

blev den taget op af fadet med gær og ophængt over fadet til afdrypning. Når den var tør, blev den lagt til side. Der var gær-kultur nok til rest på den til næste bryg. »Niels Slet« kunne også tegne et kridtkors på gulvet i folkestuen. Så opførte han en kunstfærdig dans, under hvilken han ikke måtte træde uden for kridtkorset. Han blev meget beundret for denne dans, som han måtte danse, hver gang han kom på besøg. Han dansede den gerne, fordi han altid fik lidt penge for sin kunst. Disse omvandrende originaler overnattede gerne nede i stalden, de klarede sig med ren halm og et kodækken.

Fra Stensgård huskes det, at juleaften stod juletræet oppe i den fine stue, også kaldet havestuen. Jørgen Sejersen tændte altid selv juletræet. Så kom folkene ind fra folkestuen, og man sang julesalmer. Alle karlene fik en pakke tobak (melange), og pigerne fik tøj til et forklæde. Ved træet vankede der også pebernødder, æbler og sukkerfigurer. Det fineste store træ fra skoven blev fældet til juletræ. Julemorgen var traktementet altid stuvet, hakket hvidkål og flæsk.

Efter jul kom nytår, og der blev lavet nytårsløjer. Sejersen kunne ikke lide alt det skyderi. Lampeglasset i køkkenet var helt sodet af, at der blev tændt kinesere over det. En nytårsaften havde spasmerne fået lirket vinduet til pigekammeret op. Et øjeblik efter hang alt sengetøjet i det store pærutræ ude i haven, og så begyndte det at sne. Jørgen Sejersen blev rasende, og havde han

kunnet fange urostifterne, var det gået dem galt. Et andet år kom en af naboerne med sin gamle muskedonner for i al uskyldighed at affyre en nytårssalut. Men han kunne ikke få den til at gå af. Sejersen havde dog bemærket ham og kom ud. Nu lånte han en hårnål af en af døtrene og pirkede med den ved bøssen, som pludselig gik af med et så kraftigt brag, at alle ruderne oven over entrédøren raslede ned. »Det lavede du sgu godt,« sagde Sejersen, »men kom nu med ind og få en halv te« (te med rom).

Jørgen Sejersen deltog meget i det offentlige liv. Han var sognerådsformand i flere perioder og også medlem af amtsrådet. Han var »høj« frimurer, medlem

Stensgård o. 1892.
Oliebillede i familieejee, udført af maleren Julius Petersen, der opholdt sig på gården som sommergæst.

af logen Skt. Clemens i Århus. Når det drejede sig om særlige møder, foregik de i denne by; men de fleste frimurermøder blev holdt i Skanderborg, hvor der jo var en hel del frimurere. Juledag holdt Sejersen fødselsdag, så kom logebrødrene fra Skanderborg på besøg i møllen. De kom i fine køretøjer med pyntede heste; var der sne, kom de i kane. Så blev de beværtede på det bedste: fin varm ret og koldt bord med alt, hvad en velhavende landhusmoder kunne diske op med ved juletid. Dertil bajerskøl, snapse, kaffe og kognac samt tevandsknægte. Der var altid et godt lager af spiritus på møllen. Om aftenen var der fin middag, atter med bajerskøl og snaps til ostemaden. Og der blev spillet kort, f. eks. »5-kort med mis«. Af deltagerne huskes endnu sagfører Vestergaard, skoleinspektør Mikkelsen, boghandler Davidsen, jernstøberifabrikant Blom, proprietær Skaaning, Skvæt mølle, hotelejerne Jensen, Skandinavien, og Jensen, Jernbanehotellet.

Ved Fuldbro mølle var der en ålekiste i åen mellem vejen og møllehjulet. Her fangedes en del ål, dog ikke så mange som i den store ålekiste højere oppe ad strømmen. Landevejen gik over åløbet på en solid bro; neden for denne stod de tre zinkbeslåede vandstandspæle, der jævnlig blev kontrollerede, især af

hensyn til høøsten i engene højere oppe ad åløbet. Den store ålekiste, hvori der fangedes mange ål, var som nævnt anlagt højere oppe ad vandløbet. Her fossede og susede vandet igennem, så det kunne høres helt op på vejen fra møllen til Tåning. Engang havde mølleren bestilt et nyt låsetøj til sin ålekiste hos en af egnens smede. En tid efter forekom det mølleren, at fangsten var knap så stor, som den plejede at være. Han anede uråd og gik en nat ned for at tilse ålekisten. Han hørte da, at det puslede inde i kisten, og straks trak han i stigbordet, så vandmasserne strømmede ind i ålekisten. Ud fra denne lød der fortvivlede råd om hjælp. Da mølleren hørte dette, standsede han vandstrømmen og lukkede ålekisten op. Ud af denne kom til møllerens store »forbavselse« den pjaskvåde smed, og det opklaredes snart, at smeden samtidig med låsen havde lavet en ekstra nøgle til eget brug. Mølleren gik i rette med manden og tog nøglen fra ham. Derefter måtte den uheldige smed lide den straf at følge med mølleren hjem og drikke et par »små sorte«.

Jørgen Sejersens oprettede bageri ved Fuldbro mølle 1896, samtidig med at han overtog bestyrelsen af møllen efter forpagter Langemand. Egentlig var det hans mening at overtage møllen; derfor bortforpagtede han sin gård Stensgård. Bageriet blev indrettet i en ladelænge umiddelbart bag stuelængen. Som bagermester antoges en bager Bruun, som havde sin søster til at styre huset for sig. Hun havde tidligere været husjomfru på Gammel Estrup. Bagerens boede i et lille hus kaldet Frydenslund, som lå i modsat side af landevejen og hørte til møllen. Her var også brødsalg af bageriets varer samt bolcher og andet sukkergodt. I bageriet fremstilledes rugbrød, sigtebrød, fintbrød og kager. Der kørte brødvogn ud til egnens landsbyer med Mads brødkusk fra Tåning som forhandler. Vognen kørte f. eks. til Hem, Dørup, Voerladegård og Yding. Imidlertid gik bageriet ikke så godt, og J. Sejersens nedlagde det, samtidig med at arvingerne lod Fuldbro mølle afhænde til jernstøber S. Jørgensen (fra Bogense), som i forvejen boede i herskabslejligheden på Stensgård. Sejersens flyttede da selv tilbage til Stensgård.

— — —

Disse minder fra Fuldbro mølle og Stensgård er fortalt af Olivia Sørensen, født Sejersens, født på Stensgård 20. juni 1884.

TISET SOGNS SKOLER FØR OG EFTER SKOLELOVEN AF 1814

AF J. C. PEDERSEN

De ældste skoler i Danmark var knyttet til kirkerne, senere til klostrene, men var kun for en begrænset del af befolkningen, først og fremmest for dem, som skulle beklæde de gejstlige embeder. Klostreneres mænd søgte efterhånden også at virke blandt landsbyernes børn ude i landets sogne, men nogen egentlig skole var der ikke tale om på landet før hen i 1500-tallet, eftersom det var i året 1521, at Christian II udgav sin forordning om skolevæsenet, i hvilken der gaves landbefolkningen anvisning til skolehold for deres børn på dansk.

Ved reformationens indførelse i 1536 hørte munkenes undervisning op, men allerede 3 år efter, den 14 juli 1539, kan det siges, at Danmark fik sin første skolelov. Den tog særlig sigte på skoler i byerne. På landet krævedes ikke egentlige skoler, men degnene skulle på et tidspunkt og et sted, som skulle fastlægges af sognets præst, en gang ugentlig give de unge i landsbyerne undervisning i børnelærdommen med Luthers katekismus som grundlag. Dette resulterede i, at de fremmeligste af børnene i det mindste fik lært at læse.

Der skulle gå næsten et par århundreder, inden der atter skete noget af særlig betydning for landbefolkningen med henblik på en mere målbevidst undervisning af børnene. Forårsaget af den pietetiske bevægelse, der ønskede læsefærdighed, for at den enkelte selv kunne læse i bibelen, udstedtes det første lovbud om oprettelse af skoler på landet. Det var Fattigforordningen af 1708, der bestemte, at hvor der ikke findes nogen skole i sognet, skal der stræbes hen til at få en sådan oprettet. Rundt om i landet havde enkelte herremænd på deres godser lidt før og lidt efter 1700 oprettet og funderet skoler for deres undergivne bønderes børn.

Tiset sogn, som hørte sammen med det noget mindre Viby sogn, beliggende lidt sydvest for Århus, blev først egen sognekommune fra 1. januar 1868 og eget pastorat fra 7. juli 1873, og i Viby Sogns Historie I (1942) er der side 121 anført flg.: »Indtil 1693 var tredielektiehøreren ved Århus Kathedralskole degn i Viby og Tiset. Han lod embedet betjene af to substitutter (stedfortrædere), en i Viby og en i Tiset. I herredsbogen 1690 oplyses, at til degnekaldet var hverken degnebolig, ager eller eng, hvorfor det var umuligt for een substitut at klare begge de langt fra hinanden (ca. 1 mil) liggende sogne, da han ikke havde råd til at holde en hest til sognerejsen »eller til hvad som skal advares og tilsiges om i sognet«. Derfor var der også en substitut i Tiset. Om degnens løn i Tiset oplyses 1690, at han nyder af hver gård årlig 3 skp. byg og 4 skilling til jul. Af hver gård i Viby fik han årlig 2 skp. byg til jul. Til påske-nannest nyder degnen af hver gård i begge sogne 20 æg og 1 skilling. Derimod giver sognedegnen til hver af sine substitutter årligen for deres tjeneste og degneembedets forretning 3 sletdaler og det lidet offer, der falder i

sognene. Videre har hverken degnen eller hans substitutter i disse sogne enten korn, penge eller andre varer. Når man betænker den usle løn, degnens stedfortrædere fik, forstår man godt, at de beklagede sig over, at de for så ringe betaling ikke kunne betjene degnekaldet, da de dog udi kopskat og folkeskat så vel som de kongelige contributioner (skatter) må svare så højt som andre substitutter, der nyder de fire dele af degneindkomsten og ikkun giver fra sig den 5te del til skolerne«.

Men endnu er der ingen skole hverken i Tiset sogn eller i Viby sogn.

I en kongelig anordning af 24. september 1708 fremkommer *Forslag til skolers indrettelse i Århus stift*, og af dette forslag fremgår, at overalt i stiftet, hvor der ingen skolehuse findes, eller hvor degneboligerne ikke er bekvemme dertil, skal der nu bygges skolehuse passende efter sognets størrelse (5—6 fag) på et sted, hvor de ligger bekvæmest, på kirkens fortov eller fælles gadejord. Bekostningen fordeles efter hartkorn, og præsten og hans medhjælpere sammen med to af de bedste mænd i sognet skal have tilsyn med, at materialer og arbejdsløn på det nøjeste bliver betinget, ligesom skolehuset skal stå færdig til førstkommende mikkelsdag. Betalingen fordelt efter hartkorn skal betales, hvis ikke udpantes ved grandefogden. Skolehuset skal holdes vedlige af sognemændene af sognets viide-penge, hvormed sognepræsten og provsten skal have indseende ved den årlige visitats. Til skolemesterens underholdning skal samtlige sognemænd, enten de har hele eller halve gårde, og de nogenlunde velhavende boelsmænd, enten de have børn eller ikke, årlig give noget vist beregnet efter deres hartkorn, som skal leveres i godt rent korn mellem jul og nytår, samt hver kvartal: jul, påske, sankthansdag og mikkelsdag betale en skilling dansk, og hvis dette ikke sker, skal grandefogden eller sognepræsten straks uden videre udpante, og hvis de forgriber sig på disse mænd, skal de anses med hårdeste straf. De forældre, som har børn i skolen, skal desuden af hvert barn i skolepenge give 1 skilling om ugen, og når børnene skal lære at skrive, yderligere 2 skilling, som betales kvartårlig, og der udpantes, hvis pengene ikke indgår. I forslaget står yderligere om ildebrændsel til skolehuset og græsning og foder til ko og får, om højtidsoffer samt meget andet.

30. oktober 1717 bliver forslaget foredraget i conseillet, som fandt det meget godt, men da det var et nyt pålæg (i en meget vanskelig pengetid), blev det sendt til rentekammeret, som blev rykket for svar 15. marts 1719 (ca. 1½ år efter fremsendelsen). Forslaget blev derefter efter flere forhandlinger nærmest at betragte som henlagt, men blev dog ingenlunde uden betydning, idet dets tanker går igen i rytterskolernes instruktion af 1721 og dannede et vist grundlag for skoleforordningen af 1739.

Såvel forslagets bestemmelser som instruktionen vedrørende rytterskolerne må anses for at have fået sin store betydning for den første skoles opbygning m. m. i Tiset sogn, hvilket fremgår af efterfølgende

Tiising sogns skoels fundats

hvorefter sogne folken skal være forpligtede rigtig at svare og levere til skoleholderen udi skolehuset got forsvarlig korn således som herudi skole fundatsen ansat findes og det udi rette tide årlig til St. Mortensdag, men for indeværende år inden Kyndelmisse tiider og hver mand som har børn derfor at betale ugentlig 1 skilling dansk men for skriven og rægning ugentlig 2 sk. for et barn men dog ej af flere end et i hvor mange han end måe have. De fattige børn i sognet som have kun ringe tilhold undervises for intet.

Sogne folken holder skolehuset ved lige. Af Raunholt og Thiiset nyder skoleholderen fri græsning på deres marker til en koe 6 a 8te får og derimod forskaffer de andre byer 16ten forsvarlig læsser tørve til skole børnenes varme — nemlig af Tande to læs tørve af Mustrup et af Bastrup 2 læs af Soelberg 3 læs og af Ingerslef 8te læs tørve, skulde noget af forbeholdte ikke vorde efterkommet måe uden foregående proces hos de vedkommende med sogneprestens medhjælpere som der udi uden tilbørlig straf ei må være eller gjøre nogen vægning uden de selv vil betale udpantes, så må og Constantinsborgs eiere, som Tiising sogns største lods eiere tilligemed sognepresten autoricere at i og afsætte skoleholderen efter som hans flittighed, dygtighed og forhold findes til ungdommens undervisning tjenlig og skal skoleholderen når sognepresten advarer ham en time enten før eller efter prædiken ligesom lejligheden falder med tjenst forretning, catechisere med ungdommen og hvem af ungdommen der forsømmer samme catechisation 3 gange udi rad skal give til de fattiges casse udi sognet 1 sk. danske.

Her efter haver Constantinsborgs bønder sig at forholde under pandtning og de huusfolk som ei har hartkorn give derimod årligen 8te sk. til skoleholderen som de ellers skulle give til kirken så tviles ei heller på at de andre herrer og proprietarie der udi sognet jo tilholder deres bønder samme at efterleve at dette christelige forehavende kand nyde tilbørlig fremgang.

Constantinsborg d. 20 dec. Ao 1729.

Lasen.

Til denne christelige forehavende samtykker vi også såvidt den closteret ligende bunde angår som boer i Tande.

Aarhus den 24 jan. 1730.

Løvenørn J. Ochsen.

Ligeledes consenterer jeg for bønderne i Thiiset som ligger til biskopens embede.

J. Ochsen.

Ligeledes consenterer jeg for mine bønder i Soelberg.

Rodstenseie den 9de mart: Ao 1730.

frue Ranzau Rodsten.

Ligeledes consenterer jeg for mine bønder i Soelberg undtagen min rettighed mig forbeholden, ikke at Constantinsborg eiere samt skoleholderen ved pandtning og i andre måder, som derpå kunde følge mig eller bønderne til skade.

Lyngbygård den 14de juni Ao 1730.

Altholt.

Sålænge skoleholderen nyder den ham bevilgede græsning på Raunholdt og Tiising marker til den ham bevilgede koe og får så befries de for nævnte mænd for ildebrand til skolen men om skoleholderen den græsning ej forlanger eller behøver svares af Raunholdt og Thiiset ligesom af Ingerslef 8te gode forsvarlig læsser tørve i rette tiider.

Constantinsborg den 11te juny Ao 1731.

Conform med originalen testerer

Niels Hansen Heide.

At dette foranskrevne ere ligelydende med original fundatsen testerer jeg underskrevne med hånd og segl og haver skoleholderen tilligemed sognefolken at holde efterrettelig indtil nærmere hans majt: allernådigste confirmation indløber.

Wiibye præstegård den 20 oct. Ao 1730.

Niels Hansen Heide

Tiising sogns besiddende beboeres hartkorn efter ny matricul og således derefter udregnet hvad hver kan påkomme at svare og levere i korn nemlig rug og byg til skoleholderen som antegnet findes herefter

Byer	Navne	Ny Matricul			Rug			Byg		
		Tdr	Skp	Fdk Alb	Skp	Fdk	Pot Pæl	Skp	Fdk	Pot Pæl
Ingerslef	Michel Loft	8	7	2 1	1	3	» 1	2	»	4 1
	Rasmus Jul	4	»	» »	»	3	» 2	1	»	» »
	Anders Rasmussen	4	2	2 »½	»	3	1 2½	1	»	1 2
	Michel Kold	6	2	2 1	1	»	4 2½	1	2	1 2
	Christen Olsen	6	»	2 2¾	1	»	3 1½	1	2	» 2

Byer	Navne	Ny Matricul				Rug				Byg			
		Tdr	Skp	Fdk	Alb	Skp	Fdk	Pot	Pæl	Skp	Fdk	Pot	Pæl
	Rasmus Knudsen	6	»	2	2 ³ / ₄	1	»	3	1 ¹ / ₂	1	2	»	2
	Erik Jensen	6	3	1	1 ¹ / ₂	1	1	»	2	1	2	2	1
	Rasmus Nørgaard	4	3	2	»	»	3	1	3 ³ / ₄	1	2	»	»
	Peder Biergaard	3	»	2	1 ¹ / ₂	»	2	1	3	»	3	1	»
	Michel Jensen	4	4	4	1 ¹ / ₂	»	3	2	1 ¹ / ₂	1	»	2	2
	Rasmus Mortensen	4	4	1	1 ¹ / ₂	»	3	2	1 ¹ / ₂	1	»	2	2
	Jens Basi	4	2	»	1	»	3	1	1 ¹ / ₂	1	»	1	» ¹ / ₂
	Jens Borezen	4	2	»	1	»	3	1	1 ¹ / ₂	1	»	1	» ¹ / ₂
	Erik Nielsen	4	4	2	1	»	3	2	2	1	»	2	2 ¹ / ₂
	Søren Mikkelsen	4	4	2	1	»	3	2	2	1	»	2	2 ¹ / ₂
	Jens Christensen	4	2	1	2	»	3	1	1 ¹ / ₂	1	»	1	2
	Søren Rasmussen	4	»	2	1 ¹ / ₂	»	3	»	3	1	»	»	1 ¹ / ₂
	Michel Smed	4	»	2	1 ¹ / ₂	»	3	»	3	1	»	»	1 ¹ / ₂
	Michel Bæk	1	»	»	2	»	»	4	»	»	1	»	1
	Tyr Jorden	»	1	1	1	»	»	»	2	»	»	»	3
Raunholt	Søren Knudsen	4	6	»	1 ³ / ₄	»	3	3	2	1	»	4	»
	Povel Rasmussen	4	6	»	1 ³ / ₄	»	3	3	2	1	»	4	»
	Michel Seiersen	3	5	»	» ³ / ₄	»	2	4	1	»	3	3	3
	Jens Povelsen	3	5	»	» ³ / ₄	»	2	4	1	»	3	3	3
	Peder Rasmussen	5	1	1	2 ¹ / ₄	1	»	»	1	1	1	1	»
	Michel Rasmussen	5	1	1	2 ¹ / ₄	1	»	»	1	1	1	1	»
	Søren Madsen	4	6	2	2	»	3	3	3	1	1	»	1
	Seier Borezen	4	6	2	2	»	3	3	3	1	1	»	1
	Knud Michelsen	4	6	3	2 ¹ / ₄	»	3	3	3 ¹ / ₂	1	1	»	1 ¹ / ₂
	Jens Rasmussen	4	6	3	2 ¹ / ₄	»	3	3	3 ¹ / ₂	1	1	»	1 ¹ / ₂
	Jens Nielsen	6	»	»	» ³ / ₄	1	»	3	1	1	2	»	»
	Niels Byrup	6	»	»	» ³ / ₄	1	»	3	1	1	2	»	»
	Tyr Jorden	»	1	»	1	»	»	2	»	»	»	»	»
Soelberg	Rasmus Klærgaard	3	4	»	» ¹ / ₂	»	2	3	1	»	3	2	2 ¹ / ₂
	Jens Jensen	3	4	»	» ¹ / ₂	»	2	3	1	»	3	2	2 ¹ / ₂
	Jacob Pedersen	6	6	1	1 ¹ / ₂	1	1	1	2 ¹ / ₂	1	2	4	1
	Michel Jensen	6	6	»	»	1	1	1	1 ¹ / ₂	1	2	3	2
	Peder Jacobsen	6	6	»	»	1	1	1	1 ¹ / ₂	1	2	3	2
	Niels Rasmussen	3	3	2	1	»	2	3	1	»	3	2	1
	Søren Jensen	3	3	2	1	»	2	3	1	»	3	2	1
	Søren Pedersen	6	4	2	2	1	1	1	1	1	2	4	»
Tande	Morten Sørensen	6	6	»	2	1	1	»	1 ¹ / ₂	1	2	3	1 ¹ / ₂
	Søren Nielsen	6	6	2	2	1	1	»	3	1	2	3	3
	Rasmus Hansen	6	6	2	»	1	1	»	2	1	2	3	3
	Søren Thomesen	5	2	3	» ¹ / ₂	1	»	»	2 ¹ / ₄	1	1	1	2 ³ / ₄
Muustrup	Anders Sørensen	7	2	»	1	1	2	2	3 ¹ / ₂	1	3	1	1
	Anders Nielsen	7	2	3	1 ¹ / ₂	1	2	3	»	1	3	1	2
Batrup	Michel Jensen	7	1	1	»	1	1	2	2	1	3	1	»
	Søren Nielsen	5	2	»	1 ¹ / ₂	1	»	»	2	1	1	1	1
	Christen Nielsen	6	»	»	1	1	»	3	1	1	2	»	1
Tiising	Simon Rasmussen	4	6	1	»	»	3	3	2	1	»	4	»
	Rasmus Pedersen	4	6	1	»	»	3	3	2	1	»	4	»
	Peder Laursen	4	1	1	1 ¹ / ₂	»	3	2	1	1	»	1	»
	Jens Hedegaard	6	1	1	1 ¹ / ₂	1	»	4	1	1	2	1	»
	Ingerslev Mølle												
	Christen Jelling	4	5	»	1	»	3	2	3	1	»	3	»
	Aldrup Mølle												
	Hr. Raadmand Sthær ..	4	»	»	»	»	3	»	»	1	»	»	»
Kirke jord sorter til Tiiset skole efter jordebogen	Jens Kaae og Jens Jen- sen i Astrup	»	3	3	»	»	»	2	» ¹ / ₂	»	»	2	2
	Enkegaarden i Morslet ..	»	»	3	2	»	»	»	2	»	»	»	3

Byer	Navne	Ny Matricul				Rug				Byg			
		Tdr	Skp	Fdk	Alb	Skp	Fdk	Pot	Pæl	Skp	Fdk	Pot	Pæl
	Jens Hedegaard												
	Povel Skræder i Mustrup	»	»	1	» ½	»	»	»	1	»	»	»	1
	Michel Jensen og Søren Nielsen Batrup begge ..	»	»	2	2	»	»	»	2	»	»	»	2
	Søren Nielsen i Tulstrup	»	»	1	2	»	»	»	1	»	»	»	1

Denne Tiset sogns første skoles beliggenhed fremgår af dette noget forstørrede kort i målestok ca. 1:2000 af matriculs-kortet fra 1782—84, hvor skolen ses at ligge ved kirkegårdens sydøstre hjørne.

Af kortet fremgår endvidere, at skolen ved byjordernes udskiftning i 1782—84 er tillagt et areal på 62930 kvadratalen, hvilket er knap 4½ tdr. ld., og da der ingen præstegård er i sognet, har skolens jord fået matr. nr. 1, og størstedelen af arealet er boniteret til taxt 16 og resten til taxt 13. Ligeledes ses af kortet, at kirkens areal udgør 10400 kvadratalen, hvilket er knap 6 skpr. ld.

Denne første skole i Tiset sogn har haft 6 fag og sandsynligvis været indrettet som de samtidige Frederik IV's skoler (rytterskoler).

10 år efter oprettelsen af denne første skole kommer forordningen af 23. jan. 1739: *Om skolerne på landet i Danmark og hvad degnene og skoleholderne derfor må nyde* forandret ved pl. 29 april 1740, hvilke for en stor del benytter sig af forslaget til en kongelig anordning af 24 sept. 1708 og anordningen om »rytterskolerne« af 28 marts 1721, således at disse nu yderligere udbygges.

Der angives heri bl. a., at skolehusene skal være 8 a 10 fag af god bondebygning med ege-stolper og fod-stykker, hvor det er gørligt, fyrrer-tømmer, klinede vægge og halm-tag, inddelte som skolerne på Ryttergodset, med loftsrum, stald for 2de køer og nogle får, leilighed til foder og brænde, og, for børnenes helbreds skyld, noget højere under loftet, end i de ordinaire bønder-huse. Skole-stuen skal være så stor, at alle til skolen hørende børn

deri beqvemmeligt kan rummes og ved et lavt skillerum eller tralværk deles i 2de parter, så at pigerne sidde adskilte fra drengene; til hvert skolehuus skal og lægges en tilstrækkelig kålhaug, og, hvor det er giørligt, en med træe eller gierde indhænet brønd. Til skolestuen hører også en jernbilægger (ovn). Alle børn i skolens district, som ere over 5 eller 6 år, bør flittig og så længe, som muligt er, komme i skole; dog i pløie- og høstetiden må de børn blive af skolen, som behøves at kiøre plov eller vogte huset, medens forældrene ere i marken. Den ved forordningen om konfirmation af 13 jan. 1736 indførte bestemmelse vedrørende denne undervisning er også medtaget, således at de fritages for skolegang, når der er konfirmationsforberedelse.

Alle børn i skolen skal først lære at læse reeligt og reent i bøger, og, når forældrene det begiere, da informere dem i at skrive og regne.

Denne forordning gælder dog ikke for degne og skoleholdere på kongens ryttergods.

Den første degn i den nye Tiset sogns skole kan mulig have været *Jens Munck*, der var degn i Viby 1729—35, men i alt fald dennes efterfølger *Søren Olufsen Holm* var degn i både Viby og Tiset sogne fra 19 dec. 1735 til 9 marts 1759. Hans efterfølger i begge sogne *Daniel Mathias Endslev* døde i 1767. Han efterfulgtes 22 juli 1767 af *Peder Eriksen Holm*, der tidligere fra 28 maj 1737 havde været skolelærer i Tiset. I en indberetning i Herredsbogen fra 12 juli 1773 om degnekaldet i Viby fortæller samme *Peder Eriksen Holm*, at der ved Tiset kirke findes en liden skole, hvori en skoleholder underviser børnene i Tiset sogn om vinteren, medens Viby-deggen selv er skoleholder i Viby. *Abraham Friis* bliver 26 maj 1777 degn i Viby-Tiset, idet han 28 juni 1776 havde fået kongebrev på, at han måtte kaldes degn, selv om han ikke havde været skoleholder. Han efterfølges i embedet af *Christian Vinther*, der atter følges af *Rudolph Georg Schøtz* indtil 1840, og i dennes første degnetid i Viby-Tiset er det, at Tiset første skole fra 1729 midt i 1790erne bliver nedbrudt og genopbygget med 2 fag mere til 8 fag (1 fag = 2½ alen eller ca 156 cm), således som det fremgår af efterfølgende

Syns forretning over Thiset sogns publilve skoeles reparation.

Claus Svitzer kongelig majt. bircke dommer udi frie herskabet Marsellisborg birck og Frederik Soetmann, bircke skriver i bem.te bierck giøre vitterligt at anno 1794ve tiirsdagen den 1ste july blev frie herskabet Marsellisborg bircke tings ret satt og administreret i overværelse af de 8te stokmænd sr.: Rasmus Hansen, Søren Nielsen og Niels Munck af Tander, Mads Jensen og Søren Andersen af Muustrup, Anders Nielsen, Søren Sørensen og Søren Andersen af Bastrup.

Hvor da I følge rettens indkaldelse af 28de f. m. sålydende som der ved det udi Thiset skoele efter øfrighedsens ordre af 13de d. m., foretagen møde, icke imellem skoele districtets beboere har været muelig at opnåe een sådan forening om bemelte skoelehuuses reparation, og om den af skoeleholderen ansøgte tilbygning behøves; så bliver des angående til at påhøre syns mænd inden Marsellisborg bircke tings rett udmeldet tiirsdagen den 1ste july d. å. Syns forretningen på åstedet at foretage og fuld føre den 4de dito, og samme inden bemelte rett høre afhiemlet den 8de næst efter, herved med aftens varsel indkaldet: Ephorus for skoele districtet hr. stamherre de Fædder Carisius til Constantinsborg og sogne præsten hr. Wormslef i Wiibye såvel som samtlige skoele districtes gård og jordbrugere i bemelte Thiset sogn; Denne indkaldelse besørger sogne fogden Michel Loft i Ingerslef for alle jordbrugere i Thiiset sogn forekyndet og mig derefter i rette tiid tilstillet.

Aarhus d. 28de july 1794

Svitzer.

Forekyndelsen heraf tilstår på heskabets veigne
F. Poulsen.

Ligeså for N. Wormslef.

På egne og øvrige beboer i sognet deres veigne tilståes forkyndelse af: Michel Loft for Ingerslef — Michel Jensen for Soelberg — Rasmus Poulsen for Raunholt — Søren Sørensen - Baatrup — A.: F.: N.: - Muustrup — Niels Pedersen - Tander — Jens Rasmussen -Thiset.

Fremlagt inden retten på Marsellisborg biercke ting den 1ste july 1794.

Svitzer.

Blev udmelt de 2de sædvanlige synsmænd Lauritz Muller af Wiibye og Rasmus Poulsen af Holme frieherskabt Marsellisborg gods, som møder i bem.te Thiiset skoele d. 4de july næstkommende om formiddagen kl. 10 slett for i overværelse af skoele patronen, sogne præsten og bircke dommeren: at bedømme skoelens u-undværlige bygning til bopæll, skolestue, tørve og fæe huus, tage brøstfæld over skoelens befindende mangler, gives overslag til reparation, såvel på materialier som arbejdsløn, alt således som de samme her inden retten næste tægtedag (tingdag?) den 8te hujus endelig kan afhieMLE.

Tiirsdagen den 8te july 1794.

Syns mændene Laurits Muller af Wiibye og Rasmus Poulsen af Holme mødte for retten og fremlagde den til dem ergangne udmeldelse af 1ste hujus med deres derefter udførte og på skrevne syns forretning over Thiiset skoele af 4de d. m.: hvilken de tilbød efter loven endelig at afhieMLE. Bemeldte syns forretning blev læst og på skreven sålydende:

Anno 1794 den 4de july var mødt i Thiiset skoele i følge forestående udmeldelse Laurs Muller af Wibye og Rasmus Poulsen af Holme, for i overværelse af stam huuset Constantinsborgs forvalter, sognepræsten og birckedommeren samt endeel af Thiiset sogns gård beboere at syne skoelens brøstfældighed og den påklagede u-undværlige bygning til boepæll, skoele stue, tørv- og fæhus som vi befandt således:

1) I henseende til den bygning nu befindes og den del skoeleholderen nu haver, samt sogne præstens og skoeleholderens forklaring om sognets størrelse og børne mængden at være imellem = 80ve til 100de når de alle komme til skoenen formener vi at 2de fag nye huus er det ringeste som vil tilbygges, og i henseende til skoelens nu værende bygning bestående af sex fag ansæe vi samme overalt brøstfældig såvel som bagger oven og skorsteen og derfor troede rettest: at samme vorder overalt nedtaget og af nye opført, hvortil over alt med hielp af det vil medgæe:

= 40 allen eege side brædder på begge sider a allen 24 sk.	10 rdr.	» mk.	» sk.
= til 2de gaule, et heelt melskel og toe halve dito ligeså 40 allen eege brede a 20 sk.	8 »	2 »	» »
= 9 styk eege stolper a 3¼ allen lang støket 3 mk. 8 sk.	5 »	1 »	8 »
= 8te støcker eege løsholter a 2½ allen lang a 2 mk. 8 sk.	3 »	2 »	» »
= 16 stk. under stiiiber a 1½ allen stk. 16 sk.	2 »	4 »	» »
= 5 stk. do. overstiiiber a 1¾ allen stk. 18 sk.	» »	5 »	10 »
= 2de dør stolper stk. 3 allen lang	1 »	» »	» »
= 40 allen fuhr muul reen	1 »	» »	» »
= 6 stk. fuhr bielker hver på 10½ allens længde a 7 mk. stk.	7 »	» »	» »
= 10 stk. skillerums stolper støket 3 allen lang, hvoraf de 6 stk. skal være af eeg a stk. 3 mk.	3 »	» »	» »
og 4 stk fuhr stolper	» »	5 »	» »
= 18ten støcker løsholter til 2¼ allen længde deraf de 8te af eeg a stk. 2 mk.	2 »	4 »	» »
og de 10 stk. fuhr løsholter a 1 mk.	1 »	4 »	» »
= 16 stiiiber af eeg til 1½ allens længde a støket 24 sk.	4 »	» »	» »
= 6 stk fuhr spænd træer a 8 allen stk. 3 mk.	3 »	» »	» »
= 2 han bielker a 24 sk.	» »	3 »	» »
= 7 tytter lægter a tyllen 1 rdr.	7 »	» »	» »
= 7 tylt fiæl til loft og dørre a 2 rdr.	14 »	» »	» »
= 2 tylt dito til gaul	3 »	2 »	» »
= 22 trauer lang halm a 1 rdr. trauen	22 »	» »	» »
= 2 læster træe til skaur	2 »	3 »	» »

= 6 fagh vindver med karmmer, rammer, beslag, glas og blye	9	»	»	»	»	»
= 2000 stk. 4 tom søm til lægtning, loft, dørre og vindver	7	»	3	»	»	»
= Ovn og skorsten at hugge op af leer	2	»	»	»	»	»
= 100 stk. muur steen til skorsteens piibe	»	»	5	»	»	»
= Arbejdsløn til snedker og tømmer arbejdet	13	»	4	»	»	»
= Dito til tæckemands arbejdet	3	»	»	»	»	»
I henseende til steen diget om kálhaugen da var ei at ansætte til andet end pli(g)ts arbejde og altså ved sogne folcken kan forrettes. Men da disse som til stede nægtede sådant, bliver dertil at an- sætte = 6 gang dage a 24 sk.	1	»	3	»	»	»
Summa 141 rdr. » mk. 2 sk.						

Under dette syn haver vi dog icke forstået materialiers og leers hentelse; ikke heller de til tømmer, snedker, tæcke eller klin arbejdet samt ovn og skorsteens hugning behøvende håndlangere meddens arbejdet varer.

Således er dette syn begyndt og fuldført som vi til næste rett med vor eed vil bekræfte.

De tilstedeværende sogne mænd erklærede og fragik deres under 29de hujus giorte tilbud om det fornødne langhalsms levering til skoelen, mindre kunne gjøre nogen gang arbej-
de i høstens tiid.

Datum ut supra.

Laurits Muller.

Rasmus Poulsen.

Som overværende

Poulsen.

Wormslev

Svitzer.

Fremlagt læst og eedelig afhiemlet inden Marsellisborg bircke tings rett den 8de july 1794
tester Svitzer

Og da ingen efter pårâb mødte med nogen erjndring mod syns forretningen blev syns mændene på lov befalet måde i eed tagen under hvilken eed de bekræftede forjndførte deres forretning og at samme er gjort efter deres bedste skiønnende.

Da ingen spurgte syns mændene viidere blev de demitterede og det passerede i tingsvidne form beskrevet udstæd.

At således fornævnte tægtedage her inden retten er tilgâet og passeret det bevidner med os justits protocollen og de anførte stockemænd.

Til bekræftelse under vore hænder og forsejlinger

Marsellisborg biercke tings rett den for bem.te 8de july 1794.

Svitzer.

F. Soetmann.

Underdanigst promemoria.

Af mødet i Thiiset skole den 29de f. m. erfærer deris excellence og deres højjærværdighed, at sognemændene icke har villet tilstæe skoleholderen for deres regning, meere bygning ved skolen end hidtil har været, icke heller nogen reparation på de 6 gamle skole huus, alleene de den dag ærklæfede at vilde hendte materialier, levere det fornødne langhalm til reparationen og forrette handlanger arbejdet. Ved syn og overslag den 4de d., hvortil sognebeboerne lovtlig blev indkaldet, nægte de fleste af beboerne at levere langhalm, og troede icke de i høstens tiid kunde forrette håndlanger arbejde; Langhalm blev derfor til penge ansadt, og vil blive vanskelig på denne tiid at fåe.

Men i henseende til udeblivelse, enten efter materialier, eller ved dagarbejdet, vil det, efter mine tanker, være fornøden, forud at bestemme, om entrepreuren må leie, når nogen efter tilsigelse udebliver. Conditionerne til skoelens nye istandsættelse efter syns overslaget følger underdanigst ligesom det i henseende til høstens tid, indstilles om entrepreuren måtte forundes længere henstand med bygningens istandsættelse end til michelsdag førstkommende.

Aarhus den 11. july 1794ve

Svitzer.

Til deris excellence hr. geheime råd stift befalings mand og amtmand Høegh Guldberg og deres høyædle og højjærværdighed hr. biskop Janson

Conditioner

Hvorefter Thiset-skoele-bygnings 8te fags istandsættelse af nye, ved offentlig licitation, torsdagen d. 17 july førstkommende om formiddagen klokken 10 slet, udi Marsellisborg tingstue, vorder opråbt, og til mindstbydende, på høje øvrigheds nærmere approbation, tilslagen:

1:

Over de til bemelte 8 fag skoele huuses nye istandsættelse behøvende materialier, er gjort overslag, og befunden dertil vil medgåe efter vedlagte No 1 Hvilke materialier, så vidt de af nye er ansadt, må være frisk, gode og have den anførte længde og i øvrigt tykkelse, som til en stuehuuses bygning udfordres. Af det gl. huus, som entrepreuren for egen regning needtager, dens materialier, mæe ei bruges andet, til det nye huus, end det som er frisk og tienlig. Resten overleveres skoleholderen i bevaring, for derefter, når den nye bygning er sat i stand, ved auction at bortsælges.

2:

Med bemeldte 8 fag nye huuses opbyggelse og istandsættelse, gøres strax begyndelse, således at bygningen kan være fuldstændig og svare til et lovligt syn, førstkommende Michelsdag 1794.

3:

Transporten efter materialier, hvor entrepreuren dem måtte købe til skoleens istandsættelse, gives ham frit af sognet, dog at kiørselens længde er (ei) strækker sig over 3 mile. Herom melder han sig dagen i forvejen hos skoele patronen hr. stamherre de Fedder Carisius på Constantinsborg, som foranstalter de fornødne vogne af districtet tilsagt. Ligeledes melder han sig, en dag i forvejen om de behøvende folk af sognet til pligtsarbeidet ved skorsteens og bageovns sættelse, samt tømmer — snedker og tækkearbejdet, hvorover entrepreuren holder rigtig bog og ei tage flere folk, end til arbeidet daglig behøves.

4:

Synsmændene, for begge forretninger, når bygningen er færdig og sidste syn afholdt, betaler entrepreuren.

5:

Den mindst bydende ståe ved sit giorte bud, på approbation i 8te dage, og for conditionernes nøie efterlevelse, stiller antagelig caution, om det forlanges.

Således forfattet og til høie approbation underdanigst indstilles.

Aarhus den 11te july 1794.

Svitzer.

Pro memoria.

Efter den os tilsendte synsforretning over Thiset skole af 8de july sidst sees, at skolehuuset ei alleene er så brøstfældigt, at det af nye mæe opbygges men og at skoleholderen ei kand være tient med ringere end (8) fag Dette ansee vi og at være det ringeste, når der skal være fornøden leilighed både for skoleholderen med familie og skolebørnene. Det var vel bedre efter vore tanker, at arbejdet foretages i for- end efteråret, men om skoleholderen ei kan b(i)æрге sig i vinter, så vil det uden længere henstand foretages, at skolen kunde være i complet stand inden october måneds udgang, og i følge anordningerne vil det tilkomme Deres velbærenhed som skolens ephorus at besørge samme At bygningen sættes til licitation holde vi for rettest, dog at der tillige beskikkes tilsyn til reparationen og at entrepreuren forbindes til at aflevere skolen istandsat ved syn. Om pli(g)ts arbejde og kiørsel ved denne reparation kan ikke være nogen tvivl, at bønderne i districtet jo bør forrette samme, dog at de i høste tiden nyder den samme fritagelse som ved kirke reparation, men da de giøre indsigelse mod deltagelse i den bekostning, som materialier og arbejdsløn vil medføre, så bliver dette en sag imellem ephorus og fæsterne at afgjøre, og som ikke bør forsinke skolens istandsættelse. Efter den fremlagte gienpart fundatz sees, at det er bønderne pålagt, men original fundatz må haves til bevis, at det således er anordnet, og da denne bekostning ellers sædvalig påligger gods eieren, så må det enten ved kongelig resolution eller en dom udgiøres, hvad herudi skal anses som ret og følges. Vi indstiller til Deres velbærenhed, om De i anledning af beboernes vægning vil indgåe med en forestilling herom til det kongelige danske cancellie. Siden skolen er oprettet førend forord: af 23 jan. 1739 udkom, så er det vel muligt, at det haver sit forblivende med fundatzen. Imidlertid må vi påbiude det Deres velbærenhed ansvar, at besørge skolen istandsat, så snart som muligt, at skole districts såvel som skoleholderens videre klage

kand være forebygget for fremtiden; thi i andet fald vil det blive uundgæeligt at foranstalte reparationen på Deres velbårenheds bekostning, da det ikke kand forsvares, at lade skolen nedfalde. Vi udbeder os herom Deres velbårenheds behagel: svar.

Aarhus, den 30te july 1794.

Høegh Guldberg

Janson

Til stamherre hr: Fædder Carisius.

Dette brev svarer stamherren ret skarpt på i et brev dateret 30te august 1794, men resultatet bliver, at det kongelige danske cancellie skriver:

Promemoria.

Ved deres exellenses og Deres højærværdige promemoria dat. 5 f. m. er cancelliet blevet underrettet om den tvist der er reist sig i henseende til Thiset sogns skolehuuses reparation til hvis afgørelse De har forlangt dette collegii resolution.

På grund af Deres i anførte skrivelse over denne sag givne betænkning, hvilket man bifalder, skulle man til behagelig efterretning og bekjendtgørelse for vedkommende have dem tilmeldt at stamhuset Constantinsborgs eiere bør inden vis tid besørge skolens opbyggelse og istandsættelse således at han og øvrige lodseiere efter deres hartkorn betale materialerne men fæstebønder og huusmænd forrette det som anordningerne pålægges dem; dog må det ved retter gang afgjøres hvem det tilkommer at holde skolehuuset ved lige, i fald ejeren skulde fremdeles vægre sig derved, de indsendte bilage følger herhos tilbage.

Det kongelige danske cancellie den 4 october 1794.

Cor: Brandt.

Schou.

Colbiørnsen.

Reiersen.

Til geheime råd og stiftsbefalingsmand hr. Ove Høegh Guldberg og biskop doctor theologie hrr. Hector Fredrich Janson.

Hvorefter skolens ombygning og udvidelse må være blevet afsluttet i 1795.

I landboreformernes tid i 1789 nedsættes den såkaldte »Store Skolekommission« under forsæde af grev D. F. Reventlow, og dens mere kendte medlemmer var grev Schimmelmann og biskop Balle. Det er denne skolekommissions arbejde, der danner grundlaget for *Skoleloven af 29 juli 1814*. Der blev gået grundig til værks, for at der ikke skulle ske noget overilet, hvorfor man gav en foreløbig ordning, der kun skulle gælde for Sjælland. I årene 1806—14 blev den prøvet der, hvorefter den ophævedes, og loven, der skulle gælde for hele landet udkom.

Undervisningspligten blev indført ved denne lov, hvorefter alle børn fra 7 til 14 år skal nyde undervisning, og hvis denne ikke bibringes dem ad anden vej, skal de søge til de skoler, som staten og kommunen opretter.

Det skal ikke nægtes, at den skoleordning, som i 1814 førtes ud i livet, efter sin tid havde præg af fuldkommenhed, idet der næppe i noget andet land findes sidestykke dertil. På dette tidspunkt indtager Danmark absolut en førerstilling.

I lovens mangeartede bestemmelser er nedlagt såvel administrativ som pædagogisk forståelse. Hvert barn måtte ikke have mere end $\frac{1}{4}$ mil (knap 2 km) til skolen. Ved læsning skulde der især benyttes sådanne bøger, som kunne give anledning til at danne børnenes sindelag, og som indeholder et kort begreb om fædrelandets historie og geografi samt meddeler dem kundskaber, der kunne tjene til fordømmes udryddelse og blive dem til nytte i deres daglige håndtering. Den bekendte »Balles lærebog«, der var forrige slægtleds skræk og rædsel, indeholder således både danmarkshistorie og geografi, ja, endog naturhistorie, hvilket fremgår af efterfølgende lille prøve:

»På Jorden tælles omtrent fem og tyve tusinde forskellige arter af levende skabninger, foruden menneskene, hvis antal beløbe sig til tusinde millioner. De andre levende skabninger,

som til forskel for menneskene kaldes ufornuftige eller umælende indeedes almindeligvis i dyr og fugle og fiske og orme og insekter og amphibier, hvilke sidste kunne leve både i vandt og på landet. Men under enhver af disse arter indbefattes igen mange slags, som ere forskellige fra hverandre».

I overensstemmelse med hele Frederik den sjettes militære tid var undervisningen særlig baseret på udenadslæren, det gjaldt fremfor alt om at have lærdommen fastslået i enkelte paragraffer, så børnene kunne have på rede hånd, hvad de skyldte «Gud, andre og sig selv». På det grundlag var Balles lærebog, den bog, der da var næsten det eneste undervisningsmiddel, bygget.

For at blive antaget som lærer i landsbyskolen forlangtes der ikke ret meget. Der stillede bl. a. følgende fordringer: læse tydeligt og med færdighed, kunne fornuftigt og med egne ord forklare Luthers katekismus og lærebogen i religion, regne de 4 species og reguladetri, skrive en ren hurtig hånd, synge de almindeligste salmer med ren tone.

Det tog lang tid at gennemføre loven, der var gennemgribende. En del mennesker satte sig af al magt imod den, så selv kongen blev betænkelig. Man slog af på fordringerne, men i det store og hele førtes den dog ud i livet til ære for kongen og hans rådgivere og til held og gavn for landet, således at den store skolereform fra begyndelsen af forrige århundrede fortsat står som et af de smukkeste vidnesbyrd om oplysningstidens humane interesser. Året 1814 må karakteriseres som mærkeåret fremfor alle andre i den danske folkeskoles historie. Loven betød et stort pionerarbejde, som samtlige senere skolelove har suget næring af.

Tilbageslaget i Danmarks finansielle stilling ved statsbankerotten i 1813 fik desværre alvorlige konsekvenser for realiseringen af de pædagogiske fremskridt, loven indebar. De var så alvorlige, at den danske skole blev sat tilbage i årtier.

Tiset sogns folketal regnedes i 1769 til 371 og efter folketællingerne var der i 1787 422 og i 1801 467, således at folketallet i 1814 kan regnes til lidt over 500. På grundlag af folketællingslisterne fra 1801 er optalt, at der i Tiset sogn af børn på 5 og 6 år var 24, og af aldersklassen 7—14 år var der 101, eller ialt 125, idet børn på 5—6 år også gik i skole omkring dette århundredskifte. Af disse 125 børn var der 9 børn på 5—6 år og 48 børn på 7—14 år i Ingerslev byområde, og de resterende 15 på 5—6 år og 53 på 7—14 år i områderne Ravnholt-Battrup-Tander-Mustrup-Tiset og Solbjerg.

Det var derfor naturligt, at Ingerslev, hvorfra børnene gennemgående havde længst til skolen, kom i betragtning, da der, efterhånden som folketallet steg, blev brug for sognets skole nr. 3. Siden 1814 havde der dog været afholdt skole i et par stuer i den gamle høkerejendom lige nord for vejen over for Ingerslevgård, og den 13 dec. 1828 sendes andragende om en ny bygning med senere yderligere betænkning af 9. febr. 1829 til cancelliet, som dette besvarer sålydende:

Amtet og Deres højærværdighed have med behagelig skrivelse af 9 d. m. meddelt cancelliet Deres yderligere betænkning over det under 13 decbr. f. å. hertil indkomne forslag betræffende en forandring i den under 22 april 1815 til skolevæsenet organisation i Thiset sogn approberede plan, nemlig således, at der opføres et skolehus i Ingerslev bye af 8 fags længde, hvoraf de 3 fag anvendes til skolestue og det øvrige til lærernes bolig og brug, samt at der kjøbes et stykke jord for 36 rbd sedler til byggeplads, hauge for læreren og gymnastikplads, og at lærerens løn bestemmes til 5 tdr. rug(og) 6 tdr. byg in natura og 16 tdr. byg betalte efter foregående års capitelstaxt, hvortil sålænge degnen lever føies 3 tdr. byg af

provstiets skolelærer-hjæpekasse, men efter degnens død degneindkomsterne af Ingerslev skoledistrict, som ere opgivne til 15 sk. sølv årlig i offer og 2 tdr., 2 skp. degnebyg, desuden nyder læreren anordningsmæssig brændsel og græsning og foder til 1 koe og 3 får. Fouragen beregnet til 64 lispund høe og 96 lispund halm. Og amtet og Deres høiærværdighed have derfor udbedt sig dette collegii approbation på, at den til den intenderede ny skolebygning i Ingerslev medgående sum, der efter al sandsynlighed ei vil kunne overstige 450 rdl sedler imod årlig afbetaling, eller, hvis dette ei kan stå, da ved at opsigte en kongelig obligation på 400 rdb sedler, som tilhører provstiets skolelærer-hjæpekasse, imod at skoledistrictet, foruden renterne, årligen afbetaler $\frac{1}{4}$ af capitalen, hvorved kommunens skoleudgifter intet år vil komme til at overstige det fastsatte maximum.

I denne anledning skulle cancelliet tjenstlig tilmelde hr. stiftsamtmænd og Deres høiærværdighed til behagelig efterretning og bekjendtgjørelse for vedkommende, at det af Dem således indstillede bifaldes, dog således, at kakkellovne såvel i skolestuen som i skolelærerens stue bekostes af kommunen.

Den indsendte tegning følger herved tilbage.

Det kongelige danske cancellie den 28de februar 1829.

Til skoledirectionen for Hasle og Ning herreder i Arhuus amt.

Derefter må skolen anses for at være bleven bygget inden årets udgang 1829.

I J. Bering: Skole-Calender (1844) anføres side 9:

Ingerslev. skole. Skoledistrictet udgjør 91 tdr. hartkorn med 20 gårde, 8 boelsteder, 32 huse med og 9 uden jord. Løn: 5 tdr. rug, 6 tdr. byg in natura og 16 tdr. byg betalt. Ingen nænnest, ingen afkortning og ingen skolelod. *Boligen* består af 8 fag til læreren, til skole og brændehus. Skolen ligger $\frac{1}{4}$ mil fra kirken. Skoledirectionen kalder. Offer og accidentser hæves af districtet.

Endvidere kan der oplyses følgende: Ved approbation af 1ste sept. 1832 udstykkes Christen Mikkelsens gårds jorder i Ingerslev, Tiset sogn. En parcel er bebygget og solgt til Rasmus Eriksen. For så vidt angår hovedparcellen, som ejeren beholder, er oplyst: »Til denne parcel hører skolepladsen, nordligste del af toften ved byen, hvorpå skolehuset er bygget, og som med rentekammerets tilladelse af 19 sept. 1829 er solgt til skolevæsenet uden ansættelse af hartkorn imod årligt at svare til gårdens ejer 40 sk. sølv«. Arealet af denne del af toften er 3680 kvadratalen (lidt over 2 skp. ld.). Gården har matr. nr. 17a, men dette er anført i approbationen. Mærk: Udstykningen var også før matriklen af 1844 trådte i kraft. Det er dette areal, der senere i matriklen optræder som matr. nr. 17d, men hvornår det er tidelt dette matr. nr. kan ikke ses af sagerne på matrikuskontoret. Matr. nr. synes stadig at have hørt til gården matr. nr. 17a og er først frastykket ved approbation af 14 februar 1913. I denne sag, som landinspektør O. S. Sørensen, Århus, har haft, er intet oplyst.

Med hensyn til skoleloddens matr. nr. 29a af Ingerslev by, Tiset sogn, er denne allerede ved approbation af 24 sept. 1844 frastykket matr. nr. 29. Dette matr. nr. ejedes i 1844 af skolelærer Christensen, og parcellen nr. 29a, der er kaldt lodden i marken, er frastykket til skolelærer Brabrand. Lodden er solgt til bebyggelse eller mulig afhændelse ved auktion (?) til forening med en anden bekvem liggende ejendom.

Ved Viby pastorat (hvortil Tiset sogn hørte) sogneforstanderskabs første ordinære møde d. 5 jan. 1842 blev Møller Knudsen i Aldrup mølle valgt til skolepatron for Tiset og Ingerslev skoler, og som skoleforstandere valgtes for Ingerslev skole gårdejer Friis i Ingerslev og for Tiset skole Søren Rasmussen i Solbjerg. Endvidere enedes sogneforstanderskabet, for hvilket skolelærer Enemark, Tiset skole var formand, om at forstanderskabets møder afholdes hveranden gang i Viby skole og hveranden gang i Tiset sogns skoler, idet første ordinære møde (som kun holdes første onsdag hveranden måned) afholdes i

Ingerslev skole den 1ste onsdag i marts måned eftermiddag kl. 2 slet (altså 4. marts 1842). Ligeledes bestemtes at yde en godtgørelse på 3 mk. for hver gang, når der bruges varme i stuen.

Onsdag den 4 maj 1842 holder forstanderskabet sit ordinære møde i Tiset skole o. s. fr. på skift, dog kun i et par år, hvorefter der bliver afholdt møder forskellige steder, såsom præstegården i Viby og forskellige gårde i sognene. Endelig fra 2 juli 1845 til sognenes adskillelse 1 januar 1868 holder sogneforstanderskabet, kun med få undtagelser, sine møder i Tingskov kro, Tiset sogn ved Gl. Horsens landevej.

I J. Bering: Skole-Calender (1844) anføres side 8 og 9: Tiset skole: Skoledistriktet udgjør 154 tdr. hartkorn med 28 gårde og 27 huse. Løn: 6 tdr. rug, 10 tdr. byg in natura, 20 tdr. byg betalt. 10 rbd. som kirkesanger. Nannest: ingen og ingen afkortning. Til den lærde skole ca. 9 skpr. byg. Jordlodden udgjør 4½ td. g. m. tæt ved skolen af god beskaffenhed. Bolig: 7 fag til læreren, 5 fag skole og 5 fag udhus, alt vel indrettet. Skolen ligger tæt ved kirken. Skoledirectionen kalder.

Af folketællingerne kan ses, at folketallet stiger nogenlunde jævnt i Tiset sogn: i 1834 er det 773, i 1840 835, i 1845 843, i 1850 902, i 1855 944 og i 1860 994, således at en forbedring vedrørende Tiset sogns skole ved Tiset kirke, der blev bygget midt i 1790erne, trænger sig på. 1858 er børnetallet i Tiset skole 70 og i Ingerslev skole 66, hvortil kommer de børn fra Tander, der går i Ask skole, og samme år betegnes boligen i den gamle bindingsværks-skole ved Tiset kirke som meget simpel og uhyggelig, ligesom boligen ved Ingerslev skole karakteriseres som ikke god.

Ved Viby-Tiset sogneforstanderskabs ordinære møde i Tingskov kro 6 marts 1862 forhandlede under punkt 11 et fra skolepatronen i Tiset sogn fremkommet overslag over bekostningen ved en hovedreparation, der formentlig bør foretages ved Tiset skole til et beløb af 317 rdr 2 mrk 4 sk, hvilket overslag har foreligget til eftersyn for beboerne i Tiset skole. Derved fremkom et andragende fra en del af skoledistriktets beboere i Solbjerg, Batstrup, Mustrup og Ravnholt, hvor der andrages på, at skolen aldeles ombygges og flyttes til et betegnet sted mere belejligt liggende i districtet, hvor veiene fra flere byer mødes. Sagen behandlede og forelægges derefter skoledirectionen.

Matr. nr. 9e, Ravnholt by, er ved approbation af 28 marts 1863 frastykket Knud Jensens ejendom matr. nr. 9d. Det er oplyst i sagen, at parcellen matr. nr. 9e agtes solgt til kommunen til en skolelod, der bliver at bebygge. Parcellen er 7 1360/14000 td. ld. I taksationsforretningen, der er afholdt d. 26 nov. 1862 for at bonitere jorderne, er anført:

Tilstede ved forretningen vare: ejeren Knud Jensen, skolepatron Christiansen af Ingerslev, sogneforstanderne Knud Jacobsen og Niels Jakobsen af Ravnholt samt skolelærer Thomsen af Tiset. Forretningen fremmedes under kammerråd, stiftslandinspektør Honums personlige tilstedeværelse således: Med hensyn til værdien af jorderne efter deres pris i handel og vandel skjønnedes efter dette og de øvrige lokale forhold, at denne kunne ansettes således:

For 1½ td. ld. i loddens nordlige ende, der er drainet jord, 350 rdr. pr. td. ld. ialt 525 rdr.
For 5½ td. ld., der er resten af skolelodden 250 rdr. pr. td. ld. ialt 1375 rdr.

Summa 1900 rdr.

Da der på matr. nr. 9d hviler en årlig aftægt på 8 rdr. så skjønner taxationsmændene, at forsåvidt sogneforstanderskabet måtte ønske, at skolelodden fritages for deltagelse i udredelsen af denne særlige afgift og at hele afgiften kommer til at hvile på den del af jordlodden, som Knud Jensen selv beholder, så burde ejeren derfor have en erstatning af 100 rdr. een gang for alle.

Under punkt h ved sogneforstanderskabets møde i Tingskov kro 2. jan. 1863 er anført: »Angående den ny skole, der skal opføres i Tiset sogn vedtages, at skolepatronen fremskaffer tegning og overslag«. Ved mødet 2 juli 1863 meddeles under punkt d, at Århus skolevæsen har bevilget et lån på 1000 rdr. til opførelse af den nye skole på Ravnholt mark. 17 sept. 1863 afholdtes ordinært

Ravnholt skole o. 1900.

møde i Tingskov kro og som første sag behandlede den samme dag afholdte auction over den gamle skole med jordlod ved Tiset kirke, hvor et bud på 1510 rdr. fra gårdejer Søren Andersen, Hvilsted, for skomager Hans Andersen, Solbjerg, approberedes, når der her stilles antagelig sikkerhed.

Derefter må der være kommet gang i byggeriet af Tiset sogns skole nr. 4, og formentlig er skolen blevet færdigbygget i 1864, men mulig kan krigen have forsinket byggeriet, således at skolens ibrugtagelse først kan have fundet sted i begyndelsen eller hen på året 1865. Skolebygningen omfatter ialt 13 fag, hvoraf skolestuen, der ligger i bygningens østende, udgør de 5 fag, medens resten, de 8 fag, er lærerens bolig. Omkring 1900, ca. 15 år efter at skolen er blevet nedlagt, ser bygningens nordside ud, som det fremgår af ovenstående fotografi.

Ved et sogneforstanderskabs-møde i Tingskov kro mandagen den 23. sept. 1867, hvor der særlig forhandlede om Viby og Tiset sogns adskillelse kommunalt til 1. jan. 1868, blev skoledistriktets ejendele ansat som følger:

Ravnholt skolebygning	2000	rdr.
Ravnholt skolelod 7 tdr. land	2000	»
Ingerslev skolebygning	500	»
Ingerslev skolelod 3½ tdr. land	1100	»
skoleinventarium m. m.	140	»
Tilsammen	5740	rdr.
Skolevæsenets gæld	600	»
Rest	5140	rdr.

Allerede i den ny Tiset kommunes 2. sognerådsmøde som selvstændig kommune den 9 januar 1868 i jordemoderboligen i Ravnholt (det nuværende udhus lidt nord for den tidligere jordemoderbolig) blev under punkt 5 fremlagt

Ingerslev skole o. 1890. Til højre lærer P. P. Højlund og hustru Anna, f. Sams.

en skrivelse fra skolelærer Christiansen i Ingerslev, hvori han tilkjendegav, at han gjerne ønskede at vide sognerådets bestemmelse med skolebygningen derved. Det vedtoges at tilkjende (give) ham, at der ikke kunde tages nogen beslutning, førend de ny (sogneråds) medlemmer har beset skolen, hvilket besluttedes skulde ske snarest muligt.

I et sognerådsmøde 26 marts 1867 ophæves en ordning mellem Tiset og Mårset kommuner vedrørende Ingerslev skole.

24 maj 1868 kl. 6 om eften. afholdt sognerådet for Tiset sogn et ekstra møde i Ingerslev skole. Ved bemeldte møde blev det vedtaget, at en ny skole i kommunen skulde opføres i stedet for den gamle, der befinder sig i en temmelig brøstfældig tilstand, så at en hovedreparation anses for at være u hensigtsmæssig. Det blev vedtaget at overdrage formanden at andrage hos vedkommende om bemeldte skoles opførelse samt tillige tilladelse til at låne 2/3 af den sum, som bemeldte skole vil koste at opføre, hvilken sum for øjeblikket ikke kan opgives, da tegning og overslag endnu mangler, hvilket senere vil vorde tilstillet pågjældende autoriteter.

7 oktober 1868 giver kirke- og undervisningsministeriet tilladelse til opførelse af en ny skole i Ingerslev næste år 1869, og 14 dec. 1868 giver Århus

stiftamt tilladelse til at optage et lån på 1800 rigsdaler til opførelse af den ny skolebygning i Ingerslev i tilstundende sommer, imod at lånet tilbagebetales i 10 år til 4 % rente.

Skolebygningen i Ingerslev, der er skole nr. 5 i Tiset sogn, kom til at omfatte 13 fag, som skolen i Ravnholt, og ligesom denne med 5 fag til skolestue, men her mod vest, og resten (8 fag) til beboelse. Senere er der bygget 2 fag til i vestre ende som forstue for skolebørnene.

Ingerslev skole 1958. Den nedbrudte gamle skole (nr. 3) har ligget ca. 25 m sydligere.

Thiset sogns folketal stiger fortsat jævnt efter at skole nr. 4 er bygget på Ravnholt mark og nr. 5 i Ingerslev. Efter folketællingslisterne er folketallet i 1870 1067 og i 1880 1112, og dette sammen med adskilligt andet influerer mulig på, at Tiset sogneråd ved mødet d. 26 april 1883 enstemmig vedtog, at der så snart som muligt foretages foranstaltninger til ophævelse af det mellem Tiset kommune og Astrup-Tulstrup-Hvilsted kommune i sin tid oprettede fællesskab i skolevæsen, og så snart nævnte fællesskab er ophævet, da at begynde en omordning af hele kommunens skolevæsen.

I folketællingslisten for 1860 står anført, at 4 gårde og 2 huse i Tander hørte til Ask skoledistrikt i Astrup-Tulstrup-Hvilsted kommune. Ved et møde 22 maj 1883 i Solbjerg kro til mægling angående Tanders indlemmelse i Tiset skoledistrikt blev valgt 3 mænd, og disse mødtes d. 31 juli 1883 med kommunens repræsentanter i Solbjerg kro, hvor amtsrådsmedlemmerne godsejer Ingerslev til Marselisborg og gårdmand Mikkel Jensen, Krogstrup, var mødte, og hvor mægling prøvedes, men ikke kunne opnås. Tiset kommune gav tilbud om, at så snart en ny skole er bygget, der vil komme til at ligge bekvemt for Tander, og lærerembedet bedst ordnet, ville børnene fra Tander blive indlemmet i den ny skole, og der forlanges ingen refusion, ligesom der heller ikke indgås på at yde noget vederlag til førnævnte kommune.

Ved et møde 10 januar 1884 foretoges i sognerådet afstemning om byggeplads til den ny skole i den østlige del af kommunen, og bestemtes det, at

samme skal bygges på Anders Sørensens mark i Mustrup. Samtidig bestemtes det at lade Arkitekt Steffen Fog af Århus udarbejde tegning og overslag til den ny skole på Mustrup mark, og et udvalg nedsattes til at forhandle om byggegrund.

I et nyt møde 20 febr. 1884 bestemtes, at sognerådet ikke kunde indlade sig på, at der henlægges en jordlod til skolen, derimod kunde sognerådet gå med til, at der indrettes god beboelse til en ugift lærer, men dog således at der bliver anlændig plads for en gift lærer med familie.

4 marts 1884 udfærdiger sognerådet forslag og indstilling til omordning af skolevæsenet i kommunen således:

- 1) Skolens beliggenhed (ændres), det foreslås at bygge skolen på grdr. Morten Nielsens mark i Battrup.
- 2) Det omtrentlige børneantal, som skolen kommer til at optage, er til begyndelse ca. 45, men vil skolestuen blive indrettet til at rumme 40 børn i hver klasse.
- 3) Lærerens løn foreslås ansat til 20 tdr. byg efter kapiteltakst, 400 kr. i penge, bolig og brug af have, brændsel: 2 favne bølgebrænde, 5000 stk. tørv, som de erholdes ved jernbanestation, samt 10 tdr. stenkul til eget og skolens brug samt under indtrædende vakance i Ravnholt skole offer og accidenser af districtet.
- 4) Ravnholt skole foreslås flyttet til Gl. Horsens landevej i nærheden af Tiset kirke næste år.

Ved mødet 25. marts 1884 behandles en fremkommen klage fra en del beboere i Tander, og sognerådet finder besværingen meget ugrundet, men har ikke noget imod, at sagen afgøres ved en landvæsenkommission. Ved mødet 1 maj 1884 modtages stiftamtets skrivelse af 22 april 1884, hvori meddeles tilladelse til at optage et lån på 5000 kr. til skolevæsenet. Derefter bestemtes det i mødet 20 maj 1884 at modtage skriftlige tilbud på den ny skole i Battrup og at antage landinspektør Teilman, Gram mark, til at opmåle og udstykke jord til den ny skoles byggeplads og have. Til mødet 5 juni 1884 var indkommet 4 tilbud, hvoraf det højeste var på 5710 kr. og det laveste på 4648 kr. Det næstlaveste bud 5095 kr. fra murer Holm Steffensen og tømrer Karl Rogersen antoges ved afstemning. Ved mødet 10 juli 1885 meddelte formanden om den 3 juli s. å. foretagne taxation af den ny skolelod i Battrup, at taxationsmændene havde vurderet de 2 skpr. ld. til 650 kr., derunder indbefattet afsavn af afgrøde for indeværende år. Søndag 20 juli 1884 afholdt sognerådet et ekstramøde på byggepladsen ved Battrup skole, hvor der foretoges eftersyn af materialer samt over det til denne tid udførte arbejde, der fandtes tilfredsstillende, og 4 sept. 1884 bestemtes med hensyn til den ny skole i Battrup at benytte tomandsborde.

30 okt. 1884 afholdtes sognerådsmøde ved Battrup skole, hvor der foretoges eftersyn af planeringsarbejdet af gymnastikpladsen, som fandtes udført tilfredsstillende, ligesom der foretoges endeligt eftersyn af skolebygningen på Battrup mark, og fandtes samtlige præstationer overensstemmende med de for samme fremlagte konditioner, ligesom de forskellige arbejder fandtes tilfredsstillende udførte med undtagelse af malerarbejdet, der af snedker Karl Rogersen, Blegind, blev lovet rettet til foråret 1885.

Ekstramøde holdtes 16. dec. 1884 i den ny skole i Battrup, hvor følgende forhandlede: Der fremlagdes ansøgninger til det ny lærerembede for beboerne i skoledistriktet, som var samlede. Efter forhandling med sognerådet enedes man om at indstille som nr. 1: Lærer Jens Madsen, Saksild, nr. 2: Lærer R. Laursen Hvidkjær, Tved, og som nr. 3: Lærer Jens Jensen, Bjerge.

Af skolens protokol fremgår, at skolen indviedes 9 januar 1885, og den toges i brug 12 januar med lærer Jens Madsen som skolens første lærer og med et børneantal på ialt 39, deraf 13 drenge og 9 piger i ældste klasse og 11 drenge og 6 piger i yngste klasse.

Batstrup skole 1903. Lærer Chr. Jensen og hustru Andrea med datteren Asta.

Allerede inden den 6. skole i Tiset sogn, Batstrup skole, var færdigbygget, begynder sognerådet at forhandle om byggeplads til sognets 7. skole, idet sognerådet i sit møde 6 novbr. 1884 foretog 2. behandling af spørgsmålet om den ny skoles plads. Byggepladsen blev bestemt til at være på Møller Bursches mark øst for Horsens landevej i den sydlige ende af stykket. 27. novbr. 1884 afholdt sognerådet møde og under punkt 2 bestemtes det at tilbyde skomager Hans Andersen, Tiset, 5000 kr. (han havde sidst i okt. 1884 forlangt 6000 kr., for ca. 15 år siden havde han givet 1510 rdr. for den) for sin ejendom, den tidligere skolelod, såfremt fornøden tilladelse dertil kan indhentes. Ved et ekstra sognerådsmøde 20 januar 1885 blev der truffet aftale med tømrermester St. Fog, Århus, om at affatte tegning, overslag og konditioner til den nævnte skole mod et vederlag af 50 kr. 5 marts 1885 bestemte sognerådet, at der skulle afholdes skriftlig licitation over opførelsen af den ny skole, hvorved der indkom 4 tilbud. Sognerådet vedtog at reflektere på det laveste fra murermester Chr. Hansen, Vitten pr. Hinnerup, gjorde tilbud på 6525 kr., og blev der mellem denne murer og tømrer Søren Peter Sørensen, Slet, indgået kontrakt om udførelsen af tømrer-, snedker- og smedearbejdet efter de samme konditioner, som var fremlagte.

Nogle af børnene i Solbjerg blev midt 1880erne undervist privat af en lærerinde fra Ask i en stue i det hus, der ligger lidt syd for den tidligere landevej, lige syd for Gl. Solbjerg kro.

I sognerådsmødet 5 maj 1885 meddeler formanden, at der var anlagt tvende overkørselskister i landevejsgrøften ved Tiset skole, og at samme havde kostet

Battrup skole 1958. Skolens vestside med skolestuen i nordenden.

16 kr. at anlægge. Ved mødet 9 juni 1885 meddeler formanden, at 2 juni var den ny skole bragt under tag, og at stiftamtet havde givet tilladelse til at sælge Ravnholt skole med underliggende grund på bedste måde.

6 august 1885 afholdt sognerådet et ekstramøde ved Tiset skole, idet der fra entreprenøren var kommen meddelelse om, at skolen nu var færdig til aflevering. Efter en del forhandling enedes man med entreprenøren om at overtage skolen med udhus, imod at der af licitationssummen tilbageholdtes 200 kr. til udbedring af forskellige mangler.

13 august 1885 holder sognerådet møde i Ravnholt skole, og under punkt 1 foretoges opråb af den gamle Ravnholt skole med underliggende grund, og blev for samme budt 6800 kr. af murer Peder Sørensen, Sønder Allé 3, Århus, næsthøjeste bud blev gjort af Jens Peter Hansen, Astrup, stort 6700 kr. Efter forhandling efter auktionen enedes man om at approbere det højeste bud 6800 kr.

9 sept. 1885 afholdt sognerådet ekstramøde i Tiset skole, under punkt 2 indviedes skolen til brug. Nøjagtig 9 måneder tidligere indviedes den ny Battrup skole, så nu måtte Tiset sogn vel kunne klare sig foreløbig med hensyn til skoler, idet skolen i Ingerslev jo kun var knap en snes år gammel.

I henhold til folketællingslisterne er folketallet i Tiset sogn i 1890 1051, i 1901 1042 og i 1911 1103.

I 1910 foretoges en udvidelse af Tiset skole, idet der da byggedes et nyt skolehus på skolepladsens østre side til klasseværelser m. m., hvorefter der indrettes lejlighed til en lærerinde i den tidligere skolestue i skolens nordende. Dette blev foretaget, fordi antallet af skolepligtige børn i Tiset skoledistrikt var

vokset så stærkt, at der måtte gøres noget for at aflaste enlæreren for en del af undervisningen.

Tiset sogns gamle skolebygning bygget omkring 1795 (skole nr. 2), der i adskillige år havde været benyttet som bolig for kirkens graver og ringer, blev ca. 122 år gammel ganske nedbrudt i 1917 og et nyt hus bygget lidt sydøst for det

Tiset skole o. 1900. Lærer H. Sørensen og hustru Katrine.

gamle. Hvor der nu i 1964 er parkeringsplads, i dennes sydlige side mod vest mellem det ny huses nordvestlige hjørne og kirkestaldens sydlige ende, har dette gamle skolehus ligget, med dets sydvæg liggende omtrent hvor havestakittet nu står.

Min mormor, Maren Jensdatter, født 26 juli 1831, har gået i denne gamle skole (skole nr. 2), min moder Ane Knudsen Pedersen, født 8. oktbr. 1867, har gået i Ravnholt skole (skole nr. 4) og selv har jeg (født 30 oktbr. 1893) gået i Battrup skole (skole nr. 6). Min hustru, Thora Amalie Mortensen Overgaard, født 18 januar 1897, og hendes far, Morten Eriksen Overgaard, født 9 december 1866, har gået i Ingerslev skole (skole nr. 5).

Tiset sogns første 2 skoler (skolerne nr. 1 og 2 ved Tiset kirke) var bindingsværkshuse med stråtag og med stampede lergulve i skolestuerne (senere måske med stenspikkede gulve) og mulig med bænke på nedrammede pæle, senere måske også borde på nedrammede pæle, alt meget primitivt.

Den første skole i Ingerslev (skole nr. 3) var også af bindingsværk med stråtag, og her må det antages, at der har været sandstrøet bræddegulv i skolestuen med firemandsborde. Skole nr. 4 på Ravnholt mark og skole nr. 5 i Ingerslev var såkaldte grundmurede skoler, men stadig med stråtag. Senere er

skole nr. 5 i Ingerslev blevet forsynet med tegltag. Skole nr. 6 i Baltrup og skole nr. 7, Tiset skole ved landevejen, er bygget af røde mursten med skifertag.

Med hensyn til belysningen har denne i de ældste skoler været så som så, til at begynde med vel slet ingen, senere vel et enkelt tællelys på katederet, derefter nogle små stenolielamper, endnu senere omkring århundredskiftet til 1900tallet de ret kraftigt lysende petroleumslamper, en eller to ophængt under

Tiset skole 1958. Facaden mod landevejen.

loftet midt i eller i hver side af skolestuen. Omkring årsskiftet 1914/15 holdt elektriciteten sit indtog i Tiset sogn og dermed også i sognets 3 skoler. så vidt jeg erindrer først i Tiset skole ved landevejen (skole nr. 7).

I sognets ældste skoler har børnene benyttet træskoene som fodtøj også inde i skolestuerne, i min skoletid lige efter århundredskiftet gik alle vi børn i træsko til eller fra skolen og havde så kludesko med (senere de såkaldte gymnastiksko) til at tage på inde i skolestuen. Om efteråret og om vinteren havde vi halmsåler i træskoene, og disse halmsåler kunde være mere eller mindre fint flettede. På snevejrdsdage, når vejene var godt sølede efter regn eller ved tøbrudstider benyttedes de tunge og klodsede træskostøvler, der selvfølgelig også indeni var forsynet med halmsåler.

Riset, ferlen, tampen, spanskrøret og lignende strafferedskaber har vel nok været benyttet i sognets ældste skoler, men jeg så ikke noget til dem i min skoletid, der blev kun snakket om dem, sådan lidt en gang imellem.

De gamle degne søgte at lede børnene frem mod enkle og gode livsmål. Børnene var gode lyttere og havde under deres arbejde uden for skolen tid til at tumle med, hvad de lærte i skolen. Lærerne var livets mænd, der hver på deres måde søgte at gøre børnene ikke blot redelige i al deres færd, men også hjælpsomme og udholdende, så de havde de bedste muligheder for at kunne klare sig på den plads i livet, som blev den enkelte beskåret.

Men udviklingen går videre. Hvad er der ikke sket i vort kære fædreland i de sidste par årtier efter sidste verdenskrig, også på skolevæsenets område

ude i de små sogne. Der er blevet bygget, og vil fortsat blive bygget, de såkaldte centralskoler, enten ved at flere mindre kommuner slår sig sammen om at bygge en stor skole, eller ved en sammenslutning af 2 eller flere små kommuner, inden skolebyggeriet påbegyndes.

1 april 1963 blev Tiset kommune med sine 1023 indbyggere sluttet sammen med nabokommunen mod syd, Astrup-Tulstrup-Hvilsted kommune, der da havde 1382 indbyggere, til en ny kommune, som fik navnet *Solbjerg kommune*. Dennes samlede folketal blev derefter 2405.

Noget af det første, Solbjerg kommunalbestyrelse bragte til udførelse, var opførelsen af centralskolen i Solbjerg, som der allerede i flere år før kommunesammenlægningen havde været forhandlet om, og som fik sin endelige plads lidt vest for Gl. Horsens landevej lige nord for sogneskellet («Lille Møddebæk») på Solbjerg mark i Tiset sogn, og som derfor godt kan betragtes som skole nr. 8 i Tiset sogn, hvorefter skolerne i Ingerslev, Battrup og Tiset forventelig bliver at nedlægge efter sommerferien 1965, til hvilken tid centralskolen påregnes at være færdig til indvielse.

Hvilke fordele har nu en sådan centralskole fremfor de ældre mindre skoler? Jo, bl. a. den, at alle børn på den måde får mulighed for en udvidet skolegang, hvilket giver dem chancen for at blive dygtigere i deres kommende livsgerning. Dette gælder for langt de fleste og ikke mindst for dem, der vælger at blive landmænd, thi kravene her bliver også stadig større, ikke mindst med henblik på teknisk og teoretisk kunnen og viden.

Men intet er billigt i vore dage, heller ikke en centralskole, som den der nu bygges i Solbjerg, idet denne er budgetteret til at koste ca. fem millioner kr., en meget stor udgift i forhold til hvad Tiset sogns nuværende og ældre skoler har kostet, selv når hensyn tages til pengenes stadig vigende værdi. Men centralskolens hovedfløj får da også plads til skole- og folkebibliotek samt særlokaler, og det skulde i alt fald ikke mindst glæde den, der skriver disse linier, om der i et af disse særlokaler kunde afses plads til en lokalhistorisk samling med, hvad dertil hører, omfattende den ny Solbjerg kommunes 4 sogne: Tiset og Astrup-Tulstrup-Hvilsted.

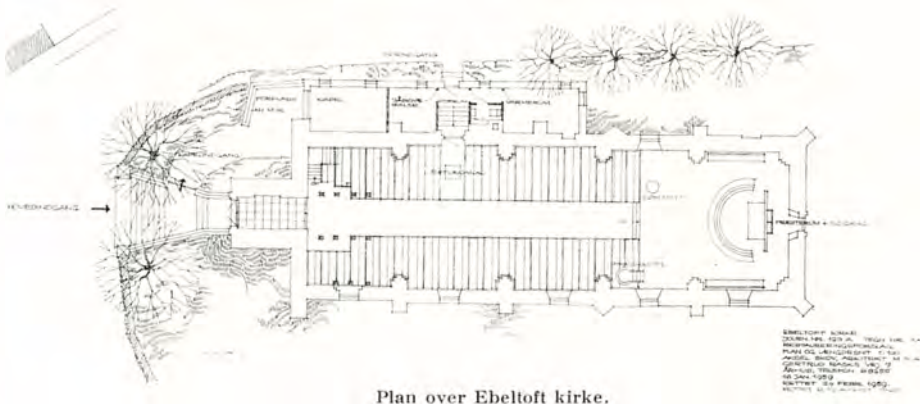
Til brug ved udarbejdelsen af nærværende artikel er der hentet oplysninger fra Rigsarkivet, Landsarkivet i Viborg, Statsbiblioteket, Folkebiblioteket og Erhvervsarkivet i Århus, de kommunale myndigheder i Solbjerg kommune, fhv. sognerådsformand i Viby Jens Juul, lærerne i Ingerslev, Battrup og Tiset skoler, endvidere fra adskillige af beboerne i Tiset sogn samt fra andre med tilknytning til sognet. Alle disse institutioners funktionærer, som jeg derved er kommen i berøring med, fhv. sognerådsform. Jens Juul, lærerne ved de tre skoler samt alle de mange, der har ydet mig bistand med oplysninger og udlån af fotografier m. m., skylder jeg en varm og hjertelig tak for den interesse, som på den måde er mig vist, for at nærværende har kunnet sættes på tryk i Østjysk Hjemstavns årbog. Jeg håber at have bidraget til at øge interessen for vor hjemstavns historie og været med til at mindes og ære vore forfædre, der, hver på sin måde, har stridt, slidt og slæbt på vor hjemstavns agre. Det var nemlig et slid og slæb at dyrke jord, at drive landbrug i ældre tider, mod nu, hvor de mange maskiner i landbruget tager det hårdeste arbejde og det værste slid. Selvfølgelig har vore forfædre i ældre tider også kunnet muntre sig og slå gækken løs, men det er en anden historie.

KIRKERESTAURERINGER I ØSTJYLLAND

Ebeltoft kirkes restaurering.

Planerne om at restaurere Ebeltoft kirke blev forelagt menighedsrådet allerede i 1952, men af visse grunde blev de henlagt og først taget op igen i 1959. Søndag den 23. juni 1963 blev kirken påny taget i brug efter restaureringens fuldendelse.

Kirkens bygningshistorie skal der ikke redegøres for her. Den kan læses i den nye udgave af Traps Danmark i en artikel af museumsinspektør Erik Skov,

men for forståelsens skyld må det oplyses, at kirken består af fem hvælvingsfag, at den er uden selvstændigt kor, og at den mod øst er afsluttet med en »lige« gavl.

Gulvet i kirkens østligste fag og i lidt af det tilstødende fag er hævet ca. en halv meter over kirkens øvrige gulv, og dette stykke fungerer som kor. I kirkens vestende findes et orgelpulpitur, og foran vestgavlen står et tårn med spir. I kirkens halve længde er der på dens nordside en sidebygning, som rummede ligrum, fyrrum og brændselsrum. Foran tårnet er der en trappe med svære, murede vanger og med trin, der er tildannet af gamle gravsten.

Hensigten med kirkens istandsættelse var dobbelt. Den trængte først og fremmest til en grundig reparation på næsten alle områder, men den trængte også som så mange andre gamle kirker til en modernisering, der som regel er lige så vanskelig at gennemføre tilstrækkelig nænsomt, som den er påkrævet.

Kirkens inventar og hele dens indre udseende var meget værdifuldt i kulturhistorisk henseende bortset fra altertavlen, men som købstadskirke led den af en meget følelig mangel, idet den ikke havde noget venterum for dåbsbørn,

og dens tårnrum var for lille til det formål. Forbindelsen mellem ligrummet og kirken var temmelig upraktiske, man skulle bære kisten ti trin ned fra rummet. Fra trappen skulle man ud på gaden, og så skulle kisten bæres op ad kirkens ti trin høje trappe. Kirken blev opvarmet fra en kalorifere i tilbygningen. Denne kalorifere stod ud for den gamle norddør, og den tilsødede de fine kalkdekorationer på hvælvingsribberne. Dekorationerne var istandsat af Harald

Det indre af Ebeltoft kirke før restaureringen.

Borre (†), inden restaureringsarbejderne i øvrigt blev foretaget. Endelig manglede et præsteværelse med de nødvendige opbevaringsmuligheder.

Nationalmuseet viste en interesse og ydede en hjælp ved alle arbejderne, som der er grund til at være taknemmelig for, og kirkeministeriets interesse manifesterede sig i et statstilskud på 70.000 kr. Hele istandsættelsen kostede ca. 350.000 kr.

Det omtalte venterum for dåbsbørn kunne indrettes i tilbygningen mod nord. Den gamle norddør (kvindedøren) blev genåbnet, og der blev lavet et indgangsrum med en trappe fra det fri til norddøren. Indgangsrummet giver på den ene side adgang til venterummet og på den anden side, gennem en lille gang, til et toilet og til fyrrummet. Den gamle kalorifere blev erstattet af et oliefyret, automatisk luftopvarmningsanlæg. Det var så heldigt, at indblæsningsristen for den varme luft kunne føres igennem nyere murværk. Den gamle norddør viste sig at gemme på en kløverbladsbuet blænding, som nu er synlig over døren.

Forholdene ved ligrummet blev ordnet ved, at den udvendige tårntrappes vangemur blev gennembrudt af en bred åbning ud for reposen, så man derfra kunne skaffe direkte forbindelse til rummet. Tilbygningen fik en ny yderdør og nye trævinduer, der bedre end de gamle harmonerer med kirkens øvrige trævinduer.

Det indre af Ebeltoft kirke efter restaureringen.

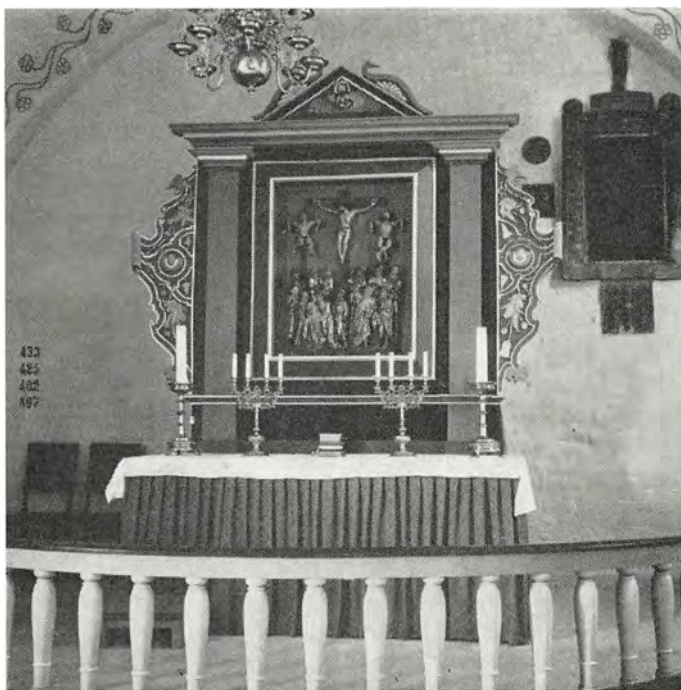
Kirkens murværk er, med undtagelse af tårnet, kalket, og det viste sig sine steder ret brøstfældigt. Desuden var alle de kalkede flader sprutpudset med en stærk cementmørtel. Denne blev hugget af, og de defekte murpartier repareret med nyt murværk.

Et sted voksede et lille træ op ad gesimsen. Andre steder havde pudsen dækket tilmurede døre og en enkelt lille niche, man ikke havde noget kendskab til, og på sydsiden sås tydelige spor af det for længst nedbrudte våbenhustagværk. Derimod var der desværre ingen synlige spor af den gamle syddør, idet væggen her var helt muret om.

Taget på kirken blev taget ned, defekte lægter blev skiftet ud, og tagstenene blev suppleret med gamle tagsten. Tårnets udvendige trappetrin blev lagt om, vangemurene blev muret om og kalket sammen med de to store piller, der flankerer dem. Ved trinene kunne man konstatere noget lærerigt. To af dem var tilsyneladende af beton, men var i virkeligheden af samme ægte materiale som de øvrige. De havde været noget nedslidte og var blevet forhøjet med beton, som havde forhindret stenene i at ånde. Derfor var de blevet noget frost-

sprængte, men siden de er blevet rensset for beton, er frostsprængningerne standset.

Kirkens gulv var i midtergangen lagt af gule og sortgrå teglfliser. Under stolestaderne og på det hævede korkgulv var der brede, uferniserede fyrrebrædder. Disse gulve er rettet op og repareret, hvor det var tiltrængt. Korets

Altartavlen i Ebeltoft kirke efter restaureringen.

gulvflade blev udvidet en del, og der blev lagt et nyt tæppe på den. Trappen og brystværnet mellem koret og skibet blev fornyet.

Stolestaderne og vægpanelerne forblev stort set uændrede bortset fra, at stolernes rygge fik en hældning, som gjorde dem væsentlig behageligere, og at sæderne fik løse hynder med indlæg af skumnylon. Prædikestolen blev flyttet og fik opgang fra korgulvet. Den havde før sin opgang fra skibets gulv. Kirkens orgelpulpitur og orgelfacade blev kun ændret så meget, som det nye orgel gjorde det nødvendigt. Selve orgelfacaden er ikke ændret, men i pulpiturets brystværn sad et falsk rygpositiv med piber af sølvbronzerede, runde træstænger. Nu er rygpositivet en aktiv del af orgelet. Det er blevet lidt højere end det var før, men det er kun en fordel.

Den største forandring, der er sket i rummet, er ombygningen af altartavlen. Den var før af vældige dimensioner og opbygget på en måde, der stilhistorisk var højst mærkværdig. I projektet for kirkens restaurering var der i 1952 regnet med en ombygning, som ville gøre den mere normal i arkitektonisk henseende, men senere ændredes planen til en afvaskning og en reparation af

tavlen, som den var. Da tavlen blev taget ned, viste det sig, at der kunne opbygges en meget mindre, men smukkere tavle af dens ældre bestanddele, og at kirkerummet ville vinde væsentligt i udseende ved forandringen. Nationalmuseet blev tilkaldt, og der blev meget hurtigt enighed om at vælge den mindre tavle.

Alt kirkens træværk blev nymalet og sammenstemt til et hele. Nummertavlerne blev taget ned og erstattet af tal, der hænger på stifter direkte på de kalkede vægflader. Lysekronerne blev istandsat og forsynet med pærer med underspænding, der giver et blødere lys end de sædvanlige pærer. Det gamle kirkeskib blev også restaureret. Kirkemaler Georg N. Kristiansen stod for farveafsætningerne og genopbygningen af altertavlen. Orgelet er bygget af Marcussen & Søn, og varmeværket er leveret af Nordisk Ventilatorkompagni. De øvrige arbejder i kirken er udført af håndværkere i Ebeltoft.

Restaureringen stod på temmelig lang tid. Når håndværkerne har travlt med nybyggeri, bliver restaureringsarbejde ofte skudt til side. Der er dog udført godt arbejde i Ebeltoft kirke, og det er det væsentligste.

Aksel Skov.

Viby kirkes restaurering.

I Viby kirke måtte planerne for en restaurering forme sig væsentlig anderledes end i Ebeltoft kirke. Ebeltoft havde i 1921 1959 indbyggere. I 1960 var der 2.227. De tilsvarende tal er for Viby sogn 1585, og 8.547 efter at Fredens sogn med 6.489 indbyggere blev udskilt i 1960. Ebeltoft kirke er ret stor, Viby kirke er af størrelse som en normal landsbykirke. I Ebeltoft var stolestaderne, orgelpulpituret med orgelfacaden samt kirkens gulv af kulturhistorisk interesse, medens det i Viby var altertavlen.

Kirkens lidenhed i forhold til sognets indbyggertal bevirkede, at der fremkom planer om en større udvidelse, og et projekt blev udarbejdet af arkitekt Charles K. Gjerrild. Nationalmuseet kunne imidlertid ikke gå med til nogen tilbygning, og så gennemførtes en restaurering i stedet. Pladsmanglen vil man afhjælpe ved at bygge en ny kirke et andet sted i sognet.

Viby kirke er en typisk dansk landsbykirke med apsis, kor og skib som de ældste bygningsdele, hvortil der senere er føjet et tårn og et våbenhus. Samtidig er der indbygget hvælvinger i koret, skibet og tårnet. Døbefonten stammer fra kirkens opførelsestid. Prædikestolen og altertavlen er fra 1600-årene. De er restaureret i 1930'erne. I det lille kor var pladsen yderligere indskrænket ved, at nogle store ligsten var anbragt langs nord- og sydvæggen. Orgelet, der var forholdsvis nyt, stod på et nyere pulpitur ved tårnets vestvæg, og på grund af den beskedne højde i tårnrummet var der meget lavt under pulpituret. De faste stolestader var temmelig umagelige, ret nye og uden kulturhistorisk værdi. Langs kirkens vægge var dels malede paneler, dels malet cementpuds. Opvarmningen skete fra en kalorifere.

Kirken ejes af kommunen, og det er vist ret enestående i landet. Det bevirke- det, at ikke menighedsrådet, men sognerådet stod som bygherre. Det betød for så vidt en lettelse, idet kirkeministeriet nok skulle godkende projektet, men ikke havde noget at gøre med økonomien. Den forestod sognerådet.

Også i Viby kirke var hensigten med restaureringen både at sætte huset i god stand og at modernisere det så vidt, som det var foreneligt med hensynet til dets kulturhistoriske værdi. Man savnede stærkt et venterum for dåbsbørn, et toiletrum og mulighed for at rengøre særkalkene under gudstjenesten, når der var stor altergang. Knæfaldet var for stort til det lille kor, så der ikke

Det indre af Viby kirke.

kunne knæles ved det i dets fulde udstrækning, og præsterne ville gerne have en håndvask med varmt og koldt vand bag alteret.

Venterummet for dåbsbørnene blev indrettet over våbenhuset, og der blev ført en ret magelig stentrappe op til det. Løsningen er ikke særlig god, men der fandtes ikke nogen anden, der var gennemførlig. Toiletrummet blev indbygget under venterumstrappen på en sådan måde, at det er helt fri af det middelalderlige murværk. I rummet blev der skabt mulighed for opvask af særkalke og lignende. Æstetisk er løsningen ikke tiltalende, men den fungerer. Præsternes ønske om en håndvask bag alteret blev ikke opfyldt. Der blev bygget et skab til særkalke, messeklæder og lignende, og i dette skab blev der anbragt et vaskefad og en vandkande. Alteret blev rykket lidt frem, så der blev bedre plads bag det.

Istandsættelsen af kirken blev mere omfattende, end man på forhånd var i stand til at beregne. Det var navnlig dens tagværk, der var ringere end antaget. Især var tårnets tagkonstruktion sløj. Hele tegltaget med lægter måtte fornyes. Apsistaget, der var af bly, blev støbt om og lagt op på et delvis nyt

underlag af planker. Langs alle tagskæg af tegl blev tagrenderne fornyet i kobber. Tårnets tag er fornedet af tegl, foroven af kobber. Hvor de to materialer mødes, er der en gesims, som også var kobberklædt. Bag kobberet sad resterne af den gamle trægesims, og den blev draget frem og gjort i stand.

Kaloriferen blev udskiftet med en centralvarmeinstallation, som gav anled-

Kalkmaleri i koret. Jens Iversen Langes våben, fransk lilje og malersignatur.

ning til adskillige overvejelser, også efter at andre opvarmningssystemer var gennemdrøftede. Fyrrummet blev gravet ned nord for kirken, og røgkanalen blev derfra sat i forbindelse med kirkens eksisterende skorsten. Kedlen er gasfyret. Radiatorerne står langs ydermurene og er så smalle og lave i skibet, at de skjules af stolestaderne. I koret vil man jo altid gerne være fri for at se varmelegemer, men de er uundværlige, hvis man skal undgå træk i skibet og blafrende alterlys. Præstens velbefindende skal der også tænkes på. I Viby kirkes kor var væggene som nævnt dækket af gamle ligsten, men det lykkedes at få dem og en sten, der blev fundet under midtergangens gulv, anbragt i våbenhuset, så der kunne sættes radiatorer ved korets vægge. Nede fra kirken ses radiatorerne ikke på grund af den forholdsvis smalle korbue.

I kirkens indre blev vægge og hvælvinger renset for løst puds og hvidtekalk, og vægpanelerne blev fjernet. I skibets østlige fag viste sig en tilmuret dør ret højt oppe på nordvæggen. Formodentlig har der engang været et her-skabspulpitur på dette sted med adgang fra en udvendig trappe. Der fremkom også kalkdekorationer på hvælvingernes ribber og buer. På en hvælvingsskappe

i koret fremkom biskop Jens Iversen Langes uundgåelige våben med de tre roser, og ved siden af skjoldet den franske lilje, som er anbragt to steder mere på kirkens hvælvingskapper og signeret med malerens mærke. Skjoldet og liljen i koret blev bevaret, mens de øvrige fund på hvælv og vægge blev overhvidtet på grund af deres dårlige bevaringstilstand.

Våbenhuset med trappe og ligsten.

Orgelpulpituret blev taget ned. Der er bestilt et nyt orgel hos Marcussen & Søn i Åbenrå. Det kommer til at stå op ad tårnets vestvæg, hævet et trin over kirkens gulv, og det deles i to halvdele, så tårnets vestvindue bliver frit. Indtil det nye orgel kommer, klarer man sig med et midlertidigt.

Alle kirkens gulve, dens stolestader og knæfald blev fornyet. Under de gulve, som blev taget op, fandtes flere steder et ældre gulv, som dels bestod af mursten, der var lagt på fladen, dels af kvadratiske teglfliser. Disse gamle gulve ligger stadig under de nye, som blev lagt af en murstenslignende, lysebrun Haslekinke. Under de nye, lyse egetræsstolestader med udtræksæder er der lagt gulv af egetræ, ligesom også den nye alterskanke er udført i denne træsort. Dens knælepuder er beklædt med sort skind. Alterbordets sider er indtil videre af malet, plant træ, men det er meningen at beklæde dem med et farvet stof.

Kirkens klokke var defekt og blev udskiftet med to nye klokker, der er sat i forbindelse med et fuldautomatisk ringeanlæg og er sammenstemt med klokkerne i den nye Fredens kirke.

Tårnuret, der sad over vestsidens øverste vindue og dækkede lidt af dette, er flyttet ned under vinduet. Kirkegårdslågerne, der var af træ, er udskiftet med jernlåger, og de alt for høje lågepillen bliver kortet af i den nærmeste fremtid.

Alle udgifterne ved restaureringen beløber sig til ca. 400.000 kr., og alle arbejderne er udført af stedlige håndværkere. At udføre arbejdet ved en kirkerestaurering er på næsten alle områder noget andet end at udføre arbejdet på en nybygning. Der er meget arbejde ved en kirkerestaurering, der ikke er omtalt i priskuranten, og der er meget lidt af det, der egner sig for akkord. For en del murerarbejde gælder, at man skal lægge waterpas og rettebræt til side, og tømreren må ofte reparere en eller anden ting, som det ville være billigere at lave helt ny. Det viser sig heldigvis næsten hver gang, at håndværkerne bliver taget af opgaven, og at de meget hurtigt bliver dus med den, men man kan godt ængste for, om det med den stadig stigende mekanisering vil være muligt ret mange år at finde almindelige håndværkere, der kan og vil omstille sig til restaureringsarbejder.

Planerne for Viby kirkes restaurering blev udarbejdet i 1961, og den 7. juli 1963 toges kirken påny i brug ved en festgudstjeneste.

Aksel Skov.

NOGLE DØDSFALD I ØSTJYLLAND 1963

1. Den 6. januar døde fhv. lærer og redaktør *O. Chr. Dybkjær*, Beder, 95 år gammel. Han var vestjyde, født i Stadil, og begyndte som hyrdedreng. Femten år gammel kom han på Staby Højskole og blev vinterskolelærer, hvorefter han gik på Vesterbro Seminarium i København og tog lærereksamen 1889. Først var han lærer i Hemstok, men kom i 1892 til Beder Skole, hvor han virkede som enclærer, senere førstelærer, til han tog sin afsked i 1936. Samtidig underviste han på Beder Gartnerskole og var gennem 50 år formand for Beder-Malling Sparekasse. Hans hovedinteresse var iøvrigt husmandssagen, og fra 1917 til 1944 var han redaktør af ugebladet *Husmandshjemmet*. Politisk sluttede han sig til Det Radikale Venstre og var flere gange opstillet som kandidat til folketinget.

2. Den 16. februar døde biskop *Kai Jensen*, Århus, 64 år gammel. Han var lærersøn fra Salling, blev student fra Randers 1917 og teologisk kandidat 1923. I 1924—29 var han sognepræst i Videbæk, 1929—33 sekretær for Indre Mission i København, 1933—36 præst ved Skt. Lukas-Stiftelsen og 1936—40 forstander for Dansk Bibelskole. 1940 blev han udnævnt til sognepræst ved Århus domkirke og stiftsprovst (fra 1958 domprovst) over Århus stift. Endelig valgtes

han 1962 til biskop efter Skat Hoffmeyer. Af hans mange tillidshverv kan nævnes formandskab for Det Danske Bibelselskab, for bestyrelsen af Skt. Lukas-Stiftelsen, komiteen for Nyborgmøderne, Århus Stifts Menighedsrådsforening og inspektionen for Vor Frue Kloster. Skønt Kai Jensen stod Indre Mission nær, hævdede han sin uafhængighed af de kirkelige retninger. Han deltog ikke meget i den offentlige debat, men var højt anset som prædikant og sjælesørger. Han har udgivet en lang række bøger, hovedsagelig af bibelsk og opbyggeligt indhold.

3. Den 4. april døde højskoleforstander *J. Slotsbo Nielsen*, Odder, 52 år gammel. Han var gårdmandssøn fra Brande og kom som ung først på Djurslands Højskole, senere på Elbæk Lærerskole. Et par år var han højskolelærer i Odder og derefter 8 år i Uldum, indtil han 1949 blev forstander for Odder Højskole, der netop var omdannet til en selvejende institution. Sammen med sin hustru, en datter af forstander Th. Laursen, Djursland, har han drevet skolen frem til en anset stilling blandt jyske højskoler. I 1953 supplerede han højskolen med Østjysk Ungdomsskole, en efterskole for unge piger. Ved sin død havde han netop gennemført en større udvidelse og modernisering af højskolens bygninger.

4. Den 16. april døde professor *A. Stender-Petersen*, Århus, 69 år gammel. Han var født i Skt. Petersborg (Leningrad) som søn af en dansk bogholder, tog studentereksamen i sin fødeby, men da familien under 1. verdenskrig rejste til Danmark, fortsatte han sine studier ved Københavns Universitet. 1919 blev han magister i slavisk og 1923 dr. phil. Efter at have været lektor ved Göteborgs Högskola og professor ved universitetet i Dorpat, Estland, kom han i 1931 til det nyoprettede Århus Universitet, og her har han siden haft sit virke, fra 1941 som professor i slavisk. 1945—47 fungerede han som universitetets rektor. 1949—50 holdt han gæsteforelæsnings ved Columbia University, New York, og det var tanken, han skulle knyttes varigt til det amerikanske universitet, men det måtte opgives af politiske grunde. Af faglige tillidshverv har han haft overmåde mange, både her og i udlandet. Her skal blot nævnes, at han har været ledende senior i Studenterforeningen og formand for Humanistisk Samfund. Sin særlige interesse for pressen har han vist ved i 3 år at lede Journalistkursus ved Århus Universitet. Stender-Petersens forfatterskab er meget omfattende. Hans hovedværk er »Den russiske litteraturs historie« (1—3, 1952), men han har også ydet væsentlige bidrag til udforskningen af Ruslands oldtid, særlig angående vikingernes (væringernes) rolle ved grundlæggelsen af det russiske rige. I mere populære bøger har han behandlet moderne russisk politik, og i tidsskrifter og aviser har han været en meget flittig skribent om kulturelle emner, litteratur og teater.

5. Den 4. maj døde fhv. rådmand *J. C. Sørensen*, Århus, 67 år gammel. Han var født på Frederiksberg som søn af driftsbestyrer og rådmand Lauritz Sørensen. Efter juridisk embedseksamen kom han i 1920 til Århus som dommerfuldmægtig, blev året efter sagførerfuldmægtig og i 1925 landsretssagfører. Politisk sluttede han sig til Det Konservative Folkeparti og blev hurtigt en ledende skikkelse inden for partiet. Fra 1933 var han næstformand i hovedbe-

styrelsen og formand for sammenslutningen af jyske konservative foreninger. Hans hovedindsats var dog inden for den kommunale politik. Fra 1933 til til 1955 havde han sæde i Århus byråd, fra 1934 som gruppeordfører og viceborgmester. Da magistratsordningen blev gennemført i 1950, opgav han sin sagførerforretning for at hellige sig posten som rådmand for magistratens 2. afdeling, hvorunder hører så vigtige områder som vej-, kloak-, bygnings- og brandvæsen. Af hans mange tillidshverv kan nævnes formandskab for bygnings- og brandkommission, for Århus Idrætspark og De Samvirkende Idrætsklubber i Århus. Efter kun 5 års virke måtte han dog på grund af sygdom trække sig tilbage fra rådmandsstillingen og samtidig opgive de fleste tillidshverv.

6. Den 27. maj døde flhv. stiftamtmand *V. Hvidt*, Århus, 82 år gammel. Han var født i København som søn af højesteretsjustitiarius Edvard Hvidt, blev student fra Metropolitanskolen 1899 og juridisk kandidat 1905. Efter nogle år som sagførerfuldmægtig fik han ansættelse i indenrigsministeriet, fra 1920 som kontorchef. Efter flere gange at være konstitueret i embedet fik han 1926 kgl. udnævnelse som stiftamtmand over Århus stift og amtmand over Århus amt. De første år havde han bopæl i Skanderborg, men fra 1943, efter amternes adskillelse, i den nyopførte amtsgård i Århus. De vigtigste sager, han i sin lange embedstid (afsked 1951) fik gennemført, var opførelsen af Århus amtssygehus 1932—35 og udarbejdelsen af den første byudviklingsplan for Århusegnen, der blev offentliggjort 1951—53.

7. Den 21. september døde civildommer *A. Bach*, Århus, 59 år gammel. Han var født i Horsens som søn af entreprenør H. C. M. Bach, blev student 1922 og juridisk kandidat 1928. Han begyndte som dommerfuldmægtig i Skjern, men blev 1934 politiadvokat i København. 1939 blev han statsadvokat i vestre landsretskreds og 1944 i østre landsretskreds. Efter krigen var han konstitueret som auditor ved den ekstraordinære tjenestemandsdømstol og 1947—49 tillige ved domstolen for anke af tjenestemandssager. 1954 udnævntes han til civildommer i Århus, og da embedet deltes i 1961, fik han overdraget 3. afdeling. Af tillidshverv kan nævnes, at han var formand for landvæsenkommissionen for Århus amt og for overvoldgiftsretten for Århus amt i tvistigheder ang. handel med husdyr. Han har udgivet »Systematisk oversigt over domme i kriminelle sager« (1943—52).

8. Den 29. september døde provst *Chrilles Chrillesen*, Randlev, 51 år gammel. Han var københavner, født på Åmager af hollandsk slægt, blev student fra Schneekloths skole 1931 og teologisk kandidat 1937. Året efter blev han ansat i Randlev-Bjerager som Danmarks yngste sognepræst. Han var en anset præst på sin egn, selv om han ud over formandsskab i skolekommissionen ikke påtog sig mange offentlige hverv. 1963 udnævntes han til T. Rugholms efterfølger som provst for Hads og Ning herreder, men kom kun til at beklæde embedet en knap måned før sin død.

9. Den 13. november døde kapelmester *Thomas Jensen*, København, 65 år gammel. Han var født i København som søn af en maskinarbejder. Efter ud-

dannelse som organist og cellist på det kgl. musikkonservatorium og videregående studier i Tyskland og Frankrig debuterede han som dirigent i 1927 og blev samme år knyttet til Philharmonisk Selskab i Århus. Gennem 30 år var han en ledende skikkelse i byens musikliv, særlig efter oprettelsen (i 1935) af Århus Byorkester, der med ham som dirigent opnåede stor anerkendelse og blev taget til forbillede i andre byer. Samtidig dirigerede han i Tivolis koncertsal, i det kgl. kapel, ved den jyske opera efter dens start 1947 og på talrige turneer i udlandet. Efter flere års lejlighedsvis optræden i radioen blev han 1957 ansat som fast dirigent i Danmarks Radio, og samme år forlod han Århus, hvor han ikke kunne opnå de økonomiske rammer for sit orkester, som han anså som nødvendige.

10. Den 23. november døde lektor *Jens Clausen*, Kellerup, 69 år gammel. Han var gårdmandssøn fra Fly i Fjends herred. Efter præliminæreksamen i Silkeborg og studentereksamen fra Døckers kursus blev han cand. mag. i historie og kristenkundskab 1922. Et par år havde han ansættelse i Stednavneudvalget, men i 1924 blev han adjunkt ved Århus Katedralskole, hvor han gennem 33 år var en anset historielærer til sin afgang i 1957. Han har udgivet lærebøger i Danmarks og Nordens historie, men hans vigtigste indsats har ligget inden for lokalhistorien. Han havde en væsentlig del af arbejdet med det store værk »Århus gennem tiderne« (1939–41), hvor han var redaktionens sekretær og skrev de vægtige afsnit om byens økonomiske udvikling til 1843 og bystyret til 1837. Fra 1952 til 1957 var han formand for Historisk Samfund for Århus Stift og redaktør af Århus Stifts Årbøger. Til Østjysk Hjemstavns har han leveret grundige og velskrevne artikler om gamle gader i Århus og kendte Århusborgere som rektor Jens Stougaard, tobaksfabrikør Th. P. Funder og guldsmed Chr. Piil.

11. Den 24. december døde fhv. rektor *L. Christiansen*, Risskov. Han var gårdmandssøn fra Højby på Fyn, blev student fra Odense 1896 og cand. mag. i matematik, fysik og kemi 1902. Efter nogle år ved forskellige skoler blev han 1906 knyttet til Ribe Katedralskole, fra 1920 som lektor. Samtidig deltog han i skolens administration som regnskabsfører og inspektør. 1924 blev han rektor J. Vaupells efterfølger som rektor ved Århus Katedralskole, og indtil sin afgang i 1947 var han skolens ansete og afholdte leder. Blandt hans mange tillidshverv kan nævnes, at han var medlem af Universitetssamvirkets bestyrelse og Universitetsbestyrelsen og formand for Gymnasieskolernes Lærerforening og Grænseforeningen for Århus og Omegn.

K. E.

ØSTJYLLAND

UNDER BESÆTTELSEN 1940—45

Der findes allerede en stor litteratur om Danmark under besættelsen. Den er dels skrevet umiddelbart efter besættelsens ophør, og dels er den fremkommet senere. I de første tilfælde drejer det sig ofte om en samtidig reportage og engagerede personers beretninger om deres oplevelser. I sidste tilfælde om mere nøgterne og objektive skildringer af historisk interesserede personer.

Men ligegyldigt hvilken litteratur, der er tale om, så lægger den for det meste hovedvægten på selve modstandsbevægelsen. Vi savner i høj grad skildringer af, hvilke følelser og tanker, der beherskede den almindelige befolkning, og beretninger om, hvordan man klarede tilværelsen under restriktioner og mørkelægning.

Mon ikke mange ældre i by og på land ville være i stand til, inden det bliver for sent, at fortælle noget om disse forhold her i Østjylland? Jeg tænker ikke så meget på kunstneriske præstationer som på realistiske skildringer til belysning af dette særlige tidsafsnit af vor historie — både med henblik på modstandsbevægelsen og på det daglige liv. Og en ting til. Mon der ikke findes fotografier fra den tid? Disse må ikke gå tabt. De bør indsamles og opbevares på betryggende måde.

Næste år — 1965 — er det 25 år siden, tyskerne besatte Danmark, og 20 år siden, de forlod os.

Ville det ikke være en god idé at fejre dette jubilæum med at prøve på at indsamle et materiale af beretninger og billeder fra den tid til opbevaring i Østjysk Hjemstavnsforenings arkiv!

Det er i og for sig ikke tanken, i hvert fald ikke i første omgang, at offentliggøre dette stof, og enhver bidragyder er selvfølgelig velkommen til at tage forbehold med hensyn hertil. Men det ville være morsomt, om resultatet af en sådan indsamling blev, at vi fik en række bidrag, der ville være egnet til at trykke i en årbog, og særlig morsomt ville det være, om årbogen 1965 kunne bringe et eller andet interessant stof til belysning af besættelsestiden i Østjylland.

Eventuelle bidrag bedes venligst tilsendt redaktionen, Folkebiblioteket, Århus C.

Åge Bredsted.

ØSTJYSK HJEMSTAVNSFORENING

Virksomheden

fra 1. oktober 1963 til 30. september 1964.

Sammen med årbogen 1963 blev der tilstillet medlemmerne et nyt bind i foreningens skriftrække — nr. 4 — nemlig Thorvald Madsens bog »Træk af Rodstensejes og Odder sognekirkes historie«, som muliggjordes af et tilskud fra A/S Rodstenseje Hovedgård. Foreningen er meget taknemlig for denne smukke gestus.

Den årlige generalforsamling afholdtes lørdag den 30. november på Hotel Ansgar med ca. 100 deltagere. Efter formandens beretning og kassererens gennemgang af regnskabet var der bestyrelsesvalg, hvor følgende genvalgte: Fhv. skolebestyrer Thorvald Madsen, Odder, redaktør N. P. Østergaard, Brabrand, proprietær S. Spanner, Skjolddelev, stadsbibliotekar A. Bredsted, Århus, pastor O. Paludan, Århus, gårdejer F. Schultz, Tønning, gårdejer G. Bruun, Alken, lærer Frede Pedersen, Egens, installatør H. Juul, Ry, fabrikant J. Randsløv, Skanderborg, gårdejer H. Mahler, Vejlbj, skovejer P. Madsen Pedersen, Horstved, lærer Søren Nielsen, Yding, og museumsinspektør B. Ousager, Horsens. På forslag af forsamlingen valgtes endvidere gårdejer R. Bendixen, Hasle. Pens. lærer A. Jensby, Åbyhøj, genvalgte som revisor. Efter generalforsamlingen holdt professor, dr. phil. Axel Steensberg, København, foredrag med lysbilleder om østjyske bondemøbler.

Bestyrelsen konstituerede sig ved et senere møde ved genvalg således: Formand J. Grosen, næstformand K. Thorup, kasserer H. Mahler, sekretær E. Kaster og femte medlem af forretningsudvalget N. P. Østergaard, ligesom A. Bredsted og K. Thorup genvalgte til redaktører under medvirken af Kjeld Elkjær og Poul Rasmussen.

Der har været afholdt følgende arrangementer og udflugter: Lørdag den 21. marts var der møde på Østergades Hotel med 100 deltagere, hvor skolebestyrer O. V. Berthelsen viste farvelysbilleder fra østjyske egne, og forstander Frode Aagaard talte om brydningen mellem Bjørnbakkerne og Grundtvigianerne på Århusegnen.

Søndag den 31. maj var der tur til Jelling, hvor fhv. seminarielektor Villumsen talte om højene, runestenene og kirken. Derefter besøg på Engelsholm højskole, hvor forstander Sune Andresen fortalte om slottet og den nærliggende Nørup kirke, der senere blev beset. Der var ca. 250 deltagere.

Søndag den 13. september var der tur til Rougsø herred. Man kørte over Hevring hede langs kysten og til Ørsted kirke, hvis historie blev fortalt af provst J. Asmund. Derefter kørte man til herregården Stenalt, hvor man så avlsbygningerne og parken. Der var atter 250 deltagere.

Foreningen har som tidligere år deltaget i Århus Byhistoriske Udvalgs arbejde og været repræsenteret ved Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde. Man bringer en tak til stat, amtsråd og byråd samt sognekommuner for sædvanlig støtte og til de institutioner, der har tegnet annoncer i årbogen.

K.

REGNSKAB

FOR ØSTJYSK HJEMSTAVNSFORENING

1. oktober 1963–30. september 1964.

INDTÆGT

Tilskud fra staten		2.410 00
Tilskud fra amt og kommuner:		
Århus amtsråd	250 00	
Århus byråd	400 00	
Skanderborg amtsråd	75 00	
Skanderborg byråd	100 00	
Vejlby-Risskov sogneråd	50 00	
Åby sogneråd	25 00	
Viby sogneråd	30 00	
Brabrand-Årslev sogneråd	50 00	
Hjortshøj-Egå sogneråd	100 00	
Hørning sogneråd	50 00	
Mårslet sogneråd	20 00	
Odder sogneråd	50 00	
Randlev-Bjerager sogneråd	20 00	1.220 00
Medlemskontingent (incl. udlagt porto)		21.777 98
Salg af årbøger		1.184 07
Annonceindtægt		320 00
Refusion af papirafgift		366 00
A/S Rødstenseje Hovedgårds andel af bog		15.842 81
Renter af bankbeholdningen		27 94
		<u>43.148 80</u>
Kassebeholdning fra forrige år:		
I Andelsbanken	5.300 71	
Kontant	665 35	5.966 06
		<u>49.114 86</u>

UDGIFT

Honorar til sekretær	250 00	
Honorar til redaktionsmedhjælp	1.200 00	1.450 00
Årbog:		
Forfatterhonorar	3.636 00	
Trykkeriudgifter (incl. porto til udsendelse)	34.713 54	
Sangbøger	490 50	38.840 04
Kontorartikler, telefon m. v.	1.978 86	
Møder, foredrag o. l.	1.891 76	
Repræsentation	133 70	
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening	386 00	4.390 32
		<u>44.680 36</u>
Kassebeholdning at overføre til næste år:		
I Andelsbanken	4.169 49	
Kontant	265 01	4.434 50
		<u>49.114 86</u>

Risskov, den 19. oktober 1964.

H. Mahler.

Revideret foranstående regnskab den 26. oktober 1964 og intet fundet at bemærke. Kassebeholdningen er os forevist.

INDHOLDSFORTEGNELSE

1. Redaktør N. P. Østergaard, Brabrand	5
Af konsulent <i>A. Jelsbak</i> .	
2. Nogle danske våben fra krigen 1864	9
Af fængselsforvalter <i>Th. Møller</i> .	
3. Krigen 1864 og krigsdeltagere fra Tiset sogn	19
Af fhv. distriktsbestyrer <i>J. C. Pedersen</i> .	
4. Lidt om en soldat fra 64	44
Af overlærer <i>Margrethe Bach</i> .	
5. Tre møller ved Øksenmølle å	53
Af skovejer <i>P. Madsen Pedersen</i> .	
6. Murermester Johan Friederich Colwitz	62
Af bygningskonstruktør <i>N. J. Israelsen</i> .	
7. Lundhoff	74
Af fhv. skolebestyrer <i>Thorvald Madsen</i> .	
8. Østjyske veje	108
Af fhv. kgl. bygningsinspektør <i>Viggo Norn</i> .	
9. Minder fra Fuldbro mølle	115
Af skoleinspektør <i>A. Strange Nielsen</i> .	
10. Tiset sogns skoler før og efter skoleloven af 1814	122
Af fhv. distriktsbestyrer <i>J. C. Pedersen</i> .	
11. Kirkerestaureringer i Østjylland	144
12. Nogle dødsfald i Østjylland 1963	153
13. Østjylland under besættelsen 1940—1945	157
14. Østjysk Hjemstavnsforening	158

